

pod redakcją
Piotra Kręzla

M
A
C
E
D
O
B
H
O
S
E
P
N
G
O
I
O

MUNDUS SLAVICUS I

I
C
A
I
A
L
L
G
O
V
R
A
I
C
A
I
A
E
O
R
N
B
I
A
I
A
I
R
O
A
A
T
I
A
L
O
V
E
N
I
A

**MUNDUS
SLAVICUS
I**

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

pod redakcją Piotra Kręzla

MUNDUS SLAVICUS I

**WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO**

Łódź 2025

Piotr Krężel (ORCID: 0000-0001-6427-0286) – Uniwersytet Łódzki
Wydział Filologiczny, Katedra Filologii Słowiańskiej
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENCI

Barbara Rodziewicz, Dalibor Sokolović

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

SKŁAD I ŁAMANIE

AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA

Patrycja Miller, Dorota Łakomiak, Lidia Pańczak, Elżbieta Pich

PROJEKT OKŁADKI

Weronika Szychowska

© Copyright by Authors, Łódź 2025

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2025

Publikacja jest udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0 (CC BY-NC-ND)

<https://doi.org/10.18778/8331-929-2>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu
Wydanie I. W.11830.25.0.K

Ark. wyd. 15,5; ark. druk. 18,375

ISBN 978-83-8331-928-5
e-ISBN 978-83-8331-929-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77

Publikację dedykujemy Profesorowi Georgiemu Minczewowi
– pierwszemu Opiekunowi Koła Naukowego Sławistów
im. św. św. Cyryla i Metodego

SPIS TREŚCI

Przedmowa	9
Justyna Dopierała – Obraz mężczyzny we frazeologii wybranych języków słowiańskich	11
Victoria Wachowska – Czeskie napisy w przestrzeni miejskiej Raciborza	21
Kateřina Mrůzková – Jazyková krajina Čalupek	35
Francesco Perpolli – Can all Italianisms in Serbo-Croatian be considered alike? The historical Influence and the long-lasting impact of Italian loanwords in the BCMS languages with a closer insight into the Croatian-Istrian case	59
Marek Trzosowski – Gamifikacja glottodydaktyki języków słowiańskich	75
Mateusz Majzer – Problematyka przekładu wybranych staroserbskich pojęć w świetle XIV-wiecznego <i>Kodeksu Duszana</i>	89
Lech Ceran – Analiza strategii tłumaczeniowych w macedońskim dubbingu anime „Dragon Ball”	99
Julia Michalska – Sarajewo oczami Miljenka Jergovicia	117
Julia Głombik – Oniryzm w opowiadaniu <i>Crveni đurđin</i> Isaka Samokovliji – granica pomiędzy snem a rzeczywistością	135
Anna Cebula – Saficko o patriarchacie – bałkańska literatura lesbijska wobec współczesnych problemów społecznych	145
Martin Makara – Hodnotovost literárnej ceny Anasoft litera	163
Artur Bobier – Problem prorosyjskości polskiej mniejszości narodowej na Litwie po 2014 r.	175
Maciej Schmidt – Działalność organizacji mniejszości polskiej w Azji Centralnej na przykładzie „Świetlicy Polskiej” w Uzbekistanie	185

Ningxi Zhang – Shifting Borders and Shifting Identities: Ethnic Conflicts and the Construction of Otherness in Polish-Ukrainian Relations from the 17th Century to the 20th Century	199
Patrycja Miller – Działalność Magdaleny Dobromily Rettigovej jako przykład aktywności odrodzeniowej w Czechach w XIX w.	215
Zofia Bizan – Wizje państwa i społeczeństwa w dokumentach programowych dekabrystów – analiza porównawcza „Rosyjskiej Prawdy” Pawła Pestela i „Projektu Konstytucyjnego” Nikity Murawjowa	227
Maciej Adam Baczyński – Pogranicza w narracjach muzealnych w Federacji Bośni i Hercegowiny	245
Krzysztof Jarczyński – Prawa człowieka drugiej generacji w konstytucjach wybranych państw bałkańskich	263
Zhonghui Shen – Charting a Path to Peace: Future Perspective for Human Rights from the Rise and Fall of Yugoslavia	279

PRZEDMOWA

Tom *Mundus Slavicus I* zawiera materiały z Międzynarodowej Studencko-Doktoranckiej Konferencji Naukowej (Łódź, 15–16 listopada 2024), zorganizowanej przez Koło Naukowe Sławistów im. Św. Św. Cyryla i Metodego, działające przy Katedrze Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Łódzkiego. Konferencja ta to już kolejne, w blisko trzydziestoletniej działalności Koła, spotkanie młodych badaczy – studentów i doktorantów – z różnych ośrodków naukowych z całego świata, m.in. z Austrii, Chin, Francji, Macedonii Północnej, Polski, Republiki Czeskiej, Serbii, Słowacji, Stanów Zjednoczonych).

Artykuły, składające się na niniejszy tom, podobnie jak problematyka konferencji z 2024 r. mają bardzo interdyscyplinarny a nierzadko transdyscyplinarny charakter. Odzwierciedlają szerokie spektrum zainteresowań badawczych ich autorów, skupiając się wokół różnych aspektów *Mundus Slavicus*. Oprócz rozważań nad słowiańskimi językami i literaturami Czytelnik znajdzie tu prace poświęcone kwestiom historycznym, politologicznym, pamięcioznawczym, regionalistycznym, a także traduktologicznym. Wydaje się, że tak zróżnicowana tematyka tekstów pozwoliła na uchwycenie najważniejszych zjawisk słowiańskiej przestrzeni kulturowej, które znajdują się w orbicie zainteresowań współczesnych młodych badaczy.

Konferencja, jak i przedkładana Czytelnikowi publikacja wpisują się w konsekwentnie realizowaną od drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych XX w. działalność Koła Naukowego Sławistów UŁ. Pierwszym inicjatorem sławistycznego ruchu studenckiego był prof. dr hab. Georgi Minczew (1955), który w 1998 r. zainspirował studentów do zorganizowania sympozjum naukowego, zatytułowanego *Człowiek w sferze oddziaływania obcej kultury*, które również zaowocowało wydaniem tomu pokonferencyjnego, stanowiącego pierwsze juwenilia młodych łódzkich sławistów¹. Obecni, jak i dawni członkowie Koła, pełni wdzięczno-

¹ *Człowiek w sferze oddziaływania obcej kultury*, red. G. Minczew, Łódź 2000. Oprócz tomu pokonferencyjnego redagowanego przez prof. dr hab. G. Minczewa Koło Naukowe Sławistów UŁ wydało następujące publikacje: *Balkany w oczach młodego człowieka*, red. I. Petrov, Łódź 2006; *Stereotypy i Słowiańszczyzna*, red. M. Skowronek, Łódź 2009; *Glosariusz. W podróży po Bułgarii, Czechach, Serbii i Słowenii*, red. P. Krzętel, Łódź 2024.

ści za wieloletnią pracę na rzecz rozwoju wielu pokoleń młodych slawistów, postanowili zadedykować niniejszy tom prof. dr hab. Georgiemu Minczewowi w jubileusz Jego siedemdziesiątych urodzin.

Pragnę podziękować wszystkim autorom tekstów, którzy podjęli się trudu opracowania materiałów opublikowanych w tomie *Mundus Slavicus I*. Specjalne podziękowania należą się Dorocie Łakomiak, Patrycji Miller oraz Lidii Pańczak, dzięki którym zaprezentowane w niniejszej monografii artykuły zostały przygotowane do druku zgodnie z zasadami, obowiązującymi w tego typu publikacjach. Wyrazy wdzięczności kieruję również do Recenzentów – prof. dr hab. Barbary Rodziewicz z Uniwersytetu Szczecińskiego oraz prof. dr Dalibora Sokolovicia z Uniwersytetu w Belgradzie – za konstruktywne uwagi, które pomogły podnieść jakość oraz poziom naukowy prezentowanego tomu. Dziękuję również wszystkim pracownikom Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego, a w szczególności Pani Redaktor Urszuli Dzieciatkowskiej, która, już po raz kolejny, z zainteresowaniem i życzliwością przyjęła propozycję publikacji przygotowanej przez Koło Naukowe Slawistów UŁ. Słowa podziękowania należą się również lektorom języków słowiańskich z Katedry Filologii Słowiańskiej UŁ – mgr Sanji Miletić oraz dr. Jiříemu Byčkovowi – którzy zechcieli podjąć się korekty językowej czeskich oraz serbskich artykułów. Bardzo jestem wdzięczny mgr. Adrianowi Millerowi, który dokonał rewizji językowej tekstów anglojęzycznych.

Nie sposób również nie podziękować władzom Uniwersytetu Łódzkiego, a przede wszystkim Prorektorowi ds. relacji akademickich i kontaktów z otoczeniem dr. hab. Radosławowi Olszewskiemu, prof. UŁ, Dziekanowi Wydziału Filologicznego prof. dr. hab. Rafałowi Zarębskiemu oraz Kierownikowi Katedry Filologii Słowiańskiej dr. hab. Ivanowi Petrovowi, prof. UŁ – którzy zechcieli finansowo wesprzeć wydanie tomu pokonferencyjnego *Mundus Slavicus I*.

Piotr Krężel

Justyna Dopierała

Uniwersytet Łódzki

justyna.dopierala@edu.uni.lodz.pl

ORCID: 0009-0005-0268-1799

OBRAZ MĘŻCZYZNY WE FRAZELOGII WYBRANYCH JĘZYKÓW SŁOWIAŃSKICH

The image of a man in the phraseology of selected Slavic languages

Summary

Each community, through its view of the surrounding reality, creates its image of the world, which is reflected in language, more specifically in phraseologisms and proverbs. The units analysed in the article show a generalised image of men in Slavic languages, their physical appearance, external features and relations with women. Regardless of the language, the man is portrayed as the head of the family in a patriarchal model shaped by society and assumes certain characteristics and roles assumed to be typically masculine.

Keywords: phraseology, stereotype, Slavic languages, gender, cognitive linguistics, Russian language, Polish language, Serbian language, Bulgarian language

Każda społeczność posługująca się danym językiem wytwarza swój system znaków, który jest dla niej zrozumiały. Nerozerwalnie jest to związane z człowiekiem, jego życiem i działalnością. Ludzie w różnych środowiskach mogą inaczej odbierać otaczający ich świat, a co za tym idzie, inaczej go opisywać, co prowadzi do utworzenia przez daną grupę unikalnego językowego obrazu świata. Badaniem związku języka z kulturą wytworzoną przez człowieka zajmuje się dział językoznawstwa zwany lingwistyką kognitywną. Pojęcie językowego obrazu świata jest silnie związane z zagadnieniem stereotypu. Jak uważa

Irina Ščekotihina w „metaforycznym sensie stereotyp to utrwalony wzór, standard”¹, z kolei Irina Feškina opisuje go jako „prawidłowości oceny rzeczywistości wewnątrz danej socjoetnicznej grupy”². Można więc uważać, że jest to utrwalony przez daną grupę społeczną obraz, zrozumiały tylko dla niej.

Semantycznie stereotypy mogą dzielić się na różne grupy tematyczne, takie jak np. związane z narodowością, tożsamością etniczną, czy statusem społeczno-ekonomicznym. Kluczową dla niniejszej analizy będzie grupa stereotypów związanych z płcią.

Kategoria stereotypu płci opiera się na takich terminach jak *płeć* i *gender*. Termin *gender* pojawił się w latach siedemdziesiątych XX wieku w Ameryce w ramach walki o równość płci. Wiązało się to z dyskryminacją kobiet w społeczeństwie i miało na celu wskazanie ich wyższości nad mężczyznami. Według Evgenii Prudnikovej „termin *gender* był pierwotnie używany do opisu społecznych, kulturowych i psychologicznych aspektów kobiecości w porównaniu z męskością”³. Z czasem termin ten stał się bardziej popularny i zaczął być stosowany również w innych gałęziach nauki, takich jak: psychologia, filozofia, antropologia i językoznawstwo. Anatolij Denisov w *Słowniku terminów gender* określa płeć jako „zbiór socjalnych i kulturowych norm, które społeczeństwo przypisuje do danego człowieka na podstawie jego płci biologicznej”⁴. W tym kontekście można określić, że podział ze względu na płeć odbywa się nie tylko na poziomie anatomicznym, ale również w kontekście socjologicznym, a przynależność do danej płci jest wyrażona poprzez pewne reguły ustanowione przez daną społeczność. Dla jednej kultury dane cechy i zachowania będą w związku z tą teorią typowo męskie lub typowo żeńskie. Opis tych cech i zachowań odbywa się w procesie generalizacji obserwowanych zjawisk, co jest związane z własnym doświadczeniem, życiową sytuacją, ale też z innymi przyczynami, takimi jak sytuacja polityczna, pozycja w społeczeństwie lub miejsce zamieszkania. Na

¹ И.Н. Щекотихина, *Стереотип: аспекты и перспективы исследования*, [in:] *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*, <https://cyberleninka.ru/article/n/stereotip-aspekty-i-perspektivy-issledovaniya> [12.11.2024].

² И.А. Фешкина, *Сущность и роль стереотипов в процессе межкультурной коммуникации*, [in:] *Известия Волгоградского государственного педагогического университета*, <https://cyberleninka.ru/article/n/suschnost-i-rol-stereotipov-v-protssesse-mezhkulturnoy-kommunikatsii> [12.11.2024].

³ Е.С. Прудникова, *Категория гендера как объект изучения лингвистики*, „Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки” 1.23, 2014, с. 59.

⁴ А.А. Денисов, *Словарь гендерных терминов*, <http://www.owl.ru/gender/010.htm#2> [12.11.2024].

podstawie określonych w danej grupie norm, i nawiązujących do tego określonych obowiązków przypisanych mężczyznom i kobietom, tworzą się w danej kulturze stereotypy związane z tematyką płci.

Stereotypy najczęściej są wyrażone w języku poprzez przysłowia i związki frazeologiczne. Na związek między stereotypem a przysłowiem wskazuje Vlas Žukov – który definiuje przysłowie jako „zwięzłe przenośne zdanie, zwykle o charakterze pouczającym, generalizujące różne zjawiska”⁵. Wynika z tego, że przysłowia opisują uogólniony obraz, a więc pewien utrwalony wzór, schemat, który funkcjonuje w danej grupie społecznej, podobnie jak stereotypy.

W szerokim kontekście tymi jednostkami leksykalnymi zajmuje się paremiologia. Według Borisa Normana paremiologia jest to „zbiór utrwalonych wyrażen odnoszących się do małych gatunków folklorystycznych, w pierwszej kolejności są to przysłowia”⁶. Z kolei Sergej Ożegov oprócz paremiologii wyróżnia również osobny dział frazeologii⁷, która również zajmuje się badaniem utrwalonych wyrażen, lecz w węższym kontekście niż paremiologia. Wskazuje on podział na frazeologizmy i przysłowia. Podobny podział przyjmuje Nikołaj Šanskij, który określa jednostkę frazeologiczną jako: „odtwarzalną w gotowej formie jednostkę językową, złożoną z dwóch lub więcej komponentów, stałą w swoim znaczeniu, składzie i strukturze”⁸. Według tej teorii frazeologizmy powstają poprzez przeniesienie znaczenia wykorzystanych komponentów tworząc nowe, przenośne znaczenie i funkcjonują w języku w formie gotowej jednostki leksykalnej, czyli podobnie jak przysłowia, nie powstają one w procesie mówienia. Według Sergeja Ożegova przysłowie jest „krótkim ludowym zdaniem z dodatkowym znaczeniem i występuje w języku w formie utrwalonego wyrażenia”⁹. W nawiązaniu do różnych definicji zarówno przysłowia, jak i frazeologizmy związane są z przenośnym znaczeniem i jednocześnie są oparte na stereotypach, a więc opisują określony obraz świata, właściwy dla danej społeczności.

Niniejszą analizę skupiam na obrazie męczyzny, na tym, jaka jest jego rola w danej społeczności i jakie cechy zostały mu przypisane zarówno we frazeologii, jak i paremiologii w języku polskim, rosyjskim, bułgarskim oraz serbskim.

⁵ В.П. Жуков, *О слове пословиц и поговорок*, [in:] *Словарь русских пословиц и поговорок*, Москва 1966, с. 9.

⁶ Б.Ю. Норман, *Когнитивные аспекты паремииологии и национальная картина мира в славянских языках*, [in:] *Славянский вестник*, вып. 2, Москва 2004, с. 246.

⁷ С.И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва 1963, с. 843.

⁸ Н.М. Шанский, *Фразеология современного русского языка*, Санкт Петербург 1996, с. 22.

⁹ С.И. Ожегов, *Словарь русского...*, с. 843.

Wybrane języki słowiańskie należą do trzech grup języków słowiańskich, ale ze względu na historyczną sytuację polityczną, społeczną i kulturalną rozwijały się w różny sposób pod wpływem innych czynników zewnętrznych i pomimo swej bliskości etymologicznej mogły przedstawiać zbliżony, ale nie jednakowy, obraz otaczającego świata. Stosunkowo najwięcej jednostek leksykalnych odnotowuje język polski i język rosyjski w słownikach jedno- i dwujęzycznych, natomiast mniejszą część stanowią frazeologizmy i przysłowia pochodzące z języków południowosłowiańskich. Materiał źródłowy został wyekscerpowany z pozycji leksykograficznych, takich jak słowniki frazeologiczne Stanisława Karolaka¹⁰ i Aleksandra Fedorova¹¹ dla wersji polskiej i rosyjskiej, Ketii Ničevej¹² dla wersji bułgarskiej i Đorđe Otaševića¹³ dla wersji serbskiej, a także słowników przysłów Ryszarda Stypuły¹⁴, Vladimira Dalja¹⁵ oraz Vuka Karadžića¹⁶. Zebrane jednostki zostały ze sobą zestawione według kryterium semantycznego.

W analizowanym materiale mężczyzna jest przedstawiany dwutorowo – z jednej strony opisywane są jedynie jego cechy fizyczne, natomiast z drugiej – jego rola w społeczeństwie i relacje z kobietami. Patrząc na płęć pod kątem biologicznym wszystkie jednostki tradycyjnie określają typowe męskie cechy, takie jak siła i postura na podstawie jego cech zewnętrznych. Dosłownie pokazuje to wyrażenie rosyjskie **сильный пол**, w języku polskim **plęć brzydka**, w bułgarskim **мъж като канапа**. Nie możemy tu mówić o ekwiwalencjach, w języku polskim utrwalony zwrot odnosi się do aspektu wyglądu w opozycji od płci pięknej, opisującej kobiety, natomiast w języku bułgarskim mężczyzna jest porównywany do skały, chociaż każde z tych wyrażen potwierdza, że istnieje wyraźny kontrast pomiędzy płcią żeńską a męską dotyczący cech zewnętrznych.

O sile i przymiotach świadczy również frazeologizm ros. **сильный как бык**, pl. **silny jak byk**, bułg. **силен като вол**. Język serbski odnotowuje tu trzy przykłady **јак као бик**, **јак као во**, **јак као медвед**. W języku polskim i rosyjskim możemy mówić o pełnej ekwiwalencji komponentów, w obu frazeologizmach występuje porównanie do byka. W języku bułgarskim i serbskim mamy porównanie do woła, a w serbskim dodatkowo do niedźwiedzia. Zarówno byk, jak i wół to bardzo silne zwierzęta wykorzystywane w gospodarstwie. Stanowiły one

¹⁰ S. Karolak, *Słownik frazeologiczny rosyjsko-polski*, Warszawa 1998.

¹¹ А.И. Федоров, *Фразеологический словарь русского литературного языка*, Москва 2001.

¹² К. Ничева, *Фразеологичен речник на българския език*, София 1974.

¹³ Đ. Otašević, *Mali srpski frazeološki rečnik*, Beograd 2007.

¹⁴ R. Stypuła, *Słownik przysłów rosyjski-polski i polsko-rosyjski*, Warszawa 1974.

¹⁵ В. Даль, *Пословицы русского народа. Сборник В. Даля в двух томах*, Москва 1989.

¹⁶ V.S. Karadžić, *Srpske narodne poslovice*, Beč 1849.

główną siłę roboczą zarówno na południu, jak i na północy Europy, aczkolwiek to na Bałkanach w tradycji ludowej woły były szczególnie czczone, co znalazło również swoje odzwierciedlenie we frazeologizmach¹⁷. Pojawiający się także niedźwiedź również jest zwierzęciem dużym, jednak przede wszystkim dzikim, co może nawiązywać nie tylko do postury, ale też do pewnych cech charakteru mężczyzny, takich jak dzikość, dominacja. Takie określenie sprawia, że kojarzy się go z budowaniem patriarchalnego obrazu rodziny, w której mężczyzna-niedźwiedź jest jej głową, a kobieta nie może mieć nad nim żadnej władzy.

Następny zwrot, który opisuje zewnętrzne cechy mężczyzny to rosyjskie przysłowie **Осанка львиная, да ум куриный**. W języku polskim występuje jako – **Choć lwiej postury, rozum jak u kury**. W zakresie znaczenia w tych dwóch językach możemy mówić o ekwiwalencji. Przysłowia odnoszą się do postury mężczyzny, mówiąc jednocześnie o tym, że potężna postura nie świadczy o wysokiej inteligencji (a wręcz przeciwnie). W języku bułgarskim i serbskim znalazłam zbliżone znaczeniowo frazeologizmy bułg. **имама кокоши ум**, serb. **има пилећи мозак**. To, co łączy wszystkie te zwroty to porównanie do kury, uważanej za mało inteligentne zwierzę, ale, co ciekawe, w każdym z tych języków częściej do kury porównywane są kobiety – kura to rodzaj żeński, a więc kobieta.

Poza odwołaniami do pełnej sylwetki mężczyzny, w analizowanej frazeologii mamy do czynienia też z wybranymi elementami jego wyglądu. Takim przykładem może być m.in. zarost. W tradycji, już od czasów starożytnych, noszona przez mężczyzn broda była niezwykle ważna i oznaczała męstwo, honor, a także była znakiem męskości, zamożności i wykształcenia, które miało świadczyć o zdobytej przez nich wiedzy. Jak można się przekonać z mądrości ludowych, noszona broda jednak o niej nie świadczyła. W języku rosyjskim **Борода не в честь, она и у козла есть** – mamy porównanie, że brody mają też kozły, zwierzęta uznawane za mało inteligentne. W językach polskim, serbskim i bułgarskim nie występuje komponent animalistyczny, aczkolwiek znaczeniowo warianty są bliskie do wariantu rosyjskiego – pol. **Broda mądrości nie doda**, serb. **Брада нарасла, а памети не донијела**, bułg. **Умът не е в брадата, а в главата**. Jak można zauważyć, ekwiwalentem dla bułgarskiej jednostki jest drugi rosyjski wariant **Мудрость в голове, а не в бороде**.

Dużo większa część zebranego materiału odnoszącego się do mężczyzn pojawia się w kontekście jego relacji z kobietą – matką bądź żoną. O relacji z matką świadczy wyrażenie frazeologiczne pol. **maminsynek**, jak widać w przykładach, zarówno w języku rosyjskim, jak i bułgarskim oraz serbskim znajdują się ekwiwalenty – ros. **маменькин сынок**, bułg. **мамин син** i serb. **мамин син**. Przyjęte

¹⁷ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian, cz. 1, Kultura materialna*, Warszawa 1967, s. 139.

jest w społeczeństwie, że chłopcy są bardziej związani z matką, natomiast dziewczynki z ojcem, ale w tym kontekście ma ono negatywny wydźwięk i świadczy o zbyt silnej, a wręcz toksycznej, relacji łączącej syna i matkę, która nie pozwala mu na samodzielne myślenie i podejmowanie decyzji.

W podobnym aspekcie można rozpatrywać wyrażenie pol. **być pod pantoflem**. W języku rosyjskim odpowiednikiem jest **под каблуком**, w bułgarskim również **мъж под чехъл** – w tych trzech wariantach mamy odniesienia do obuwia (pantofel, szpilka, obcas), natomiast w języku serbskim **бити под сукњом** ‘być pod spódnicą’. Pantofle czy szpilki oznaczają tutaj w przenośnym znaczeniu kobietę. Jest to rodzaj obuwia typowy właśnie dla kobiet, a zwrot frazeologiczny przedstawia dominację kobiety nad mężczyzną, która w patriarchalnym społeczeństwie ma charakter prześmiewczy – to mąż jest głową rodziny i powinien sprawować władzę nad kobietą. Taki mężczyzna, który jest podległy kobiecie traci szacunek w danej społeczności i zostaje narażony na drwiny. Podobny wydźwięk ma zwrot z komponentem spódnica, która według przyjętych norm społecznych również jest elementem garderoby damskiej.

O negatywnym odbiorze przez społeczeństwo dominacji kobiety nad mężczyzną świadczy też polskie przysłowie **Tam się źle dzieje, gdzie kogut milczy, a kura pieje**, w innym wariantcie: **Tam się źle dzieje, gdzie mąż płacze, a żona się śmieje**. W przywoływanych językach nie ma pełnych ekwiwalentów, ale bliskie znaczeniowo są tu przysłowia: w języku rosyjskim – **Не то смешно – жена мужа бьет, а то смешно, что муж плачет** oraz **Не петъ куре петухом, не владеть бабе мужиком**. W powyższych przykładach widać wspomniane już porównanie kobiety do kury. W patriarchalnym społeczeństwie to mąż powinien dominować nad rodziną i nie może okazywać słabości wobec kobiety. W języku serbskim przysłowie **Ко жену слуша, гори је од жене** ‘Kto żony (kobiety) słucha, ten jest od niej gorszy’ podkreśla, kto powinien mieć decydujący głos w rodzinie według przyjętego przez społeczeństwo uzusu.

Pomimo przyjętego modelu rodziny, w którym mężczyzna jest jej centralnym punktem, w języku wyrażona jest wyraźna dominacja psychologiczna kobiety nad mężczyzną. Świadczy o tym przysłowie – **Mąż jest głową, a żona szyją, która nią kręci**, w rosyjskiej wersji – **Муж – голова, жена – шея, куда хочет туда и воротит**. W języku bułgarskim podobne znaczeniowo jest przysłowie **Жената не бие мъжа си, но лесно го надвива**. Oznacza to, że kobieta mimo swojej fizycznej słabości, potrafi wywrzeć wpływ na zachowanie i myślenie swojego męża, aby osiągnąć swoje cele. Przysłowia te mają wydźwięk negatywny głównie w stosunku do kobiety, jako istoty podstępnej.

W odniesieniu do relacji z kobietą przestrzega się mężczyzn przed zbyt wczesnym ślubem, choć jednocześnie wyekscerpowany materiał poświadcza, że

mężczyzna nie może żyć sam bez kobiety. Według polskiego przysłowia **Ożenie nie za wczesne, często bywa bolesne**, w języku rosyjskim **Кто на борзом коне жениться поскачет, тот скоро поплачет**, w języku serbskim – **Женити се млад рано је, а стар донце је**, w wariantcie bułgarskim – **Дето бърза мома да се жени, налита на крастави ергени**. Świadczy to o niedojrzałości psychicznej młodych ludzi do ślubu i o czekających na nowożeńców problemach.

Z drugiej strony określona jest też górna granica wieku, do której należy znaleźć sobie żonę – wszystko to wynika z tego, że to społeczeństwo określa normy i wiek, w jakich mężczyzna i kobieta są gotowi do małżeństwa. Normą jest to, że mężczyzna musi mieć żonę, dom i dzieci – wyrażają to przysłowia: pol. **Samotnemu źle na świecie**, ros. **Одиночество – собачество**, serb. **Жени чоека да не плахује**, natomiast powiązane znaczeniowo przysłowie bułgarskie wyraźnie określa wiek mężczyzny – **До 25 години човек се жени сам, до 30 го женят роднините му, а от 30 нагоре го жени цялото село**. Widać w tym ostatnim przykładzie dużą presję społeczeństwa wywieraną na młodych ludziach odnośnie zawarcia związku małżeńskiego.

W relacji miłosnej kobieta i mężczyzna stanowią całość, o czym świadczą przysłowia występujące w analizowanych językach słowiańskich. Wszystkie języki posiadają ekwiwalent **Mąż i żona to dwa ciała, a jedna dusza**, ros. **Муж да жена – одна душа**, bułg. **Мъж и жена – една душа**, serb. **Муж и жена као една душа**. Warianty tego przysłowia są odnotowane również w języku staro-cerkiewno-słowiańskim: **јединојо душејо (i јединѣмъ умомъ)**¹⁸. Mimo iż stworzony w IX wieku język ze względu na swoją funkcję religijną był wykorzystywany głównie do celów liturgicznych, a więc jego słownictwo było zaczerpnięte z Biblii, to jedność kobiety i mężczyzny jest poświadczona już w najstarszych zabytkach piśmiennictwa.

Pojęcie stereotypu jest zasadniczo oceniane jako nieprawdziwy, uproszczony i najczęściej negatywny obraz człowieka lub grupy ludzi. Może mieć to odniesienie do przedstawicieli tej samej grupy, jak i obcej społeczności. To wartościowanie ciekawie opisuje Ludwik Stomma zaznaczając, że w kulturze tradycyjnej (a więc tej, która w dużej mierze wytworzyła m.in. przysłowia i inne przykłady kultury niematerialnej, rezonującej do dziś) wartościowanie i różnicowanie przestrzeni jako takiej, opiera się na przeciwstawieniu dwóch kategorii. U Stommy jest to *orbis interior* i *orbis exterior*. *Orbis interior* odnosi się do wszelkich zagadnień

¹⁸ *Фразеологический словарь старославянского языка*, ed. С.Г. Шулержкова, Москва 2011, s. 367.

określanych jako znane – swoje, tutejsze, a *orbis extrerrior* jako obce, nieznane¹⁹. Przynależność do tej drugiej kategorii, a więc brak pełnej wiedzy na temat jej zachowań, zwyczajów, obyczajów czy innych przejawów kultury sprawia, że łatwiej przypisujemy im cechy, które w mojej opinii stanowią stereotypy.

Myślę, że podział Stommy można zastosować także w odniesieniu do badanych frazeologizmów. Przy czym trudno mi jednoznacznie stwierdzić, która płęć będzie należała do konkretnej kategorii, ponieważ wszystko zależy od punktu widzenia i przynależności do konkretnej płci. W mojej perspektywy, pierwiastek kobiecy będzie należał do *orbis interior*, jako że znam dobrze wszelkie prawidłowości, które się nim rządzą, natomiast świat męski będę odbierać jako *orbis exterior*. Dlatego będę mogła analizować frazeologizmy pod kątem górowania mężczyzny nad kobietą. Z kolei męski punkt widzenia może prezentować zupełnie odwrotne ustawienie obu tych kategorii. Świat męski będzie należał do *orbis interior*, a kobiecy – do *orbis exterior*, pokazujący kobiety jako te, które manipulują, trzymają pod pantoflem czy spódnicą.

Przedstawiany przez język obraz mężczyzny jest w językach słowiańskich wyrażony w podobny sposób, co świadczy o bliskości kulturowej Słowiańszczyzny południowej, wschodniej i zachodniej, pomimo różnych wpływów oddziałujących na wszystkie analizowane języki. Wzorce zachowań i przypisane przez społeczeństwo role mężczyzny w świecie są takie same dla każdej z tych grup. W każdym z tych społeczeństw dominuje patriarchalny model rodziny, który nakazuje mężczyźnie jego podstawową rolę jako głowy rodziny, osoby zarządzającej. Jednak, jak zaświadcza materiał, wygląd i siła fizyczna mężczyzn opiera się pod wyższością umysłową kobiety, która potrafi podstępnie manipulować i dominować nad mężczyzną. W wyekscerpowanych jednostkach nierozdzielnie postać mężczyzny jest powiązana z kobietą i nie sposób opisać mężczyznę bez jego relacji z płcią żeńską, ze względu na wykazywany między płciami kontrast.

Utrwalony przez jednostki leksykalne obraz świata dotyczący mężczyzny wykazuje, że istnieje jeden, prawidłowy, przyjęty przez normy model, a każde odstępstwo od niego może wykluczać jednostkę z życia społeczności. Widoczna była duża presja ze strony otoczenia wywierana na członków społeczności, wymagano wręcz przestrzegania narzuconych schematów, argumentując to siłą tradycji i przekazów utrwalanych przez wieki. Jak wskazuje Agata Piasecka frazeologizmy są „skarbnicą kultury duchowej i materialnej”²⁰ narodu.

¹⁹ L. Stomma, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX wieku oraz wybrane eseje*, Warszawa 1986, s. 134.

²⁰ A. Piasecka, *Rosyjska frazeologia i frazeografia*, Łódź 2012, s. 10.

Bibliografia

- Dal' V., *Poslovice russkogo naroda. Sbornik V. Dalja v dvuh tomah*, Moskva 1989.
- Denisov A.A., *Slovar' gendernyh terminov*, <http://www.owl.ru/gender/010.htm#2> [12.11.2024].
- Fedorov A.I., *Frazeologičeskij slovar' russkogo literaturnogo jazyka*, Moskva 2001.
- Feškina I.A., *Suščnost' i rol' stereotipov v processe mežkul'turnoj kommunikacii*, [in:] *Izvestija Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta*, <https://cyberleninka.ru/article/n/suschnost-i-rol-stereotipov-v-protsesse-mezhkulturnoy-kommunikatsii> [12.11.2024].
- Frazeologičeskij slovar' staroslavjanskogo jazyka*, ed. S.G. Šuležkova, Moskva 2011.
- Karadžić V.S., *Srpske narodne poslovice*, Beč 1849.
- Karolak S., *Słownik frazeologiczny rosyjsko-polski*, Warszawa 1998.
- Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian, cz. 1, Kultura materialna*, Warszawa 1967.
- Ničeva K., *Frazeologičen rečnik na bǎlgarskija ezik*, Sofija 1974.
- Norman B., Ju., *Kognitivnyje aspekty paremiologii i nacional'naja kartina mira v slavjanskich jazykah*, [in:] *Slavjanskij vestnik*, vyp. 2, Moskva 2004, s. 246–256.
- Otašević Đ., *Mali srpski frazeološki rečnik*, Beograd 2007.
- Ožegov S.I., *Slovar' russkogo jazyka*, Moskva 1963.
- Piasecka A., *Rosyjska frazeologia i frazeografia*, Łódź 2012.
- Prudnikova E.S., *Kategorija Gendera kak ob'ekt izučenija lingvistiki*, „Vestnik KRAUNC, Gumanitarnyje nauki” 1.23, 2014, s. 59–61.
- Šanskij N.M., *Frazeologija sovremennogo rysskogo jazyka*, Sankt Petersburg 1996.
- Ščekotihina I.N., *Stereotip: aspekty i perspektivy issledovanija*, [in:] *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A.S. Puškina*, <https://cyberleninka.ru/article/n/stereotip-aspekty-i-perspektivy-issledovaniya> [12.11.2024].
- Stomma L., *Antropologia kultury wsi polskiej XIX wieku oraz wybrane eseje*, Warszawa 1986.
- Stypuła R., *Słownik przysłów rosyjski-polski i polsko-rosyjski*, Warszawa 1974.
- Žukov V.P., *O slovare poslovic i pogovorok* [in:] *Slovar' russkich poslovic i pogovorok*, Moskva 1966, s. 7–22.

Victoria Wachowska

Ostravská univerzita

victoria.wachowska.s01@osu.cz

ORCID: 0009-0005-8928-9510

CZESKIE NAPISY W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ RACIBORZA

Czech inscriptions in the urban space of Racibórz

Summary

The aim of this research is to document Czech inscriptions found in the urban space of Racibórz. For centuries, Racibórz was within the borders of the Kingdom of Bohemia, which fostered close relations with the Principality of Opava. Today, Opava and Racibórz maintain ties through a twin-town partnership, promoting the integration of both regions. This study focuses on written messages on static media located in the very center of Racibórz. The inscriptions are found both on external plaques mounted on buildings and on those located inside. The inscriptions have been categorized into three groups: plaques, museum texts, and advertisements.

Keywords: linguistic landscape, inscriptions in Polish, language communication, Racibórz

Napisy należą do stałego elementu przestrzeni publicznej. Widoczne są szczególnie w krajobrazie miejskim, gdzie mogą przybrać formę billboardu, tablicy czy afiszu. Znaki dostosowywane są do potrzeb językowych miejscowej społeczności, dlatego w regionach przygranicznych spotyka się treści wielojęzyczne, którym poświęcony jest niniejszy artykuł. Celem badań jest udokumentowanie czeskich napisów znajdujących się w centrum Raciborza. Miasto zostało wybrane na podstawie położenia geograficznego i współpracy regionalnej z Opawą.

Wprowadzenie

Przedmioty odpowiedniej wielkości przeznaczone do wyeksponowania napisów zaliczamy do nośników materialnych. Charakteryzuje je duża różnorodność formy i stylu. Nośnik takiego mikrokomunikatu może zawierać większą lub mniejszą ilość informacji. Pierwsze (np. tablice informacyjne, teksty muzealne) prezentują bardziej obszernie teksty, z reguły ułożone w zdania, akapity itp., drugie koncentrują się na zwięzłym, hasłowym przekazie (np. reklamy, banery, plakietki, wywieszki, witryny i szyldy sklepów). Oba typy mikrotekstów występują w przestrzeni publicznej, czyli miejscach ogólnodostępnych dla społeczeństwa. Przekaz skupia się na dostarczeniu przypadkowemu odbiorcy konkretnej informacji, co wpływa na styl tekstów, które pisane są w prosty sposób, bazujący w znacznej mierze na skojarzeniach oraz powtarzalności. Zawartość tekstu powinna ułatwić odbiorcom funkcjonowanie w krajobrazie miasta (miejscowości). Napisy często wzbogacane są o elementy wizualne (zdjęcia, grafiki, ikony) lub dźwiękowe (np. komunikaty megafonowe na dworcach). Ich multimodalność wpływa na efektywność przekazu, co także należy uwzględnić w kontekście krajobrazu językowego²¹.

Kluczowym aspektem charakterystyki przestrzeni publicznej jest traktowanie jej nie jako zamkniętego obszaru, ale miejsca dostępnego dla ogółu odbiorców – zarówno miejscowych, jak i pozamiejscowych. Do takich miejsc należą np. muzea, urzędy czy punkty informacji turystycznej²². W celu doprecyzowania opisywanego obszaru badawczego, stosujemy określenie przestrzeni miejskiej, ponieważ zgromadzone materiały pochodzą ze ścisłego centrum Raciborza. Pominięte zostały natomiast następujące dzielnice miasta: Studzienna, Sudół, Ocice, Płonia, Miedonia, Brzeziny oraz Markowice.

Racibórz jest miastem przygranicznym, niemniej jednoetnicznym (50 537 osób zadeklarowało narodowość polską, 2 212 niemiecką a 1 089 śląską²³), co ma znaczący wpływ na ilość i gatunek zebranych materiałów. W przestrzeni miejskiej pojawiały się dwa rodzaje komunikatów – jednojęzyczne (wyłącznie w języku polskim lub czeskim) oraz polifoniczne (w języku polskim,

²¹ W. Czachur, *Teksty minimalne jako przedmiot badań genologicznych*, „tekst i dyskurs – text und diskurs”, Warszawa 2020, s. 25–42.

²² A. Karmowska, *Krajobraz językowy polsko-czeskiego pogranicza: przypadek czeskiego Atrypach i Polskiego Karłowa (ujęcie porównawcze)*, „Studia Slavica” XXIII/2, Ostrava 2019, s. 157–169.

²³ Dane z 2002 roku, Główny Urząd Statystyczny, <https://stat.gov.pl> [11.09.2024].

angielskim, niemieckim, czeskim i/lub ukraińskim)²⁴. Ponadto badania skupiały się na nośnikach statycznych, czego głównym powodem jest niewystarczająca ilość materiałów dynamicznych, czyli nietrwałych²⁵, a objętość tekstów w tym wypadku nie grała roli. Precyzując, przedmiotem badań były czeskie napisy znajdujące się na tablicach informacyjnych, billboardach lub plakatach reklamowych i wystawach muzealnych.

Przyczyną niskiej frekwencji elementów dynamicznych (w sensie obecności napisów dwujęzycznych) jest wspomniana jednoetniczność mieszkańców Raciborza. Zebrane materiały to w 70% teksty oficjalne powstałe z inicjatywy miasta lub współpracy międzynarodowej. Tablice informacyjne, które zostaną szczegółowo omówione w części empirycznej, dzielą się na dwie grupy:

1. powstałe w latach 2007–2013, będące częścią projektu o nazwie Powiatowy System Informacji o Atrakcjach Kulturowych na Ziemi Raciborskiej, którego zadaniem było oznakowanie oraz wyeksponowanie miejsc atrakcyjnych turystycznie, zarówno w centrum Raciborza, jak i w całym powiecie. Głównym założeniem realizatorów, czyli Agencji Promocji Ziemi Raciborskiej i Wspierania Przedsiębiorczości na Zamku Piastowskim w Raciborzu, było upiększenie powiatu oraz ułatwienie turystom i mieszkańcom dostępności do atrakcji kulturowych. Tablice są czterojęzyczne, obejmują język polski, angielski, niemiecki i czeski. Dofinansowanie pochodziło z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego, jak i środków własnych beneficjenta²⁶.
2. ufundowane przez Urząd Miasta Racibórz w latach 2021–2022, przy czym inicjatorzy wspominają o kontynuacji inicjatywy. Tablice zostały umieszczone jedynie w przestrzeni miejskiej, tworząc szlak turystyczny *Racibórz Retro*. Realizatorzy skupili się na przedstawieniu historycznego wyglądu starówki. Informacje podano w pięciu językach – polskim, czeskim, ukraińskim, niemieckim oraz angielskim²⁷. Rozmieszczenie komunikatów językowych w miejscach zabytków architektonicznych ma zachęcić turystów oraz samych Raciborzan do ich zwiedzania. Język czeski umiejscowiony na

²⁴ J. Muryc, *Język polski w krajobrazie językowym Ostrawy, „Tożsamość na styku kultur V / Identity at the Crossroads of Culture”*, Wilno 2023.

²⁵ A. Karmowska, *Krajobraz językowy...*, s. 157–169.

²⁶ Powiatowy system Informacji o Atrakcjach Kulturowych na Ziemi Raciborskiej, https://www.powiatraciborski.pl/main/aktualnosci_powiat/Powiatowy-System-Informacji-oAtrakcjach-Kulturowych-na-Ziemi-Raciborskiej-konferencja-oraz-prezentacja-projektuoznakowania/idn:1662 [11.09.2024].

²⁷ *Trzy nowe tablice ze zdjęciami starego Raciborza*, <https://raciborz.com.pl/2022/07/18/trzy-nowe-tablice-ze-zdjeciami-starego-raciborza.html> [11.09.2024].

omawianych tablicach nie dziwi, biorąc pod uwagę geograficzne położenie miasta. Przyczyną polsko-czeskiej dwujęzyczności mogła też być skomplikowana historia miasta oraz obecna ścisła współpraca z Opawą.

Racibórz mieści się w województwie śląskim, dokładniej: w Kotlinie Raciborskiej, którą przecina rzeka Odra. Jest położony około 15 km od granicy z Czechami, a liczba ludności w 2021 roku wynosiła 50 743. Przed II wojną światową miasto było wieloetniczne, obejmujące wspólnoty językowo-kulturowe takie, jak czeską, polską, śląską oraz niemiecką²⁸. Powstanie Raciborza jest datowane na 1108 rok. Ważnym aspektem w kontekście prowadzonych badań jest połączenie terenów księstwa raciborskiego z królestwem Czech. Miało to miejsce w 1327 roku, gdy ostatni z raciborskich Piastów, książę Leszek, złożył hołd lenny królowi czeskiemu. Doprowadziło to do objęcia władzy przez szlachtę wywodzącą się z rodu Przemyślidów. Okres ich panowania wpłynął pozytywnie na rozwój osady, która zaczęła przyjmować coraz więcej ludności. Przełomowym momentem jest przejście władzy przez ród z dynastii Habsburgów, którzy finalnie w 1742 roku byli zmuszeni do oddania części Śląska Królestwu Prus²⁹. Na rozwój Raciborza miała ogromny wpływ rewolucja przemysłowa. Wzrost gospodarczy doprowadził do imigracji ludności z terenów sąsiednich. W XIX wieku liczebność mieszkańców wzrosła z 3 500 do 33 000³⁰. Miasto zasłynęło z produkcji wyrobów tytoniowych, alkoholowych i chemicznych. Zmiany przyniósł dopiero koniec II wojny światowej, gdy większość niemieckich autochtonów opuściła tereny ziemi raciborskiej wraz z przybyciem Armii Czerwonej³¹. Wojska radzieckie terroryzowały raciborską ludność, dopuszczając się gwałtów oraz licznych egzekucji. Konsekwencją działań wyzwoleniczych było splądrowanie fabryk, prywatnych majątków, instytucji publicznych, co ostatecznie przełożyło się na zniszczenie 80% przedmieścia³². Racibórz udało się odbudować, jednak jego przedwojenny wygląd i struktura ludności uległy znacznym zmianom. Po raz

²⁸ Ogólnie o Raciborzu, <https://raciborz.com.pl/2022/07/18/trzy-nowe-tablice-zdjeciami-starego-raciborza.html> [11.09.2024].

²⁹ P. Newerla, *Dzieje Raciborza i jego dzielnic: mit einer kurzen Geschichte der Stadt Ratibor in deutscher Sprache*, Racibórz 2008.

³⁰ R. Sput, Piotr Sput, *Racibórz i ziemia raciborska w okresie wielkiej wojny 1914–1918 ≈ Ratibor und das Ratiborer Land während des Großen Krieges 1914–1918*, Racibórz 2021, s. 10–25.

³¹ G. Wawoczny, *Racibórz - Od dwustu lat inwestują u nas najlepsi*, Racibórz 2016.

³² G. Wawoczny, *Tak będzie ze wszystkimi! Sowieckie zbrodnie w Raciborzu 1945 r.*, <https://ziemiaraciborska.pl/tak-bedzie-ze-wszystkimi-sowieckie-zbrodnie-w-raciborzu-1945-r/> [15.04.2024].

kolejny doszło do migracji, tym razem z terenów całej Polski, czego skutkiem jest dzisiejsza jednojęzyczność.

Większość komunikatów w języku czeskim pojawiła się w przestrzeni publicznej za sprawą współpracy miast Opawy i Raciborza powstałej 25 maja 1991 roku. O efektach tego długoletniego partnerstwa można przeczytać w biuletynie „Euroregionu Silesia”, który powstał w ramach czesko-polskiego projektu PŘEKRAČUJEME HRANICE / PRZEKRACZAMY GRANICE, dofinansowanego z *Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego*. Teksty broszury zostały napisane, zarówno w języku polskim, jak i czeskim. Działania odpowiednich instytucji skupiły się na rozwoju transgranicznej gospodarki, ekologii oraz na zarządzaniu w sytuacjach kryzysowych, ale także na projektach powstałych z inicjatywy oddolnej, które były realizowane w latach 2007–2013. W regionie odbywały się dwujęzyczne festyny, zawody sportowe, warsztaty i wystawy. Autorzy wspominają również o publikacjach w formie przewodników turystycznych oraz książek. Wartym przytoczenie jest fragment wywiadu przeprowadzonego z byłym prezydentem Raciborza, Mirosławem Lenkiem, który w taki oto sposób charakteryzuje sytuację językowo-kulturową w regionie:

Znikają wszelkie stereotypy, w bezpośrednich kontaktach praktycznie nie istnieją bariery językowe. My mówimy po polsku – Czesi nas rozumieją, oni mówią po czesku – my ich rozumiemy. Nie potrzebujemy tłumaczy, ale byłoby wskazane, by znajomość języka partnera była jeszcze lepsza.

Ważnym aspektem współpracy jest kontekst historyczny. Miasta w średniowieczu połączył ożenek drugiego księcia opawskiego Mikołaja II z raciborską księżniczką Anną. Regiony pozostawały wspólnie także później, w granicach panowania Habsburgów, aż do 1742 roku, gdy podzieliła je granica państwowa. Dopiero upadek komunizmu umożliwił odnowienie relacji między dwoma regionami, czego przykładem są powyższe inicjatywy³³. Komunikaty językowe powstałe w ramach powyższej współpracy transgranicznej są najliczniejszymi, jednak wpływ na krajobraz językowy miasta mają również teksty powstałe w celach komercyjnych.

Handel na pograniczu zintensyfikował się w okolicach 2023 roku, gdy polska waluta uległa znacznemu osłabieniu³⁴. Czescy konsumenci zachęcani atrakcyjnymi cenami zaczęli masowo przyjeżdżać do powiatu raciborskiego. Największy ruch

³³ *Euroregion Silesia*, <https://www.euroregionsilesia.pl/files/strony/projektywlasne/Euroregion%20Silesia%20Nr6%20www.pdf> [17.09.2024].

³⁴ *Czesi robią w Polsce zakupy najtańsze od 28 lat*, <https://raciborz.com.pl/2023/03/13/czesi-robia-w-polsce-zakupy-najtansze-od-28-lat.html> [17.09.2024].

obserwuje się we wsiach położonych bliżej granicy czeskiej, takich jak Chałupki, Krzyżanowice, Gorzyce czy Zabelków, gdzie znajdują się mniejsze sklepy oraz targi, jednak położony dalej Racibórz jest wybierany ze względu na większą dostępność produktów. Czesi decydują się na zakup artykułów spożywczych, tytoniowych, meblowych i budowlanych, lecz korzystają również z dostępnych atrakcji, takich jak jarmark świąteczny czy zwiedzanie Zamku Piastowskiego. Na ten moment oddolne komunikaty językowe nie są tak częste jak odgórne, co może ulec zmianie. Ich brak wynika najpewniej z większej ilości klientów polskich.

Część empiryczna

W trakcie badań zgromadzono 34 komunikaty językowe zawierające język czeski. Większość (24 tablice informacyjne) powstała z inicjatywy odgórnej. Badaniami zostały objęte również wystawy muzealne, przy czym język czeski został zastosowany w 2 przypadkach. Reszta komunikatów należy do prywatnych, powstałych z inicjatywy oddolnej. Skupiono się wyłącznie na nośnikach stałych, umieszczonych w samym centrum Raciborza, w celu uzyskania stabilnego krajobrazu językowego miasta. Tablice informacyjne zostały podzielone ze względu na inicjatora (miasto – region). Materiały zebrano w maju 2024 roku. Przedstawione niżej fotografie pochodzą z prywatnych zbiorów badaczki.

Zgromadzone tablice informacyjne charakteryzują się schematycznością, która wynika między innymi z wymagań fundatora. Dotyczy to zarówno oprawy wizualnej (logo, nazwa projektu, układ tekstu), gatunkowej (wymiary), jak i językowej (ilość zawartych informacji, konfiguracja języków, jakość tekstu). Użyta forma przekazu ułatwia odbiorcy interpretację zamieszczonych tekstów. Preferowane są komunikaty krótkie, zwarte, zachęcające adresata do odwiedzenia danego miejsca lub/i zapoznania się z nim. Funkcją podstawową tego typu komunikatów jest funkcja edukacyjna, informacyjna. Odbiorca w założeniu ma dowiedzieć się czegoś o miejscu lub regionie, w którym przebywa³⁵.

Udokumentowano siedem tablic informacyjnych powstałych w ramach Powiatowego Systemu Informacji o Atrakcjach Kulturowych na Ziemi Raciborskiej. Znajdują się na fasadach najważniejszych zabytków architektonicznych, takich jak np. Zamek Piastowski, Muzeum w Raciborzu, Baszta. Teksty informują o powstaniu, stylu oraz funkcji budowli. Komunikaty są polifoniczne, przy czym

³⁵ A. Nowakowski, *Działania informacyjne*, <https://www.gov.pl/web/premier/dzialania-informacyjne> [17.09.2024].

języki zostały ułożone w porządku: język polski, angielski, niemiecki, czeski. Na nośniku nie są podani autorzy/tłumacze tekstów, lecz w miejscu widocznym zostały umieszczone logo fundatorów. W przypadku tych tablic interesującymi są zabiegi tłumacza/tłumaczy. Jedynie w języku czeskim nie użyto skrótu wyrazu 'święty, świętego', ale pełnego słowa 'svatého'; nie pamiętano też o tym, że w wypadku zapisu wieków ortografia czeska przewiduje użycie cyfr arabskich³⁶. Kolejnym zjawiskiem jest niekonsekwencja w tłumaczeniu toponimu powiat raciborski. Na jednej z tablic nazwa powiatu raciborskiego widnieje zarówno w wersji 'poviet rati-bořský' (absolutnie niepoprawnie), jak również *okres* 'Ratiboř' lub 'ratibořský kraj'.

Zdjęcie nr 1: archiwum własne autorki, tablica informacyjna o kościele św. Jakuba

Tablic informacyjnych ufundowanych przez Miasto Racibórz zebrano łącznie czternaście. Głównym celem instytucji samorządowych jest przedstawienie historii lokacji, które zostały całkowicie zniszczone wskutek działań wojennych. Przekaz bazuje na archiwalnych fotografiach umożliwiając odbiorcy porównanie obecnego wyglądu miasta z tym przedwojennym. Komunikaty tekstowe służą jedynie jako uzupełnienie zdjęć, co wpływa na długość opisów (z reguły są jedno- lub dwuzdaniowe) oraz zawarte w nich informacje (są krótkie i dotyczą przeznaczenia budynków). Język polski został tym razem graficznie wyeksponowany poprzez powiększenie czcionki, inny kolor tytułu oraz umieszczenie go

³⁶ *Desetiletí a století (20. a 30. léta, 20. a 21. století)*, <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=795> [17.09.2024].

nad innymi napisami, natomiast resztę języków (angielski, niemiecki, czeski) ułożono w tej samej kolejności jak było to w przypadku powyżej omówionych tablic. Nośniki wzbogacono także o język ukraiński. Wymieniono autorów tekstów (Ryszard Paurowski, Martyna Baranowska, Adam Feliniak), jednak warto zaznaczyć, że nie podano imion i nazwisk osób tłumaczących przekaz.

Zdjęcie nr 2: archiwum własne autorki, tablica informacyjna o Teatrze miejskim w Raciborzu

Język czeski jest stałą częścią przestrzeni miejskiej Raciborza głównie za sprawą odgórných inicjatyw. Uwzględniono go w każdym z projektów niezależnie od fundatora oraz roku powstania komunikatu, na co mają wpływ między innymi współpraca z Opawą, rozwijający się handel transgraniczny, bliskość geograficzna oraz wspólna historia z królestwem Czech. Czeskie komunikaty językowe pojawiają się w układzie jako czwarte, po językach polskim, angielskim i niemieckim. Omawiane powyżej tablice powstałe z inicjatywy Miasta Racibórz i Powiatowego Systemu Informacji o Atrakcjach Kulturowych na Ziemi Raciborskiej, aczkolwiek formą różnią się znacznie od siebie, zawierają tożsame informacje o miejscach, zdarzeniach oraz postaciach historycznych. Porównując tłumaczenia tekstów na język czeski, można napotkać jednak dwie formy niektórych nazw własnych obiektów:

1. nazwy w języku polskim – Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, Kolumna Maryjna;

2. nazwy czeskie w projekcie regionalnym – Kostel Nanebevzetí Panny Marie Nejsvětější, Sloup Marie;
3. nazwy czeskie w projekcie miejskim – kostel Nanebevzetí Panny Marie, Mariánský sloup.

Wspólnym elementem wszystkich zebranych tłumaczeń jest konsekwentne używanie czeskiego ekwiwalentu miasta Racibórz – Ratiboř.

Wartymi uwagi są także teksty muzealne powstałe w języku czeskim, które, choć nieliczne, znajdują się w muzeum miasta. Mowa o specyficznej części przestrzeni miejskiej, która zalicza się do strefy opieki instytucji państwowej, chociaż niektóre z działań, takie jak wystawy przygotowane przez ludność miejscową, należy traktować jako oddolne. Teksty te ogółem charakteryzuje duża różnorodność pod względem formy, jednak wszystkie cechują te same funkcje – informacyjna i edukacyjna. Komunikat opisuje konkretny eksponat, może być umieszczony na różnych nośnikach, takich jak plakat, baner, etykieta, tabliczka. Jednojęzyczna deklaracja polsko-czeskiej współpracy znajduje się na billboardzie mieszczącym się przy drzwiach wejściowych do pierwszej ekspozycji.

*RACIBÓRZ I OPAVA – WSPÓLNA HISTORIA
OPRACOWANIE KONCEPCJI WYSTAWY HISTORYCZNEJ
O DZIEJACH MIASTA*

Przekaz błędnie sugeruje odbiorcy, że zapozna się z ekspozycją lub koncepcją przedstawiającą wspólną historię miast, przy czym chodzi o jedynie dwa czeskie komunikaty językowe, których jakość wykonania jest wątpliwa. Por.:

1. Zdobiona płytką kościana / Kopia / Křižova (Czechy)
2. Fragmenty naczyń ozdobnych / Poł. V – poł. IV tysiąclecia p.n.e./ Bolatice

Zdjęcie nr 3: archiwum własne autorki, eksponat muzealny

Opisy eksponatów znajdowały się na papierze, czyli materiale nietrwałym, który można zmodyfikować lub wymienić. Miejscowość *Křižová* została wydrukowana bez odpowiednich znaków diakrytycznych, co więcej daszek nad z został odwrócony. W przypadku miasta *Bolatice* zapomniano umieścić nazwę państwa, co może potencjalnie wprowadzić odbiorcę w błąd.

Ostatnimi rodzajami komunikatów udokumentowanymi w przestrzeni miejskiej Raciborza są reklamy umieszczone na billboardach oraz plakatach. Mowa o gatunku mikrotekstu używanym w celach komercyjnych, którego przekaz opiera się na perswazji. Komunikaty tego rodzaju są zbudowane na dobrze znanych klientom schematach, a ich głównym celem jest zachęta do kupna danego produktu. Charakterystyczną jest ponadto multimodalność, która przejawia się w postaci połączenia krótkiego tekstu z elementem niejęzykowym – zdjęciem, symbolem, ikoną, oprawą graficzną³⁷. Nadawca dostosowuje przekaz do grupy docelowej, co w przypadku niektórych reklam umieszczonych w Raciborzu przejawia się ich jednojęzycznością – użytym językiem jest język czeski. Billboard umieszczony przed salonem meblowym *Basztowa* przy ulicy Nowej, zawiera wielkoformatowe zdjęcie sofy oraz komunikat językowy:

meble Basztowa / Nabytek vašich snů! / ul. Nowa 17 / Racibórz / tel. 32 415 07 78 /
www.meblebasztowa.pl / www.nabytekbastova.cz

Przekaz skierowany jest do czeskiego odbiorcy, choć dane do identyfikacji obiektu są podane w języku polskim. Nadawca wyszedł z inicjatywą założenia czeskiej strony internetowej, której nazwa jest dosłownym tłumaczeniem z języka źródłowego. Warto dodać, że w dniu 04.09.2024 adres www.nabytekbastova.cz jest już niedostępny.

Inną formę tekstów wybrali twórcy reklam znajdujących się w witrynach supermarketów Lidl oraz Biedronka.

Plakat *Lidla* zachęca czeskich konsumentów do założenia oraz korzystania z aplikacji. Zrozumienie instrukcji ułatwiają zdjęcia oraz grafiki przedstawiające, w jaki sposób zmienić kraj – z Czech na Polskę, żeby móc skorzystać z polskich akcji promocyjnych. Warto zwrócić uwagę na ilość interferencji z języka polskiego. Pisanie dużych liter w języku czeskim kieruje się innymi regułami, dotyczy to również tekstów marketingowych, takich jak reklama. ‘Polský obchod’ powinien w tym przypadku wyróżniać się graficznie od reszty komunikatu, co nie zostało zachowane, ponadto pisanie nazw języków przy użyciu wielkiej litery

³⁷ E.M. Chludzińska, *Ze studiów nad językiem reklamy*, [in:] *Studia Łomżyńskie*, t. 22, Warszawa 2012, s. 335–342.

‘Polský jazyk’ jest prawdopodobnie niepożądanym anglicyzmem³⁸. Zarówno w jednym, jak i w drugim markecie na drzwiach wejściowych znajdowała się jednojęzyczna informacja o polskich świętach państwowych (święto państwowe 1 maja oraz Święto Narodowe Trzeciego Maja) – przeznaczona dla czeskich klientów, którzy nie orientują się w tym, kiedy sklepy w Polsce są nieczynne.

Zdjęcie nr 4: archiwum własne autorki, reklama w supermarkecie

Zdjęcie nr 5: archiwum własne autorki, reklama w supermarkecie

Reklamy przedstawione wyżej nie zaliczają się do tych o wysokiej jakości, jednak są realistycznym odwzorowaniem potrzeb mieszkańców przygranicza. Na ich podstawie można określić, które usługi handlowe interesują czeskich

³⁸ Por. *Psaní velkých písmen – obecné poučení*, <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=180> [17.09.2024].

konsumentów najbardziej. Teksty reklamowe są ponadto jednojęzyczne, co pozwala zakładać, że czescy turyści odwiedzają Racibórz, żeby zrobić zakupy w supermarketach oraz sklepach meblowych.

Wnioski i podsumowania

Objętość zebranego materiału językowego znajdującego się w przestrzeni miejskiej Raciborza odpowiada wcześniejszym założeniom badawczym. Porównując frekwencje czeskich napisów zauważonych w Raciborzu do tych, które pochodzą ze wspomnianych na wstępie badań [por. Karmowska, Muryc], można stwierdzić, że jest ona stosunkowo niska. Należy jednak pamiętać, że w tym artykule mowa o mieście jednoetnicznym. Najwięcej napisów pochodzi z inicjatywy odgórnej. Umieszczane są na tablicach polifonicznych mających zachęcić turystów do poznawania historii miasta. Potencjał badawczy mają raciborskie teksty muzealne, choć należy poczekać na rewitalizację wystaw oraz rozwój projektu partnerskiego między Opawą a Raciborzem. Wartościowymi przykładami mikrotekstów powstałych z inicjatywy oddolnej są reklamy, których występowanie świadczy o rzeczywistej potrzebie komunikacji z czeskimi konsumentami. Co ciekawe, wszystkie udokumentowane komunikaty tego typu są jednojęzyczne (czeskie).

Na zakończenie warto odnotować, że język czeski jest widoczny w przestrzeni miejskiej Raciborza, co czyni go nieodłączną częścią tutejszego krajobrazu językowego. Jego obecność wynika zarówno z inicjatyw odgórnych, takich jak realizacja projektów w ramach regionu lub miast partnerskich, jak i inicjatyw oddolnych, związanych najczęściej z handlem przygranicznym. Biorąc pod uwagę ilość oraz intensywność form współpracy pomiędzy Opawą a Raciborzem, należy spodziewać się wzrostu liczby czeskich komunikatów językowych po polskiej stronie granicy.

Literatura

- Chłudzińska E.M., *Ze studiów nad językiem reklamy*, [in:] *Studia Łomżyńskie*, t. 22, Warszawa 2012.
- Czachur W., *Teksty minimalne jako przedmiot badań genologicznych*, „tekst i dyskurs – ext und diskurs”, Warszawa 2020.

- Karmowska A., *Krajobraz językowy polsko-czeskiego pogranicza: przypadek czeskiego Adršpach i Polskiego Karłowa (ujęcie porównawcze)*, „Studia Slavica” XXIII/2, Ostrava 2019, s. 157–169.
- Muryc J., *Język polski w krajobrazie językowym Ostrawy*, „Tożsamość na styku kultur V / Identity at the Crossroads of Culture”, Wilno 2023.
- Newerla P., *Dzieje Raciborza i jego dzielnic: mit einer kurzen Geschichte der Stadt Ratibor in deutscher Sprache*, Racibórz 2008.
- Sput R., Sput P., *Racibórz i ziemia raciborska w okresie wielkiej wojny 1914–1918 ≈ Ratibor und das Ratiborer Land während des Großen Krieges 1914–1918*, Racibórz 2021, s. 10–25.
- Wawoczny G., *Racibórz – Od dwustu lat inwestują u nas najlepsi*, Racibórz 2016.

Źródła internetowe

- Czesi robią w Polsce zakupy najtańsze od 28 lat, <https://raciborz.com.pl/2023/03/13/czesi-robia-w-polsce-zakupy-najtansze-od-28-lat.html> [17.09.2024].
- Desetiletí a století (20. a 30. léta, 20. a 21. století), <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=795> [17.09.2024].
- Euroregion Silesia, <https://www.euroregionsilesia.pl/files/strony/projektywlasne/Euroregion%20Silesia%20Nr6%20www.pdf> [17.09.2024].
- Główny Urząd Statystyczny, <https://stat.gov.pl> [11.09.2024].
- Nowakowski A., *Działania informacyjne*, <https://www.gov.pl/web/premier/dzialania-informacyjne> [17.09.2024].
- Ogólnie o Raciborzu, https://www.raciborz.pl/invest_in_raciborz/ogolnie_raciborz [17.09.2024].
- Powiatowy System Informacji o Atrakcjach Kulturowych na Ziemi Raciborskiej- konferencja oraz prezentacja projektu oznakowania, https://www.powiatraciborski.pl/main/aktualnosci_powiat/Powiatowy-System-Informacji-oAtrakcjach-Kulturowych-na-Ziemi-Raciborskiej-konferencja-oraz-prezentacja-projektuoznakowania/idn:1662 [17.09.2024].
- Psaní velkých písmen – obecné poučení, <https://prirucka.ujc.cas.cz/?id=180> [17.09.2024].
- Trzy nowe tablice ze zdjęciami starego Raciborza, <https://raciborz.com.pl/2022/07/18/trzy-nowe-tablice-ze-zdjeciami-starego-raciborza.html> [17.09.2024].
- Wawoczny G., *Tak będzie ze wszystkimi! Sowieckie zbrodnie w Raciborzu 1945 r.*, <https://ziemiaraciborska.pl/tak-bedzie-ze-wszystkimi-sowieckie-zbrodnie-w-raciborzu-1945-r/> [15.04.2024].

Kateřina Mrůzková

Ostravská univerzita

katerina.mruzkova.s01@osu.cz

ORCID: 0009-0005-0529-417X

JAZYKOVÁ KRAJINA CHAŁUPEK¹

Linguistic Landscape of Chałupki

Summary

The first part of this article introducing the concept of the linguistic landscape, then focusing on the history of Chałupki, especially its connection with the Czech Republic. The second part of the article is devoted to empirical research. The subject of the empirical research are mainly the communicates in the Czech language that appeared in the village. The collected materials are divided into two categories – *top-down* and *bottom-up* signs. The space is also devoted to the analysis of the empirical materials collected by the author during field research conducted from March to August 2024.

Keywords: linguistic landscape, Czech language, communications, Polish-Czech borderland

Cílem tohoto článku je analýza jazykových komunikátů obsahujících sdělení v českém jazyce a vyskytující se ve veřejném prostoru příhraniční obce Chałupki. České nápisy v polské příhraniční obci budou analyzovány synchronně na základě empirických materiálů získaných terénním výzkumem, jenž probíhal od března do května roku 2024. Předmětem terénního výzkumu byly pouze psané jazykové komunikáty, na nichž se objevuje český jazyk. Samozřejmě by bylo možné rozšířit výzkumné pole také o audiální (zvukové) jazykové komunikáty – ty se v bádané oblasti objevují převážně v podobě živé komunikace – nejčastěji se jedná o dialog

¹ Článek vznikl v rámci řešení vědeckého projektu „Jazyková krajina na pozadí multietnicity česko-polského pohraničí / Linguistic Landscape in the Context of Multiethnicity in the Czech-Polish Borderland” (SGS10/FF/2024).

českých klientů s polskými prodejci – jenže pro svou nestálost a nahodilost jsou obtížně zachytitelné. Většinu výzkumného materiálu tvoří nápisy ve veřejném prostoru nebo nápisy viditelné z veřejnosti přístupné oblasti. Výjimkou jsou komunikáty umístěné v okolí zámku, které jsou sice na soukromém pozemku, přístup k nim však není veřejnosti nijak omezen.

Jazyková krajina

Člověk snadno podlehne myšlence, že prostředí, ve kterém se pohybuje denně a které dobře zná, ukrývá před svými obyvateli jen málo tajemství (pokud vůbec nějaká)².

Jednou z relativně novějších větví výzkumu jazyka a jeho fungování v běžném životě jeho uživatelů je výzkum jazykové krajiny – dále jen JK (ang. *linguistic landscape*³). V dnešním světě jsme obklopeni jazykovými znaky (dopravní značení, reklamy, letáky, billboardy, plakáty, vývěsky obchodů, restaurací a institucí a v neposlední řadě také graffiti), na jejichž přítomnost jsme si kvůli jejich hojnému výskytu, zejména v městské krajině, zvykli natolik, že je často přehlédneme. Tyto specifické jazykové komunikáty utvářející obraz našeho nejbližšího okolí o nás, o společnosti, která je produkuje a pro níž jsou nejčastěji produkovány, mohou mnohé prozradit. Jsou odrazem kultury dané společnosti, jejích vztahů s jinými kulturami, jejích názorů a v neposlední řadě mohou vypovídat o etnické rozmanitosti daného místa⁴.

Pojem *linguistic landscape* byl poprvé⁵ použit v publikaci *Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality*⁶ kanadských lingvistů Rodrigua Landryho a Richarda Bourhise v roce 1997. Landry a Bouris v ní JK definují jako⁷:

² J. Blommaert, *Jazyková krajina jako kronika complexity*, Praha 2022, s. 9.

³ Jak upozorňují Diana Stolac a Jim Hlavač, v odborných pracích zaměřujících se na výzkum JK je možné se setkat také s anglickým označením *linguistic cityscape*. Toto označení se vztahuje k městské krajině, která je v porovnání s vesnickou jazykovou krajinou bohatší. Označení *linguistic cityscape* tedy precizuje pojem *linguistic landscape*, ale občas jsou tyto pojmy užívány jako ekvivalenty. D. Stolac, J. Hlavač, *A linguistic landscape of Rijeka*, Rijeka 2021, s. 14.

⁴ K. Mrůzková, V. Wachowska, *Czeskie komunikaty handlowe w polskim krajobrazie językowym*, „*Studia Slavica*” 2024, vol. 28, no. 2, s. 160.

⁵ B. Góral, *Czym jest pejzaż językowy (linguistic landscape)?*, „*Investigationes Linguisticae*” 2011, vol. 24, s. 42.

⁶ R. Landry, R. Bourhis, *Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality. An Empirical Study*, „*Journal of Language and Social Psychology*” 1997, vol. 16, s. 23–49.

⁷ Veškeré překlady zde uváděných citací ze zahraničních zdrojů přeložila autorka tohoto článku.

Jazyk veřejných dopravních značek, reklamních billboardů, názvů ulic, místopisných názvů, obchodních nápisů a veřejných nápisů na vládních budovách společně vytváří jazykovou krajinu daného území, regionu nebo městské aglomerace⁸.

JK je možné zkoumat z mnoha perspektiv a různými výzkumnými metodami z oborů jako například: jazyková politika, sociolingvistika, translatologie, ekolingvistika, antro-po-lingvistika, onomastika, sémiotika, teorie komunikace, jazykové plánování, folkloristika, historie, geografie, právo aj⁹.

Odborných textů, které by se věnovaly polsko-české/česko-polské JK vzniklo doposavad jen několik. JK polsko-českého pohraničí v oblasti severovýchodních Čech a jihozápadního Polska se zabývají zejména Anna Karmowska¹⁰ a Magdalena Steciąg¹¹, které se ve svých pracích zároveň věnují tématu polsko-české dvojjazyčnosti. Před rokem vyšla publikace v polském jazyce Andrzeje Charciarka¹². Charciarek se ve své monografii zabývá stylistickými a pragmatickými aspekty (většinou) jednojazyčných nápisů objevujících se ve veřejném prostoru, analyzuje styly jednotlivých nápisů a porovnává české a polské vžité standardy pro jednotlivé styly textů. Na katedře slavistiky Ostravské univerzity proběhl v letošním roce v rámci studentské grantové soutěže výzkum JK Ostravy a jejího okolí (srov. Bogoczová¹³, Drapa¹⁴, Muryc¹⁵, Mrůzková

⁸ R. Landry, R. Bourhis, *Linguistic Landscape...*, s. 25.

⁹ J. Muryc, *Polština v jazykové krajině ostravské ZOO*, „*Studia Slavica*” 2024, vol. 28, no. 1, s. 58.

¹⁰ A. Karmowska, *Krajobraz językowy polsko-czeskiego pogranicza jako przestrzeń dyskursu wielojęzyczności — analiza tablic informacyjnych z sektora publicznego*, „*Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*” 2019, vol. 53, s. 55–66; A. Karmowska, *Krajobraz językowy polsko-czeskiego pogranicza: przypadek czeskiego Adrŕpach i Polskiego Karłowa (ujęcie porównawcze)*, „*Studia Slavica*” 2019, vol. 23, no. 2, s. 157–169.

¹¹ M. Steciąg, A. Karmowska, *Wielojęzyczność zrównoważona? Krajobraz językowy polsko-czeskiego pogranicza w ujęciu ekolingwistycznym (przypadek Dusznik Zdroju i Hronova)*, „*Slavia Occidentalis*” 2019, vol. 76, no. 1, s. 145–156; M. Steciąg, A. Karmowska, *Lingua materna, lingua receptiva, lingua franca, multilingual franca? The landscape of polish-czech borderland from the perspective of sustainable multilingualism*, „*Darnioji daugiakalbystė / Sustainable multilingualism*” 2020, vol. 16, s. 21–38.

¹² A. Charciarek, *Polskie i czeskie napisy publiczne. Stylistyka i pragmatyka*, Katowice 2023.

¹³ I. Bogoczová, *Cieszyn i Český Těšín. Oblicza dwujęzyczności po polskiej i czeskiej stronie granicy*, „*Studia Slavica*” 2024, vol. 28, no. 1, s. 41–56.

¹⁴ P. Drapa, *Dwujęzyczne nazewnictwo na liniach kolejowych na Zaolziu w Republice Czeskiej*, „*Studia Slavica*” 2024, vol. 28, no. 1, s. 155–126.

¹⁵ J. Muryc, *Język polski w krajobrazie językowym Ostrawy*, „*LingVaria*” 2024, vol. 19, no. 2, s. 103–115; J. Muryc, *Polština v...*

a Wachowska¹⁶). JK Ostravy se stala předmětem výzkumů i dalších badatelů Ostravské univerzity – Jaroslava Davida¹⁷, Terezy Klemensové¹⁸, Přemysla Máchy¹⁹. Tématu JK se v obecné teoretické rovině se věnovala například Bogumiła Góral²⁰.

Chalupki

Obec Chalupki se nachází ve Slezském vojvodství v okrese Ratiboř v obci Křižanovice a podle aktuálních dat ze sčítání lidu v roce 2021 čítala obec 1621 obyvatel²¹. Chalupki se rozprostírají na historickém území Horního Slezska a sousedí s českým městem Bohumín, přičemž hranici mezi nimi tvoří řeka Odra, a dále pak s českou obcí Šilheřovice a bývalým dvorem Paseky. Od poloviny 19. století Chalupki obývali především dělníci. Po druhé světové válce se značná část obyvatelstva odstěhovala do Německa. Současní obyvatelé obce jsou tak z větší části pováleční přistěhovalci. Do prosince 2007, kdy Polsko a Česká republika vstoupily do schengenského prostoru, se v Chalupkách nacházel velký hraniční přechod. Dnes jej připomínají pouze vybydlené a chátrající budovy bývalé celnice²².

Svůj dnešní název dostaly Chalupki teprve v roce 1945, kdy je převzala polská správa. Do té doby nesla obec název Annaberg, přičemž pouze jedna její část, přesněji oblast mezi železniční stanicí a Pasekami, byla nazývána Stare Chalupki²³.

¹⁶ K. Mrůzková, V. Wachowska, *Czeskie komunikaty...*, s. 159–175.

¹⁷ J. David, *Delimitative Function of Place Names in the Linguistic Landscape – as Illustrated with Examples from the Cities of Prague and Ostrava (Czech Republic)*, „Linguistica” 2019, vol. 67, no. 1, s. 5–14.

¹⁸ J. David, T. Klemensová, *Mnohost v jazykové krajině – od morfologie přes gramotnost k diskuzím o vizuálním smogu*, „Od textu k překladu” 2020, vol. 14, no. 2, 6–15.

¹⁹ J. David, P. Mácha, *Názvy míst: paměť, identita, kulturní dědictví*, Brno 2014.

²⁰ B. Góral, *Czym jest...*

²¹ *Wiesz Chalupki w liczbach*, https://www.polskawliczbach.pl/wiesz_Chalupki_krzyzanowice_slaskie [13.10.2024].

²² K. Kotas, *Chalupki – z historie obce*, přel. Jaroslav Radimersky, „Hlučínsko: vlastivědný časopis Muzea Hlučínska” 2022, vol. 12, no. 2, s. 20.

²³ *Ibidem*.

Historie Chalupek je úzce spjata s historií sousedního Bohumína, především s bohumínským hradem²⁴, vedle nějž časem vznikl statek a stavení určené pro sloužící. Celý majetek neměl právní status vsi, byl tzv. stavovským panstvím, a byl nazýván *Schloss Oderberg*. V roce 1823 vyčlenil tehdejší majitel panství Josef Dittrich malou část, z níž byla formálně vytvořena samostatná ves Annaberg. „Tímto názvem byly již od přelomu 17. a 18. století označovány nedaleko bohumínského zámku stojící domy pro zámecké sloužící a čeled' – v okamžiku oddělení vsi se staly jejím centrem“²⁵.

Panství *Schloss Oderberg* za dobu své existence náleželo mnoha šlechtickým rodům, které byly svým majetkem provázány s obcemi tvořícími dnešní Hlučínsko. Hrad a okolní usedlosti byly v 17. století, v souvislosti s výsledky třicetileté války, přenechány hraběcímu rodu Henckelů von Donnersmark, který v okolí hradu založil park a hrad přestavěl na barokní palác. V letech 1844 až 1938 patřil zámek i s panstvím vídeňské rodině Rothschildů, kteří si mimo jiné nechali přestavět zámek v nedalekých Šilheřovicích. V roce 1938 bylo panství zkonfiskováno Třetí říší. V roce 1942 získala panství od státní pokladny vdova po německém důstojníkovi, hraběnka von Rothkirch und Panthen, která jej vlastnila až do roku 1945. V současnosti je zámek vlastnictvím v obci Křižanovice – ta ho pronajímá soukromému subjektu provozujícímu v něm restauraci a hotel²⁶.

Význam obce a její rozvoj ovlivnila výstavba železniční tratě spojující Chalupeki s Ratiboří a Kandřínem, ta byla dokončena v roce 1847. V roce 1849 byl vybudován železniční most, díky němuž došlo ke zřízení spojení s Bohumínem, které poskytlo možnost poprvé cestovat vlakem z Berlína do Vídně. Umístění pohraniční železniční stanice v Chalupkách vedlo k výraznému rozvoji obce²⁷.

Poté, co město v polovině 19. století získalo železniční spojení, stoupla jeho role jako lokálního dopravního centra – také pro okolní vsi, které později vytvořily Hlučínsko. Pro mnoho těchto vsí byl Annaberg nejbližší železniční stanicí. Právě z ní se lidé často vypravovali do okresní Ratiboře nebo dále do světa: za nákupy, za vzděláním, na návštěvy, na cestu k vojenské jednotce a do války²⁸.

²⁴ První zmínka o hradu je v listině knížete Jana I. Ratibořského z roku 1373, přičemž z dokumentu vyplývá, že hrad existoval již za panování ratibořského knížete Leška (1306–1336); *Ibidem*.

²⁵ K. Kotas, *Chalupeki...*, s. 20

²⁶ *Ibidem*, s. 20–21.

²⁷ *Ibidem*, s. 21.

²⁸ *Ibidem*.

V roce 1852 byl otevřen cukrovar a lihovar, následně také cihelna. Počet obyvatel se několikanásobně zvýšil²⁹, zejména přílivem dělníků, celníků a železničních úředníků. Tento nárůst přispěl k otevření školy v roce 1878, do níž docházely i děti z nedalekých Antošovic a Pasek. Stejně rychle se obec rozvíjela i ve dvacátých a třicátých letech 20. století. Kontakty mezi Chaľupkami a obcemi na Hlučínsku probíhaly zejména v době, kdy je neoddělovala státní hranice a všechny se nacházely v ratibořském okrese.

V meziválečném období kontakty zesláblly, zato po druhé světové válce společně se změnou hranic a politického systému zcela utichly. Paradoxně právě v éře „bratrských socialistických států“ byly hranice střeženy nejpečlivěji. Jejich legální překročení bylo nejčastěji reglementováno propustkami, jejichž dostupnost byla pravidelně omezena. Vzájemné vztahy se začaly pomalu obrozovat po pádu starých režimů na přelomu osmdesátých a devadesátých let 20. století³⁰.

V současné době se ve vesnici, která čítá bezmála dva tisíce obyvatel, nachází šest obchodů s potravinami a mnoho míst, kde je možné koupit tabákové výrobky. Z těchto údajů je patrné, že obchody neslouží pouze místnímu obyvatelstvu. Jak z empirické části jistě vyplyne, jazyková krajina Chaľupek prozrazuje, na jakou klientelu jsou místní obchodníci orientováni. Převážná většina jazykových komunikátů, které vznikly z iniciativy soukromých subjektů, je buď jednojazyčná nebo dvojjazyčná, přičemž v nich převládají čeština a polština.

Češi to do Chaľupek nemají daleko – nejrychlejší cestou z Ostravy-Prívózu, díky spojení neplaceným úsekem dálnice D1, je možné překonat autem za bezmála dvanáct minut. I proto Chaľupki a sousední obce bývají častým cílem mnoha Čechů, kteří zde jezdí nejen za nákupem potravin, ale také za pohonnými hmotami nebo tabákovými výrobky. Právě tabákové výrobky jsou stále v přepočtu na českou korunu několikanásobně levnější.

Za nákupy do Polska

Pro Čechy obývající česko-polské příhraničí nikdy nebyly obchodní kontakty se severními sousedy ničím neobvyklým. Nejinak tomu je v případě Chaľupek a sousedního Hlučínska. Avšak v nedávné minulosti nastal v nákupní turistice

²⁹ Ze 164 v roce 1843, přes 328 v roce 1855, na 558 v roce 1871; *Ibidem*.

³⁰ *Ibidem*, s. 23.

boom – za nákupy do příhraničních polských měst a vesnic začali jezdit také Češi žijící mnohem dále od státních hranic.

Tento boom, který nutno dodat, již pozvolna upadá, měl několik příčin. Zásadní příčinou bylo posílení české koruny a oslabení polského zlotého. Jak ukazuje graf sestavený z údajů ČNB (viz graf 1), v prvním kvartále roku 2023 byl kurz polského zlotého nejnižší minimálně od roku 1997. Polský zlotý ve zmiňovaném období bylo možné koupit za méně než pět korun českých.

Graf 1³¹

Boom zaregistrovali také prodejci, kteří vítali rozšíření klientely například snahou o prolomení jazykové bariéry, jež je mezi uživateli češtiny a uživateli polštiny stále více patrná. Čím dále se vydáváme od hranic, tím méně se Češi s Poláky dorozumí a vice versa³². Jazyková bariéra je patrnější u mladší generace více než u té starší³³. A tak se proklientsky založení polští obchodníci učí české fráze, vytvářejí komunikáty v češtině a při platbě v hotovosti často přijímají – kromě místní měny – také české koruny³⁴.

³¹ Graf PLN / Kč od 4.1.1993 do 26.11.2024, ČNB, grafy kurzů měn, <https://www.kurzy.cz/kurzy-men/grafy/nr/CZK-PLN/od-4.1.1993/> [10.10.2024].

³² N. Vrablová, *Domluvíte se v Polsku česky? Raději mějte v záloze angličtinu*, <https://www.portalridice.cz/clanek/domluvite-se-v-polsku-cesky-radeji-mejte-v-zaloze-anglictinu> [10.10.2024].

³³ T. Sapkowská, *Polka: Proč s námi nemluvíte česky?*, https://www.lidovky.cz/cestovani/polka-proc-s-nami-nemluvite-cesky.A060529_104120_ln_ceskysok_hlm [10.10.2024].

³⁴ K. Mrůzková, V. Wachowska, *Czeskie komunikaty...*, s. 161–162.

Empirická část

Předmětem empirické části tohoto článku jsou observace a následující rozbor vizuálních jazykových komunikátů (zejm. takové komunikáty, které obsahují český jazykový kód), jež utvářejí JK Chałupek. Autorkou obrazového materiálu doplňujícího empirickou část je autorka tohoto článku. V následující empirické části tohoto článku se zaměříme na dvě kategorie jazykových komunikátů. Tyto kategorie se od sebe liší iniciátorem jazykového komunikátu. *Top-down* jsou komunikáty vznikající z iniciativy institucí. Takové mikrotexty, jestliže jsou vícejazyčné, bývají často díky předem stanoveným předpisům, jazykovému plánování a jazykové politice dané oblasti polyfonní – tzn. obsah sdělení je shodně vyjádřen alespoň ve dvou jazycích. Naopak *bottom-up* jsou takové mikrotexty, jež vznikají lidovou tvořivostí, impulz k jejich výrobě přichází nejčastěji z komerčního sektoru, komunitních skupin nebo ze strany jedinců, kteří je využívají k dosažení osobních zájmů. Komunikáty *bottom-up* mnohem rychleji reagují na aktuální situaci v dané oblasti, ale častěji jsou zapsány na méně kvalitních nosičích a jsou tak mnohem méně trvalé³⁵.

Top-down

Nápisy, které vznikly z iniciativy nějaké instituce, tzv. *top-down signs*, se ve zkoumané oblasti v jiném než polském jazyce, objevují zejména v okolí zámku a železniční stanice Chałupki. Není to nic neobvyklého, když vezmeme v potaz, že se jedná o zámek, jež býval v historii součástí českého území, a i dnes se nachází v těsné blízkosti státní hranice, a v případě železniční stanice Chałupki jde o první polskou stanici po překročení česko-polské hranice.

Zajímavostí jazykových komunikátů na železniční stanici je fakt, že z jazykových variací objevujících se na oficiálních informačních tabulích lze usuzovat, že komunikáty nebyly vytvořeny podle jednotného schématu, jež by jejich autorovi předepisovalo pevně stanovené jazykové variace, které se na takových

³⁵ D. Gorter, *Introduction: The Study of the Linguistic Landscape as a New Approach to Multilingualism*, „International Journal of Multilingualism” 2006, vol. 3, no. 1, s. 1–6; D. Gorter, *Foreword Signposts in the Linguistic Landscape*, [in:] *Linguistic Landscapes, Multilingualism and Social Change*, ed. C. Hélot, R. Janssens, C. Bagna, Frankfurt am Main 2012, s. 9–12.

cedulích mají objevit. A tak se na nástupišti v Čalupkách můžeme setkat s následujícími jazykovými kombinacemi:

polština – angličtina

Fotografie č. 1 představuje značení nacházející se před přechodem přes kolejiště *Przejdzie przez tory / Strzeż się pociągu // Level crossing / Beware of trains*. Tento, stejně jako následující komunikát (fotografie č. 2) *Zakaz palenia / w tym papierosów elektornicznych / pod rygorem grzywny do 500 zł // No smoking, no vaping / Fine up to 500 PLN*, jsou navíc doplněny o zjednodušené nonverbální grafické znázornění toho, co je verbálně popsáno polyfonně ve dvou jazykových verzích.

Fotografie č. 1: autorčin fotoarchiv

Fotografie č. 2: autorčin fotoarchiv

U komunikátu zachyceného na fotografii č. 3 by bylo možné uznat, že není pouze dvoujazyčný, ale že je dokonce čtyřjazyčný. Slovo *information* se v této podobě objevuje hned ve čtyřech jazycích – v angličtině, dánštině, francouzštině a švédštině. Pokud by oba verbální komunikáty *informacja* / *information* byly zapsány velkými písmeny na počátku výrazu, tak aby byla dodržena formální editační shoda, mohli bychom slovo *Information* vnímat dokonce jako pěti-jazyčné – k výše jmenovaným jazykům by bylo možné přidat ještě němčinu.

Fotografie č. 3: autorčin fotoarchiv

polština – čeština

Ve zkoumané oblasti železniční stanice se nachází pouze jeden bilingvní komunikát (fotografie č. 4), který kombinuje polský a český (bylo by možné připustit i slovenský) jazyk. Jedná se o ceduli *wyjście* / *vychod*, jež navíc obsahuje pravopisnou chybu v české verzi – chybí zde diakritické znaménko nad písmenem „y“.

Fotografie č. 4: autorčin fotoarchiv

polština – němčina – čeština

Němčina na cedulích se zde objevuje pouze na tabulích označujících nástupiště a kolej. Pozoruhodná je v tomto případě také zvolená jazyková kombinace, do níž byl polský komunikát *peron* / *tor* přeložen – nenajdeme zde totiž anglickou

verzi, což je vzhledem k jiným zde se nacházejícím oficiálním komunikátům, tvořeným z velké části právě kombinací polština – angličtina, jevem minimálně zvláštním.

Fotografie č. 5 a 6 zachycují tu samou ceduli z obou stran – zajímalo nás, zda se chybný zápis slova *nástupišť* objevuje i na druhé straně. Objevuje. Z toho je možné usuzovat, že se jedná nejspíše o chybu autora, a ne o důsledek vandala³⁶, který mohl odlepit „ě“ na konci slova.

Fotografie č. 5: autorčin fotoarchiv

Fotografie č. 6: autorčin fotoarchiv

V železniční stanici Čalupek se nacházejí dvě nástupiště, proto nás zajímalo, zda i na ceduli označující druhé nástupiště se objevuje stejný chybný český zápis, jak tomu bylo v případě cedule u prvního nástupiště. Na této ceduli (fotografie č. 7 a 8) je již český zápis výrazu *nástupišť* správně (na obou stranách cedule).

Fotografie č. 7: autorčin fotoarchiv

Fotografie č. 8: autorčin fotoarchiv

³⁶ Ale připouštíme, že ani toto vysvětlení není nereálné – jen je potřeba dodat, že se jednalo o vcelku konsekventního vandala, neboť dbal o to, aby písmena „ě“ byla odstraněna na obou stranách této cedule.

Smíšené jazykové komunikáty mohou vypovídat o místě, v němž se objevují mimo jiné proto, že iniciátoři jejich vzniku předpokládali, že dané místo navštíví nejen místní, ale také turisté, kteří nutně nemusí ovládat oficiální jazyk země, v níž se takové komunikáty nacházejí. V tomto smyslu se nádraží v Chalupkách snaží být kosmopolitní. Problém ovšem nastává v komunikátech na silničním dopravním značení, které by nás měly k onomu vlakovému nádraží dovést – jedná se o jednojazyčné komunikáty v polském jazyce *Stacja PKP* (viz fotografie č. 9) a *Dworzec PKP* (viz fotografie č. 10), které kromě nejednotného pojmenování nádraží (*Stacja* a *Dworzec*) navíc obsahují zkratku *PKP* (v polštině *Polskie Koleje Państwowe*). Zkratka *PKP* je v českém jazyce nejčastěji spojována s „podpisovým kódem poplatníka“, jenž je občas možné najít na českých účtenkách.

Fotografie č. 9: autorčin fotoarchiv

Fotografie č. 10: autorčin fotoarchiv

Tento komunikační problém s jednojazyčností, a také i s falešnou ekvivalencí, by se dal snadno vyřešit dodáním piktogramu vlaku na dané dopravní značení – takové řešení bylo zvoleno například v několika případech Ratiboři (viz fotografie č. 11 a 12), která je od státních hranic mnohem vzdálenější než Chalupki. Ale i v Ratiboři se ve veřejném prostoru objevuje dopravní značení bez piktogramu vlaku (viz fotografie č. 13).

Fotografie č. 11: autorčin fotoarchiv

Fotografie č. 12: autorčin fotoarchiv

Fotografie č. 13: autorčin fotoarchiv

Pozoruhodný je fakt, že v Chałupkách se nachází i dopravní značení, které v sobě mísí verbální a nonverbální znaky – konkrétně jde o svislé dopravní směrové značení odbočky na autobusové nádraží (viz fotografie č. 14), přičemž je nutné dodat, že autobusové nádraží v Chałupkách neobsahuje žádnou mezinárodní linku, nemá proto mezinárodní charakter tak jako železniční stanice.

Fotografie č. 14: autorčin fotoarchiv

Druhým zástupcem jazykových komunikátů, které vznikly oficiální cestou, objevujícím se v obci Chałupki je kovová informační tabule *Krzyżanowice / Powiatowy System Informacji o Atrakcjach / Kulturowych na Ziemi Raciborskiej*, která – podle informací umístěných na jedné její straně – vznikla v rámci projektu

Okresní systém informací o kulturních atrakcích ratibořského kraje, jenž byl realizován v období let 2007-2013 v Regionálním operačním programu slezského vojvodství. Ve zkoumané oblasti byla zaznamenána pouze jedna takováto informační tabule, a to na volně přístupném prostranství zámku v Chałupkách. Obě strany tabule mají jiný obsah, tedy liší se od nádražních informačních cedulí, ale na rozdíl od nich je zde patrná pevně daná struktura – všechny komunikáty se objevují v jazykových variacích v posloupnosti: polština – angličtina – němčina – čeština a jsou polyfonní. Na jedné straně tabule se na větší části nachází mapa ratibořského okresu s vyznačenými kulturními atrakcemi. Pod mapou a její legendou jsou uvedeny stručné informace k vybraným místům. Na druhé straně tabule se nacházejí fotografie, o poznání delší text pojednávající jak o samotné Ratiboři, tak i o pamětihodnostech v celém okrese. V dolní části zadní strany jsou umístěny informace o projektu, v jehož rámci tato tabule vznikla. Zajímavostí je, že nikde není uveden autor překladu.

Posledními zástupci jazykového komunikátu kategorie *top-down* ve zkoumané oblasti, které bychom zde chtěli zmínit, jsou dvě informační cedule nacházející se v blízkosti bývalé celnice a před zámkem v Chałupkách. Cedule jsou součástí polsko-českého / česko-polského cyklo projektu *Szlak Górnej Odry / Stezka horní Odry*.

Obě cedule obsahují téměř shodné komunikáty jak v polském, tak i v českém jazyce. Nelze říci, že by tyto cedule byly plně polyfonní, neboť obě v českém překladu obsahují informace, které jejich polské ekvivalenty postrádají. Konkrétně se jedná v případě cedule *CENTRUM GÓRNEJ ODRY / CENTRUM HORNÍ ODRY* o poslední větu:

Centrum powstało w budynku byłego przejścia granicznego Chałupki – Bogumin – v polském jazyce;

Je to přímo symbolické, protože centrum vzniklo v budově bývalého hraničního přechodu Chałupki – Bohumín – v českém jazyce.

V případě informační cedule *PAŁAC W CHAŁUPKACH / ZÁMEK V CHAŁUPKÁCH* se od sebe liší předposlední věty:

Zamek pełni dziś funkcję hotelu z restauracją – v polském jazyce;

Zámek dnes plní funkci hotelu s restaurací a může být i zastávkou na trase cyklistické výpravy – v českém jazyce.

V obou výše zmíněných příkladech došlo ze strany překladatele k amplifikaci, tj. rozšíření cílového textu o dodanou informaci. Můžeme jen spekulovat, jaké okolnosti překladatele vedly k volbě právě této překladatelské strategie, a proč ji užil zrovna v daných větách.

Bottom-up

Mikrotextů, které vznikly z komunikační potřeby soukromých osob, tzv. *bottom-up signs*, je možné ve zkoumané oblasti v jiném než polském jazyce, najít daleko více než *top-down* komunikátů. Důvodů, proč tomu tak je, najdeme mnoho – ekonomičnost, efektivita, rychlost tvorby a s tím související přesnější zacílení na danou klientelu (resp. na jazykový kód, který tato klientela používá). Ruku v ruce s výše jmenovanými přednostmi *bottom-up* komunikátů přicházejí ale také i jejich nevýhody – nižší jazyková úroveň v cílovém jazyce, nižší kvalita materiálů nosiče jazykového komunikátu a v neposlední řadě i jejich nestálost. O nestálosti vypovídá nemnoho cedulí ve zkoumané oblasti, které kvůli nevhodně zvoleným materiálům, na něž byly zapsány, neodolaly okolním vlivům počasí (viz fotografie č. 15 a 16).

Fotografie č. 15: autorčin fotoarchiv

Fotografie č. 16: autorčin fotoarchiv

Nejčastějším typem jazykového komunikátu ve zkoumané oblasti jsou cedule místních prodejců. Zajímavostí je, že se na nich v Chałupkách neobjevují jiné jazyky než polština a čeština. Obsah a forma jazykových komunikátů objevujících se ve veřejném prostoru Chałupiek nám mohou zodpovědět otázku – Co zde Češi nejčastěji kupují?³⁷

Tabákové a nikotinové výrobky

Jak jsme již zmínili v teoretické části článku, cena tabákových výrobků je v Polsku znatelně nižší než v Česku – český spotřebitel ušetří někdy v průměru až 400 korun na kartonu cigaret³⁸. V poslední době je možné v Chałupkách pozorovat trend budování nových prodejních prostor určených k prodeji pouze tabákových výrobků. Nezřídka takové prostory jsou označeny českým jednojazyčným komunikátem³⁹.

Fotografie č. 17: autorčin fotoarchiv

Fotografie č. 18: autorčin fotoarchiv

Fotografie č. 19: autorčin fotoarchiv

³⁷ K. Mrůzková, V. Wachowska, *Czeskie komunikaty...*, s. 163.

³⁸ M. Petr, *Poláci drtí trh s tabákem. Lidé nakupují za hranicemi a státní pokladna přichází o miliardy korun*, https://www.lidovky.cz/byznys/cigarety-polsko-dan-dph.A230915_120712_In_ekonomika_hud [13.10.2024].

³⁹ K. Mrůzková, V. Wachowska, *Czeskie komunikaty...*, s. 163–164.

Fotografie č. 20: autorčin fotoarchiv

U výše představených mikrotextů týkajících se prodeje tabákových výrobků je zajímavé, že některé z nich jsou z ortografického hlediska napsány správně, jiným zase shodně chybí diakritické znaménko nad druhým „a“ ve slově *tabak* (viz fotografie č. 17 a 19). Další zajímavostí je také mísení jazykových kódů v případě nápisu vyobrazeného na fotografii č. 20. Vedle českého nápisu *TABÁK & CIGARETY* je uvedeno také polské *Hurt & Detal*, které česky hovořícímu klientovi neřekne vůbec nic, neb se tato slova, ani slova jim podobná, nenacházejí v české slovní zásobě⁴⁰.

Vybavení domu a zahrad

V Chalupkách se nenachází žádný velký obchodní dům s nábytkem – pouze projektové kanceláře nebo showroomy. Polští prodejci vědomi si faktu, že Chalupki jsou první polskou obcí, kam Češi po překročení hranic vjedou, umísťují své cedule a billboardy s českými komunikáty u cest. Zajímavostí na těchto mikrotextech najdeme hned několik. Tak například na fotografii č. 21 zobrazující banner prodejce/výrobce nábytku na míru se český komunikát nachází pouze v prvním řádku. Tento banner je umístěn na fasádě domu (ul. Bogumińska) stojícího poblíž světelné křižovatky – mohou jej zaregistrovat přijíždějící jak ze Starého Bohumína, tak i z dálnice D1 nebo z města Bohumín. České *NÁBYTEK NA MÍRU* je navíc z formálního hlediska mnohem větší než zbylé mikrotexty v polském jazyce – jeho funkcí je tedy rychle zaujmout třemi slovy (tzn. bez zbytečného přehlcení textem) potencionálního českého klienta čekajícího v autě na křižovatce na změnu světelné signalizace⁴¹.

⁴⁰ Ibidem, s. 164.

⁴¹ Ibidem.

Fotografie č. 21: autorčin fotoarchiv

Z obsahového i formálního hlediska jsou zajímavým úkazem komunikáty na budce (viz fotografie č. 22 a 23), v níž (s největší pravděpodobností) je možné si objednat plastová okna a dveře a specifické hliníkové výrobky. Na čelní straně tohoto stavení, nad jeho střechou, je umístěn český nápis *Plastová okna a dveře*. Jeho polský ekvivalent se nachází na boční straně na kratší tabuli a je napsán menším písmem. Tato skutečnost může svědčit například o tom, že cílem zde sídlící firmy/prodejeje je především zaujmout česky mluvícího klienta⁴². Další zajímavostí je rozdílnost obsahů českých komunikátů – největší nápis na střeše v češtině sice láká ke koupi oken a dveří, menší cedule v češtině umístěna vlevo od vstupních dveří (viz fotografie č. 23), ovšem okna v nabídce uvedené okna nemá. Český komunikát je z jazykového hlediska v pořádku až na spojení *Hliníkový výrobce*. Přídavné jméno hliníkový specifikuje materiál, z něž bylo vyrobeno to, k čemu se přídavné jméno odkazuje – tedy pokud bychom chtěli být pedantičtí, mohli bychom si komunikát vyložit jako „výrobce z hliníku“, což s největší pravděpodobností nebylo záměrem překladatele/autora textu. A přitom k naprosté bezchybnosti stačilo tak málo – nahradit slovo *výrobce* slovem „výrobky“ (přičemž by bylo nutné změnit také koncovku přídavného jména). Poslední pozoruhodností je zde mísení jazykových kódů na jedné tabuli. Přesněji jde o fakt, že výrobce cedule nechal přeložit nebo sám přeložil pouze část nápisu, zbytek ponechal v polštině.

⁴² Ibidem, s. 165.

Fotografie č. 22: autorčin fotoarchiv

Fotografie č. 23: autorčin fotoarchiv

Pohonné hmoty

V Chałupkách se nachází jedna čerpací stanice, která je umístěna v těsné blízkosti výše zmiňované světelné křižovatky u příjezdu z Česka. Polská síť čerpacích stanic se během rekonstrukce čerpacích stojanů rozhodla informovat polskou i českou klientelu o tom, že i v době rekonstrukce je možné nakoupit v prodejně čerpací stanice (viz fotografie č. 24).

Fotografie č. 24: autorčin fotoarchiv

Tento banner, který nutno podotknout se již na čerpací stanici z důvodu ukončení rekonstrukce nenachází⁴³, zaujme zejména porovnáním obsahů komunikátů v obou jazykových kódech. Pomineme-li „nadpis“ odlišující se od zbytku sdělení větším písmem, tučným zvýrazněním a plnou polyfonií sdělení, na první pohled upoutá naši pozornost kvantitativní nesoulad mezi délkou sdělení v polštině a v češtině. Je evidentní, že český komunikát je mnohem bohatší než sousední polský. Pokud bychom se na tyto komunikáty podívali ze stylistického hlediska, dojdeme k závěru, že komunikace s českým příjemcem je mnohem zdvořilejší než komunikace s příjemcem polským.

Již na prvním řádku vidíme, že se prodejce českému zákazníkovi omlouvá, kdežto polský příjemce se jen suše dozvídá, že je *SKLEP CZYNNY!* Bohatší na odlišnosti je věta na druhém a třetím řádku. Polsky mluvící příjemci se z ní dozví pouze to, že je *DOSTĘPNA PEŁNA / OFERTA GASTRONOMICZNA!*, kdežto český příjemce se může dočíst *NON-STOP NABÍZÍME / VEŠKERÉ DALŠÍ ZBOŽÍ I OBČERSTVENÍ*. Na tomto komunikátu je z translátologického i formálního hlediska zajímavá ještě jedna věc – česká věta není zakončena vykřičníkem, jak tomu je v případě polské věty, ale pouze tečkou. Těžko soudit, zda se jedná o cílenou změnu interpunkčního znaménka, nebo pouze o chybu z nepozornosti. Poslední věta představuje celkem běžný překladatelský problém mezi češtinou a polštinou. Polské *ZAPRASZAMY!*, které se používá velice často zejména v případě obchodních komunikátů nebo obdobné „zapraszam(y) ponownie“ nejčastěji užívané v mluvené podobě, se v českém úzu objevuje mnohem méně. V tomto případě je ale překlad *VÍTEJTE!* zvolen vcelku dobře (kdyby tam nebyl vůbec, ničemu by to nevadilo)⁴⁴. V blízkosti čerpací

⁴³ Fotografie byla pořízena dne 26. března 2024.

⁴⁴ K. Mrůzková, V. Wachowska, *Czeskie komunikaty...*, s. 165–166.

stanice se nachází zahradnictví, které před vstupem do prodejny umístilo ceduli pouze v českém jazyce (viz fotografie č. 25). Na jejich ceduli je také patrná snaha stůj co stůj přeložit polský výraz „zapraszamy“. Zde by ale bylo na místě zvážit, jestli vůbec je nutné slovo překládat, neb dost často jej zakrývají odložené krabice a není tedy vidět. Překlad výrazu „zapraszamy“ na české *ZVEME!* tady navíc na českého příjemce působí bez přivlastňovacího zájmena „VÁS“ mnohem toporněji než výše zmíněný překlad *VÍTEJTE!*

Fotografie č. 25: autorčin fotoarchiv

Spotřební zboží

Mikrotexty v českém jazyce vytvářejí především menší prodejci. Supermarkety náležící nějakému řetězci své komunikáty ponechávají v polštině. Velkým prodejcům se nejspíše finančně nevyplatí překládat billboardy a reklamní letáky do češtiny, které jsou navíc obměňovány zhruba jednou týdně. Kdežto malí prodejci si v případě prodeje spotřebního zboží našli rychlý, levný, a dokonce i ekologický způsob, jak pohotově informovat českého klienta o své nabídce. Nejčastěji tak tito malí prodejci volí nosiče, které mohou použít více než jednou, jako např. černé vývěsné tabule, na něž ručně napíší aktuální komunikát (viz fotografie č. 26 a 27)⁴⁵.

⁴⁵ Ibidem, s. 166.

Fotografie č. 26: autorčin fotoarchiv

Fotografie č. 27: autorčin fotoarchiv

Z důvodu špatné čitelnosti komunikátů na těchto dvou tabulích se nechceme pouštět do jazykové analýzy, jak tomu bylo v přechozích případech⁴⁶. V tomto případě je pozoruhodnější formální zápis cen. Zápis cen v českých korunách uvedený pod názvy produktů je ve srovnání se zápisem cen v polských zlotých několikanásobně větší. Velmi pravděpodobně, i s přihlédnutím k české jednojazyčnosti panující v zápise komunikátů na těchto tabulích, tak prodejce počítá zejména s českou klientelou, které nabízí – kromě již v dnešní době standardní platby bankovní kartou – možnost platby také v českých korunách⁴⁷.

Shrnutí

V analyzované oblasti jsme objevili dva typy mikrotextů obsahující i jiné jazykové kódy než jen polský – jedny vznikly z iniciativy institucí (tzv. top-down signs), druhé z iniciativy nejčastěji lokálních prodejců (tzv. bottom-up signs).

Analýza top-down komunikátů nám ukázala, že nemají pevné schéma. Komunikáty v prostoru železniční stanice, jenž jsou po formální stránce

⁴⁶ Navíc kvůli nestálosti materiálu bychom jen hádali, zda se jedná o chybu, špatnou čitelnost nebo zda někdo prostě jen kousek nevyrazil.

⁴⁷ K. Mrůzková, V. Wachowska, *Czeskie komunikaty...*, s. 167.

sjednocené (fonty, grafika), se od sebe významně liší v kombinacích jazykových kódů. Navíc dopravní značení, které by mělo cestující dovést k první železniční stanici po překročení česko-polské hranice, je jednojazyčné bez nonverbálních komunikátů, čímž může znesnadňovat dojezd cizincům.

U bottom-up komunikátů je patrné, že vznikaly nezávisle na sobě – nemají jednotnou strukturu, liší se nosiče, občas shodně obsahují stejné pravopisné chyby apod. Přesto je něco spojuje – zájem polských obchodníků přiblížit se českojazyčné klientele, jenž vznikl nejspíše jako reakce na zvýšený výskyt českých konzumentů v polském příhraničí podpořený ekonomickými vlivy.

Bibliografie

- Blommaert J., *Jazyková krajina jako kronika komplexity*, Praha 2022.
- Bogoczová I., *Cieszyn i Český Těšín. Oblicza dwujęzyczności po polskiej i czeskiej stronie granicy*, „*Studia Slavica*” 2024, vol. 28, no. 1, s. 41–56.
- Charciarek A., *Polskie i czeskie napisy publiczne. Stylistyka i pragmatyka*, Katowice 2023.
- David J., *Delimitative Function of Place Names in the Linguistic Landscape – as Illustrated with Examples from the Cities of Prague and Ostrava (Czech Republic)*, „*Linguistica*” 2019, vol. 67, no. 1, s. 5–14.
- David J., Klemensová T., *Mnohost v jazykové krajině – od morfologie přes gramotnost k diskuzím o vizuálním smogu*, „*Od textu k překladu*” 2020, vol. 14, no. 2, 6–15.
- David J., Mácha P., *Názvy míst: paměť, identita, kulturní dědictví*, Brno 2014.
- Drapa P., *Dwujęzyczne nazewnictwo na liniach kolejowych na Zaolziu w Republice Czeskiej*, „*Studia Slavica*” 2024, vol. 28, no. 1, s. 155–126.
- Góral B., *Czym jest pejzaż językowy (linguistic landscape)?*, „*Investigationes Linguisticae*” 2011, vol. 24, s. 41–59.
- Gorter D., *Introduction: The Study of the Linguistic Landscape as a New Approach to Multilingualism*, „*International Journal of Multilingualism*” 2006, vol. 3, no. 1, s. 1–6.
- Gorter D., *Foreword Signposts in the Linguistic Landscape*, [in:] *Linguistic Landscapes, Multilingualism and Social Change*, red. C. Hélot, R. Janssens, C. Bagna, Frankfurt am Main 2012, s. 9–12.
- Karmowska A., *Krajobraz językowy polsko-czeskiego pogranicza jako przestrzeń dyskursu wielojęzyczności — analiza tablic informacyjnych z sektora publicznego*, „*Acta Universitatis Lodzensis. Folia Linguistica*” 2019, vol. 53, s. 55–66.
- Karmowska A., *Krajobraz językowy polsko-czeskiego pogranicza: przypadek czeskiego Adršpach i Polskiego Karłowa (ujęcie porównawcze)*, „*Studia Slavica*” 2019, vol. 23, no. 2, s. 157–169.

- Kotas K., *Chalupki – z historie obce*, přel. Jaroslav Radimersky, „Hlučínsko: vlastivědný časopis Muzea Hlučínska” 2022, vol. 12, no. 2, s. 20–23.
- Landry R., Bourhis R., *Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality. An Empirical Study*, „Journal of Language and Social Psychology” 1997, vol. 16, s. 23–49.
- Mrůzková K., Wachowska V., *Czeskie komunikaty handlowe w polskim krajobrazie językowym*, „Studia Slavica” 2024, vol. 28, no. 2, s. 159–175.
- Muryc J., *Język polski w krajobrazie językowym Ostrawy*, „LingVaria” 2024, vol. 19, no. 2, s. 103–115.
- Muryc J., *Polština v jazykové krajině ostravské ZOO*, „Studia Slavica” 2024, vol. 28, no. 1, s. 57–68.
- Steciąg M., Karmowska A., *Lingua materna, lingua receptiva, lingua franca, multilingual franca? The landscape of polish-czech borderland from the perspective of sustainable multilingualism*, „Darnioji daugiakalbystė / Sustainable multilingualism” 2020, vol. 16, s. 21–38.
- Steciąg M., Karmowska A., *Wielojęzyczność zrównoważona? Krajobraz językowy polsko-czeskiego pogranicza w ujęciu ekolingwistycznym (przypadek Dusznik Zdroju i Hronova)*, „Slavia Occidentalis” 2019, vol. 76, no. 1, s. 145–156.
- Stolac D., Hlavač J., *A linguistic landscape of Rijeka*, Rijeka 2021.

Internetové zdroje

- Graf PLN / Kč od 4.1.1993 do 26.11.2024, ČNB, grafy kurzů měn, <https://www.kurzy.cz/kurzy-men/grafy/nr/CZK-PLN/od-4.1.1993/> [10.10.2024].
- Petr M., *Poláci drtí trh stávkem. Lidé nakupují zahraničními státními pokladnicemi příchází o miliardy korun*, https://www.lidovky.cz/byznys/cigarety-polsko-dan-dph.A230915_120712_ln_ekonomika_hud [13.10.2024].
- Sapkowská T., *Polka: Proč s námi nemluvíte česky?*, https://www.lidovky.cz/cestovani/polka-proc-s-nami-nemluvite-cesky.A060529_104120_ln_ceskysok_hlm [10.10.2024].
- Vrablová N., *Domluvíte se v Polsku česky? Raději mějte v záloze angličtinu*, <https://www.portalridice.cz/clanek/domluvite-se-v-polsku-cesky-radeji-mejte-v-zaloze-anglictinu> [10.10.2024].
- Wiś Chalupki w liczbach, https://www.polskawliczbach.pl/wies_Chalupki_krzyzanowice_slaskie [13.10.2024].

Francesco Perpolli

University of Strasbourg

francesco.perpolli@etu.unistra.fr

CAN ALL ITALIANISMS IN SERBO-CROATIAN BE CONSIDERED ALIKE? THE HISTORICAL INFLUENCE AND THE LONG-LASTING IMPACT OF ITALIAN LOANWORDS IN THE BCMS LANGUAGES WITH A CLOSER INSIGHT INTO THE CROATIAN-ISTRIAN CASE

Summary

This article explores the extensive presence of Italian lexical borrowings—Italianisms—within the BCMS (Bosnian, Croatian, Montenegrin, and Serbian) language area, focusing on their historical development, structural features, and regional variations. The study begins with a broad overview of loanwords in BCMS, emphasizing their diverse origins, including Turkish, German, Hungarian, Greek, and French influences. The core analysis then examines Italianisms, classifying them into Venetianisms, Tuscanisms, cultural Italianisms, and new cultural Italianisms. Special attention is given to the spoken vernacular of Istria, a historically multilingual and multiethnic region where the interaction between Venetian dialects and local Slavic languages has resulted in unique linguistic phenomena. Drawing from documented examples and personal experience, the article highlights the complex assimilation process of Italianisms, questioning whether they can be treated as a homogeneous category. By analysing phonetic and morphological adaptations, as well as the socio-historical factors shaping linguistic influence, this study aims to contribute to a more nuanced understanding of lexical borrowing in the Balkans and the intricate legacy of Italian linguistic influence.

Keywords: Italianisms, loanwords, BCMS, Venetian, Istria, lexical borrowing, language contact, Balkans, historical linguistics.

Introduction

The Serbo-Croatian language, or as I will mostly refer to it throughout this text, BCMS – a technical all-encompassing term including all four standardised versions, namely Bosnian, Croatian, Montenegrin and Serbian¹ – is likely to be one of the richest languages one could think of when it comes to loanwords and their assimilation across the centuries. Having established this, the fascinating multi-layered structure of loanwords is an extremely revealing factor to look at while studying a language and this led me to the idea of creating a sort of linguistic journey across the Balkans, thereby enabling a better understanding of lexical borrowings across this wonderful geographical region wedged between the eastern and western worlds. Besides, this allowed me to take a closer look at an example out of my own personal life I had paid little to no attention to until I began studying Slavistics: the Italian-speaking linguistic minorities and the influence of Italian lexical borrowings. Due to its highly diverse history of foreign influence throughout its linguistic and social development process, it is hard to find a better-suited example than the Serbo-Croatian language for this purpose. By setting off from an overview of what the linguistic landscape of loanwords in BCMS actually looks like, I aim to highlight the essential, must-know features of these lexical borrowings, ultimately demonstrating the linguistic richness I have mentioned earlier in this foreword. Nevertheless, since the main purpose of this article is to go through the history and structure of Italianisms, this article will be laid out with a historical foundation to better understand the question I brought up in the title: Can all Italianisms be considered alike? This text aims to raise awareness about the complexity and intricacy of the term Italianism which might seem, at first glance, relatively straightforward and self-contained. In fact, due to its centuries-old history, Italy features a huge and wide-ranging linguistic landscape which, in my opinion, must be analysed bearing in mind its numerous dialects and variants. It is not a matter of questioning the term Italianism itself but rather relativising its meaning and purpose to eventually highlight its complexity. Therefore, by providing documented examples as well as some out of my own experience where I address the specific case of the so-called Istro-Venetian language, I will seek for an answer to the question I have put forward at the very beginning of this introduction.

¹ P.L. Thomas, *L'intraduisible du BCMS*, [in:] *Propos sur l'intraduisible*, ed. O. Artyushkina, C. Zaremba, Aix-en-Provence 2018.

An outward overview of the linguistic landscape of loanwords in the BCMS-speaking region

Had we the chance to travel back through history to trace back each linguistic step, we would realise how, depending on the region and the historical period we talk about, one can run into all kinds of words whose roots would lead us to an astonishingly diverse linguistic panorama. Since giving a full-length review of all the major groups of lexical borrowings would be time-consuming and would eventually veer us off from our primary purpose, I will briefly touch on the main groups. Being perhaps one of the populations that influenced the most the Balkans over centuries, Serbia found itself under Ottoman rule from the conquest of Smederevo in 1459 until 1804 when the demands for self-government escalated into a war for independence by 1807². Therefore, as one might well expect, it is no surprise that numerous Turkish lexical borrowings have been integrated and ultimately assimilated into the speaking system not only in Serbia but also in several other countries within the Balkans and further afield. Words such as *šećer* – *şeker* (sugar), *bašta* – *bahçe* (garden), *čarapa* – *çorap* (sock), *džep* – *cep* (pocket), *kašika* – *kaşık* (spoon), *makaze* – *makas* (scissors), *rakija* – *rakı* (liquor), *sat* – *saat* (clock, hour), *boja* – *boya* (colour)³ and other numerous examples are relatively simple terms employed on a daily basis that have endured the political and social changes of history up to now.

Moving on to another great section of loanwords, we cannot avoid spending a couple of words on all those coming from German and, by and large, German-speaking countries, although they can vary quite a lot. As a matter of fact, since a great number of them have reached the BCMS through Austria, it is rather common to encounter terms found only in certain Austrian or German regions which might lead to difficulties in comprehension, even for native speakers, the further one moves away from the former Austro-Hungarian territories. Again, we find a great number of common terms, for instance *flaša* – *Flasche* (bottle) and *kofer* – *Koffer* (luggage)⁴ as well as multiple grammatical patterns like

² Ottoman Serbia, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Ottoman_Serbia&oldid=1246019735 [16.09.2024].

³ P. Radić, *On the Oriental Lexicon in the Serbian Language*, [in:] *The Serbian Language as Viewed by the East and the West: Synchrony, Diachrony, and Typology*, ed. Lj. Popović, M. Nomachi, Sapporo 2015, p. 141.

⁴ J. Kostić-Tomović, *Germanizmi u savremenom srpskom jeziku, u germanoslavističkoj literaturi i u romanu „Semper idem” Đorđa Lebovića*, “Komunikacija i kultura online” 8(8), 2017, pp. 48–87.

in the formation of some verbs ending in *-irati*⁵ which, despite being employed in Serbia as well, tend to be more commonly used the closer one gets to the Slovenian and Austrian borders.

As one moves on through the sometimes-mazy categories of words, it is to be expected that, along with the terms I have just listed, Hungarian also contributes some quite interesting-looking examples. A word only a handful of people might guess comes from the Magyar speaking is for example the term *soba* – *szoba* (room)⁶.

Greek, being by far, along with Latin, one of the major influential languages in pretty much every single idiom one can possibly think of, plays a crucial role too. However, not only with terms whose roots can be traced back to ancient Greek, but also with several other easy-to-find words one can run into even in common conversations like, for example, the word *bre*⁷ *which is a non-descriptive lexeme, or signalative; unlike descriptive lexemes, signalatives do not communicate the information in an objective way but incorporate the Speaker's take on the content of the utterance*⁸. Largely employed in Serbian-speaking areas, it gets almost unknown elsewhere in the northern parts of Croatia. Despite being of Greek origin, it has allegedly come into Serbian through Turkish, showing us how sophisticated the assimilation processes can actually get.

Upon analysing the main categories, one quickly realises how French has also brought a long list of words, ranging from practical terms such as *fotelja* – *fauteuil* (armchair), *košmar* – *cauchemar* (nightmare), *frižider* – *frigidaire* (fridge), *šofer* – *chauffeur* to more abstract ones like *nivo* – *niveau* (level), *žanr* – *genre* or lesser-used ones like *atelje* – *atelier* (workshop).

This brief introduction to loanwords serves as a foreword thus enabling us to gain insight into the diverse landscape of the BCMS language. As for the assimilation of loanwords, it happens that words, verbs and expressions are carried around sometimes by means of other languages. These languages might be called carrier-languages or, if we created a neologism, “lexicarrier”. Eventually, these words blend in, often differing quite a lot from their original form, and

⁵ M. Alanović, *Germanismen im Serbischen: von systemeigenen zu abweichenden morphosyntaktischen Eigenschaften*, [in:] *Slavic and German in Contact: Studies from Areal and Contrastive Linguistics*, ed. E. Kaczmarek, M. Nomachi, Sapporo 2014.

⁶ *Soba*, <https://en.wiktionary.org/w/index.php?title=soba&oldid=81950198#Serbo-Croatian> [27.09.2024].

⁷ M. Mišković-Luković, M. N. Dedaić, V. Polomac, *The Meaning and Interpretation of the Serbian Discourse Marker BRE*, “Journal of Pragmatics” 87, 2015.

⁸ Mišković-Luković, Dedaić, and Polomac, para. 1 Abstract.

ultimately becoming part of the target language itself. Speaking of words reaching the target language, in this case being Serbo-Croatian, among all the examples I have mentioned thus far, the word **bre** might be an expletive model to look at.

Italianisms – an overall analysis

After this brief general synopsis concerning the broad categories of loanwords in Serbo-Croatian, we move on to the next section dedicated to those words belonging to the Italian linguistic background. As you may guess, Italianisms make up a quite substantial bit of the bigger group of loanwords in the BCMS-speaking regions. Ranging from words belonging to the spoken language which occupy a central role in nearly each everyday interaction such as the **ćao** – **ciao** (*hello*), or the verb **kapirati** – **capire** (*to understand*)⁹, up to other terms which, on the other hand, are more refined like for instance **adado** – **adagio** belonging to the field of music. However, because there is a great number of words that could be classified as Italianisms, this group can be divided up into smaller sections, enabling us to get a better overview of them all. As a result, four categories should be taken into account and analysed separately: Venetianisms, Tuscanisms, cultural Italianisms and new cultural Italianisms¹⁰. Even though Venetianisms definitely make up the biggest group among them especially in certain regions, since the substantive Venetianism – term referring to all those words coming from the Venetian language and assimilated in the local vernacular speech of those regions where the authority was exercised by the Republic of Venice – will be thoroughly analysed in the next sections, I will now move on to the following group.

Tuscanisms are primarily drawn from the literary field of the Italian Renaissance whose beginning can be dated back to the period between the 14th and the 16th centuries. This period later further evolved into the broader Renaissance culture that spread across Western Europe, marking the transition from the Middle Ages to modernity¹¹. Words such as **sonet** – **sonetto** (*sonnet*) or **kancona** – **canzone** (*lyric*), **madrigal** – **madrigale** (*madrigal*)¹² are derived from the Renaissance age.

⁹ Н. Д. Вученовић, *Италијанизми у српском језику и утицај културних контаката на језик*, “Филолог – часопис за језик, књижевност и културу” 18, 2018, p. 307.

¹⁰ Ibidem, p. 308.

¹¹ *Italian Renaissance*, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Italian_Renaissance&oldid=1250880072 [13.10.2024].

¹² Н. Д. Вученовић, *Италијанизми у српском...*, p. 310.

Next up are cultural Italianisms which are essentially words from the fields of music, theatre, literature and arts and here are a couple of examples, among which are also some interesting-looking cases which raise the question of derivation. Oddly enough, sometimes, whilst looking at the Italian word one can easily realise that if we were to bring it close to the French equivalent, they will almost perfectly match up (*highlighted in yellow*) except for a few letters. This obviously raises the issue of certainty as to the actual origin and development of the lexical borrowing. Understandably, it is utterly impossible to be absolutely sure about the origin of all terms since throughout history both Italian and French have participated a lot in this process of assimilation especially in the Balkans. This does not happen in many cases where the term literally or phonetically coincides with the Italian equivalent like for example with words such as: **forma** – **forma** (form), **fašista** – **fascista** (fascist), **valuta** – **valuta** (currency), **torta** – **torta** (cake), **volja** – **voglia** (wish, desire) and so on.

амбасада ('дипломатско представништво у иностранству') < фр. *ambassade*
< итал. *ambasciata*;
аларм ('будилник', 'знак за узбуну') < фр. *alarme* < итал. *allarme*;
аркада ('лучна чеона кост', 'ходник на сводове', 'низ лукова на стубовима')
< фр. *arcade* < итал. *arcata*;
балон ('аеростатички ваздухоплов без властитог погона', играчка напуњена
хелијумом') < фр. *ballon* < итал. *pallone*;
барикада ('вјештачка препрека') < фр. *barricade* < итал. *barricata*;
батаљон ('основна тактичка јединица копнене војске') < фр. *batallion* <
итал. *battaglione*;
бригада ('тактичка јединица копнене војске') < фр. *brigade* < итал. *brigata*;
фасада ('спољна страна зграде') < фр. *façade* < итал. *facciata*;
костим ('сценска одјела') < фр. *costume* < итал. *costume*;
маринада ('врста умака') < фр. *marinade* < итал. *marinata*;
маскарада ('бал са маскама') < фр. *mascarade* < итал. *mascherata*;
медаљон ('велика споменица', 'врста украсног привјеска') < фр. *médallion*
< итал. *medaglione*;
парада ('свечана приредба', 'смotra') < фр. *parade* < итал. *parata*;
параван ('заклон', 'завјеса') < фр. *paravent* < итал. *paravento*;
перика ('власуља', 'украш за косу') < фр. *perruque* < итал. *parrucca*;
пијадестал ('умјетнички изграђено постоље') < фр. *pièdestall* < итал.
pedestallo;
профил ('лице, предмет гледани са стране') < фр. *profil* < итал. *profilo*;
салон ('просторија у стану, углавном свечаније намјештена') < фр. *salon* <
итал. *salone*.

Looking down at a more down-to-earth context, Italy is synonymous with great cuisine and excellence in fashion and hand-made products, which implies a large usage of terms like *pica* – *pizza*, *pasta* – *pasta*, *špageti* – *spaghetti*, *mocarela* – *mozzarella*, *espresso* – *espresso* and many others. As you can see, a typical feature about the Serbo-Croatian language, which definitely stands out when it comes to this kind of examples, is the fact that double consonants are dropped in the transliterated version. This peculiar phenomenon is more common in Serbian-speaking areas than in northern parts of the BCMS-speaking area such as Croatia where the original spelling is mostly kept as it is without any phonetic transliteration. Undoubtedly, this is due to the long-lasting relationship with Italy which has left behind some significant traces that can still be seen nowadays. Among these, a number of examples can be found in another category of loanwords which are names used for restaurants and hotels. Especially in Croatia you will very often find restaurants and hotels named with some Italian-sounding names, as it is synonymous with luxury and quality. However, since this cultural phenomenon does not apply to every region, it is important to bear in mind that, its occurrence can vary significantly depending on the historical events of a given region. Yet, although English is definitely gaining on importance, we will notice that overall the number of Italian- and French-sounding names in this branch of business is overwhelmingly higher than that of others. In broader sense, one can state that Italianisms have affected the Serbo-Croatian language with vocabulary and expressions belonging to different domains ranging to ballet and arts to food and cuisine according to the historical period and the respective impact of the country, exerting the influence on the region. Nevertheless, the word Italianism must be carefully nuanced. In fact, given that Italy had been a country split up into different small states for centuries, even after its unification it has struggled to reach a proper national consciousness. Thus, an overwhelming majority of the Italianisms we have not yet discussed comes from Venice and its surrounding region. Furthermore, we will notice how these words and expressions are widely used on the coastal regions by communities affected by the historical heritage of the Republic of Venice and how, on the other hand, they tend to get more sporadic and even totally unknown the further away we get from the coastline. This brings us to the next section where we will tackle the topic of Italianisms and their usage in these regions I have just mentioned. In these areas, Italian loanwords must be analysed in a completely different manner, as many would be difficult to decipher even for a native Italian, owing to the cultural and linguistic traits specific to the Venetian region and its culture.

Usage of Italianisms in spoken vernacular language in Istria

As a descendant of one of the many Istrians who quit Yugoslavia at the end of WWII and settled down in the Venetian Region where I also have grown up and spent my whole childhood until I moved to France, I have always sensed a strong bond to my family still living over there. Unlike many Italians back then, who had been forced out of their homes, my family has made the choice to keep in touch with our relatives who did not leave Yugoslavia. My great-grandfather, despite being a Croatian himself, had worked as a police officer in Venice and afterwards decided to settle down and build a family there. The historical events affecting the Italian community after WWII de facto did not touch directly my family because, despite speaking both the Istrian dialect, Italian and Croatian, like many back then (*see image on the right*), they were ethnical Croats, and my great-grandfather had already built up his family abroad. Even so, after Fascists had been pushed out by Tito's partisans, a sort of "namnatio memoriae" – a term of roman origin for a form of punishment whereby a deceased public figure identified as an enemy of the state was erased from public record¹³ – against specifically Fascists but also Italians overall was carried out across these regions. As a result, even though the situation has changed since then, Italians as well as the fact of speaking Italian have been badly perceived by locals for quite a while. All the names of the villages and cities now have a respective translation in Italian which is not used anymore. More than once one can stumble across some intense conversations between elderly people arguing about this topic. As far as I am concerned, I often happened to overhear interesting conversations over politics and the role of Italian which is mostly a second language still present on the coasts of Istria and Dalmatia.

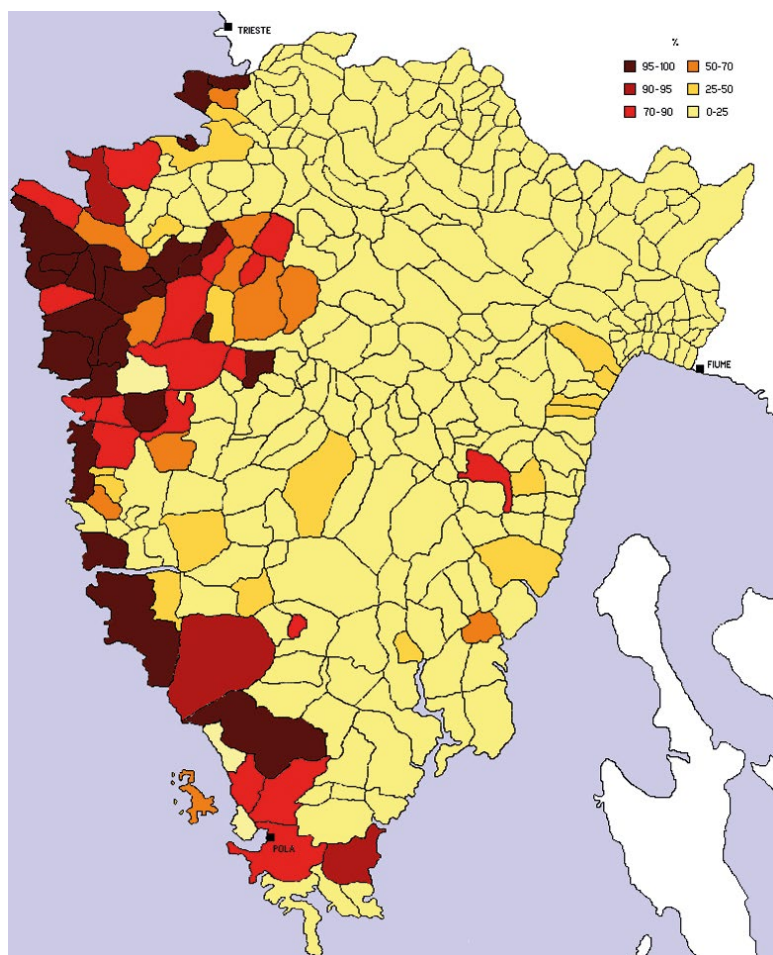
If we were to divide up the linguistic landscape of Istria – which might be classed as a small-sized region of about 2820 km²¹⁴ – we would find, along with the three standard languages present in the region – Croatian, Italian and Slovenian – five other idioms, three among which are Romance and two Slavic¹⁵.

¹³ *Damnatio Memoriae*, [in:] *Oxford English Dictionary*, https://www.oed.com/dictionary/damnatio-memoriae_n [16.10.2024].

¹⁴ *Istrie*, <https://fr.wikipedia.org/w/index.php?title=Istrie&oldid=219431222> [13.10.2024].

¹⁵ G. Stojnić, *Istroveneto a Torre e il suo repertorio lessicale nel campo semantico dell'abbigliamento*, "SPONDE" 3(1), 2024, p. 74.

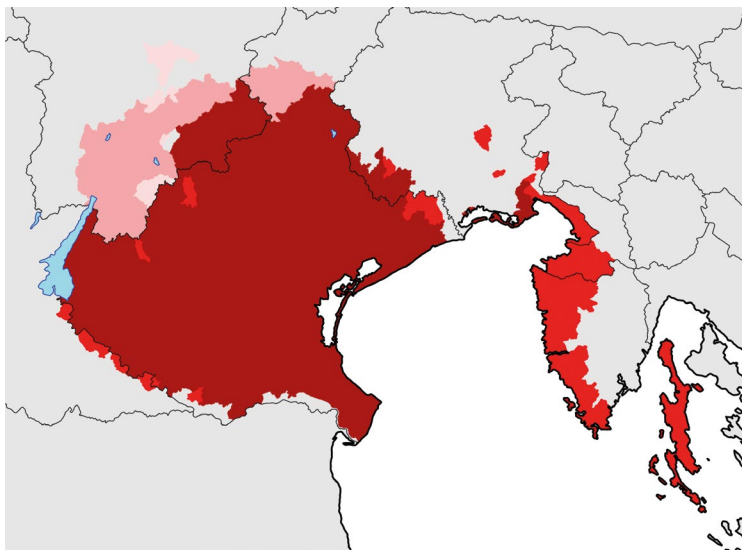
- *The Istrovenetian or Istrian Venetian (also Istrovenetian), considered the koiné or lingua franca of the Italian-speaking population of Istria;*
- *The Istriote or Istroromanian dialects, increasingly limited to certain localities in southwestern Istria, though they were likely more widespread in the past;*
- *The Istroromanian dialects, in northeastern Istria, to the north and south of Mount Učka;*
- *The Chakavian Croatian dialects, throughout Istria, except in the Slovenophone regions;*
- *The Slovenian dialects, in northeastern Istria in the border areas.*

Picture 2: 1910 census, percentages of the population who used Italian as the main language, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Istria_census_1910.PNG

As you can clearly see, even in such a small area, the quantity of dialects is astonishingly big and diverse despite the historical changes that affected the population. Although lately the situation has certainly developed towards a more homogenic linguistic landscape and dialects are being evened out by time and movements of the population that has blended together in the last decades, this linguistic richness has endured until now. I still remember a curious anecdote which I have come across in one of the long conversations I have had with my family and relatives in Opatija or Abbazia – according to the former Italian names – about Italian words. Based on the story I was told back then, a fire broke out in an apartment in the same neighbourhood my relatives used to live in and the whole building quickly caught on fire. An elderly woman tried to call the firefighters multiple times but did not manage to find the number on the Yellow Pages, the problem being that she was actually looking up for the letter “p” (Italian: **Pompieri**) instead of “v” (Croatian: **Vatrogasci**). Nonetheless, it is essential to underline the difference between the Istrian context and the other Dalmatian dialects whose vocabulary does not fully coincide with the one in Istria. In fact, when it comes to vocabulary and in-depth linguistic analysis, despite having much in common, there are still some remarkable differences. However, the role played by Italian lexical borrowings conveyed by the Republic of Venice must certainly be acknowledged. (see image)

A map showing the territories under the rule of the Republic of Venice:

Picture 3: Venetian language distribution in Triveneto, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Venetian_Language_distribution.png

Structural linguistic features – their development and usage across the regions formerly under Venetian rule

Picture 4: Maximilian Dörrbecker (Chumwa), CC BY-SA 2.5
<<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/2.5>>, via Wikimedia Commons

As for the dialect, based on my personal experience, while speaking, one can quite easily spot words and expressions shared with Venetian-speaking people. People tend to mix them up a lot with Croatian according to so-called linguistic moulds – standard patterns according to which words are created and new ones can be formed – sometimes even ending up with some extremely interesting mash-ups like for example: *kikarica* – *šolja* (SRB) *šalica* (HR)¹⁶ which comes from the word *chicara* in Venetian and it means cup. By adding the suffix *-ica* which indicates the diminutive form in Serbo-Croatian to the transliteration of the original Venetian stem according to the phonetic spelling, you can derive this example which is just one among the many terms born from this linguistic blending. A pattern that can be seen over and over again in the word-construction process specific to this dialect.

¹⁶ Osnovna Škola Turnić Rijeka – Čakavski Rječnik, http://os-turnic-ri.skole.hr/cakavski-rjecnik?dict_kat=5297&kat=5297&dict_without_search=&dict_search=kikarica&x=0&y=0 [18.10.2024].

We will now have a look at the actual grammatical features and patterns one can easily find in vocabulary and sentences.

Changing of the letters S and SS in Italian to Š ¹⁷	
<i>cassetta</i> → ka š eta	case
<i>festa</i> → fe š ta	party
<i>fresco</i> → fre š ko	fresh
<i>scatola</i> → š katola	box
<i>pasta</i> → pa š ta	pasta
<i>scodella</i> → š kudela	bowl

Italian T changes to D	
arma t ura → arma d ura	armour – rebar (reinforcing seteel)
gra t ella → gra d ela	grid – grille

Italian CCIA changes to CA / ZA	
fa cc ia → fa c a	face

Italian O changes to U	
bo t tega → bu t iga	shop
po l enta → pu l enta	polenta
faz z oletto → fa c ulet	tissue

Italian E changes to A	
cam e ra → kam a ra	bedroom
me r enda → ma r enda	afternoon snack*
terraz e → tar a ca	terrace

*The Istrian “marenda” comes from the Italian habit of having a snack in the afternoon but has later developed towards a richer meal which in this region usually replaces lunch and dinner in the midst of the afternoon. It is made up of any kind of food: meat or fish and vegetables as the main dish and then sweet cakes and coffee as desert mostly accompanied with Rakija or wine.

¹⁷ D. J. Ivočić, *Italijanizmi u govornom jeziku Bara i okoline*, „Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu” 14(54), 2013, p. 206.

Another important feature is the shortening of Italian words by removing the last vowel of the word:

contratto – kontrat	}	the letter o disappears
cuscin o – kušin		
sacchet to – saket		
belvedere – belveder	}	the letter e disappears
canton e – cantun		
stazion e – štacijun		
lampadina – lampadin	}	the letter a disappears
polpet ta – polpet		
camomill a – kamomil		

Another interesting characteristic is the usage of verbs and one of the main examples is the replacement of the infinitive verb suffix **-ARE** in Italian with **-ATI** in Serbo-Croatian.

Lavare → **Lavati** (to wash) *HR: opratiti*, **Navigare** → **Navigati** (to sail) *HR: ploviti*

As you can see in the following example taken from an article about Italianisms in Montenegro, the verb **PASSARE** in Italian has become **PASATI** (*Pass by*):

Pasao je prije pola sata. È **passato** mezz'ora fa.¹⁸

He passed by half an hour ago.

Upon inspection of the main linguistic features, there are some must-know characteristics one cannot overlook such as the phonetic transliteration of the Italian word or verb and its adaptation to the Serbo-Croatian grammar which implies declensions and conjugations according to the context.

To better understand the vocabulary and the proximity of the Istrian language to Venetian, the table below provides a helpful comparison of Italian,

¹⁸ Ibidem, p. 205.

Istrian from Rovinj – on the western coast of Istria – and Venetian¹⁹ with a translation in English. Nonetheless, it is important to bear in mind that these words below in the chart belong to an Italian dialect whose words slowly and partially entered the Slavic idiom and were adapted and later used, to some extent, even by Croatian-speaking people.

Italian	Istriot (Rovignìj)	Venetian	English
<i>chiave</i>	ciàve	<i>ciave</i>	<i>key</i>
<i>notte</i>	nuòto	<i>note/not</i>	<i>night</i>
<i>cantare</i>	cantà	<i>cantàr</i>	<i>to sing</i>
<i>capra</i>	càpra, càvara	<i>càvara</i>	<i>goat</i>
<i>lingua</i>	lèngua	<i>lengua</i>	<i>language</i>
<i>piazza</i>	piàsa	<i>pia-sa</i>	<i>square</i>
<i>ponte</i>	pònto	<i>pon̄te/pon̄t</i>	<i>bridge</i>
<i>chiesa</i>	cièfa	<i>cexa</i>	<i>church</i>
<i>ospedale</i>	uspadàl	<i>ospital</i>	<i>hospital</i>
<i>formaggio/cacio</i>	furmàio	<i>formajo</i>	<i>cheese</i>

Conclusion

In light of the above, the examples I have mentioned earlier in the article are extremely meaningful to the question I brought up at the beginning. Are all Italianisms alike? Overall, many of the above-mentioned examples of Italian lexical borrowings are extremely close to the Venetian dialect spoken even nowadays in the northeastern regions. However, what I wanted to raise awareness about is that if an average Italian who does not have any linguistic knowledge

¹⁹ *Istriot Language*, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Istriot_language&oldid=1246573992 [19.09.2024].

of the Venetian dialect nor the one spoken in Friuli-Venezia Giulia – Italy's north-easternmost region –, were to have a conversation where many of these expressions are employed, this person would struggle to have a completely transparent understanding. For this reason, I would argue that one should keep in mind that *Italianisms* is an extremely broad term that can sometimes include a great number of words that might be even completely unknown to several mother-tongue speakers. Hence, I believe that it is ultimately needed to have a more detailed overview of the all-encompassing term *Italianisms*, which may, in some instances, serve as an oversimplified and deceiving solution overlooking some key aspects that I have tried to bring attention to in this text.

Bibliography

- Alanović M., *Germanismen im Serbischen: von systemeigenen zu abweichenden morpho-syntaktischen Eigenschaften*, [in:] *Slavic and German in Contact: Studies from Areal and Contrastive Linguistics*, ed. E. Kaczmarska, M. Nomachi, Sapporo 2014, pp. 117–134.
- Damnatio Memoriae*, [in:] *Oxford English Dictionary*, https://www.oed.com/dictionary/damnatio-memoriae_n [16.10.2024].
- Istrie*, <https://fr.wikipedia.org/w/index.php?title=Istrie&oldid=219431222> [13.10.2024].
- Istriot Language*, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Istriot_language&oldid=1246573992 [19.09.2024].
- Italian Renaissance*, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Italian_Renaissance&oldid=1250880072 [13.10.2024].
- Ivović D. J., *Italijanizmi u govornom jeziku Bara i okoline*, „Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu” 14(54), 2013, pp. 195–222.
- Kostić-Tomović J., *Germanizmi u savremenom srpskom jeziku, u germanoslavističkoj literaturi i u romanu „Semper idem” Đorđa Lebovića*, „Komunikacija i kultura online” 8(8), 2017, pp. 48–87.
- Mišković-Luković M., Dedaić M. N., Polomac V., *The Meaning and Interpretation of the Serbian Discourse Marker BRE*, „Journal of Pragmatics” 87, 2015, pp. 18–30.
- Osnovna Škola Turnić Rijeka – Čakavski Rječnik*, http://os-turnic-ri.skole.hr/cakavski-rjecnik?dict_kat=5297&kat=5297&dict_without_search=&dict_search=kikarica&x=0&y=0 [18.10.2024].
- Ottoman Serbia*, https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Ottoman_Serbia&oldid=1246019735 [16.09.2024].

- Radić P., *On the Oriental Lexicon in the Serbian Language*, [in:] *The Serbian Language as Viewed by the East and the West: Synchrony, Diachrony, and Typology*, ed. Lj. Popović, M. Nomachi, Sapporo 2015, pp. 133–149.
- Soba, <https://en.wiktionary.org/w/index.php?title=soba&oldid=81950198#Serbo-Croatian> [27.09.2024].
- Stojnić G., *Istroveneto a Torre e il suo repertorio lessicale nel campo semantico dell'abbigliamento*, "SPONDE" 3(1), 2024, pp. 69–102.
- Thomas P.-L., *L'intraduisible du BCMS*, [in:] *Propos sur l'intraduisible*, ed. O. Artyushkina, C. Zaremba, Aix-en-Provence 2018.
- Vučenović N. D., *Italijanizmi u srpskom jeziku i uticaj kulturnih kontakata na jezik*, "Filolog – časopis za jezik, književnost i kulturu" 18, 2018, pp. 304–322.

Marek Trzosowski

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

martrz4@st.amu.edu.pl

GAMIFIKACJA GLOTTODYDAKTYKI JĘZYKÓW SŁOWIAŃSKICH

Gamification of glottodidactics of Slavic languages

Summary

This article explores gamification and how it can be used to create educational materials for learning a foreign language, specifically a Slavic language, by turning a video game into a teaching aid. All Slavic languages except Montenegrin, have video games in their language. Gamification positively impacts vocabulary learning, well-being, and motivation. However, its biggest drawback is the limited ability to teach grammar, so it should be seen as a supplement rather than a replacement for traditional language learning. For now, Polish and Russian are the most popular slavic languages in video games, and therefore, they are best options for gamified learning of foreign language.

Keywords: L2, Gamification, Slavic languages, Video games, Education, Minecraft, MMOG, RPG, Foreign language

Współczesne metody nauczania języków obcych zostały wzbogacone o nowe technologie i innowacyjne metody dydaktyczne, dostosowane do współczesnych odbiorców. Jedną z takich metod dydaktycznych jest gamifikacja, czyli wykorzystanie mechanizmów gier¹ jako narzędzia służącemu motywowaniu i wspieraniu procesu nauki. Na przestrzeni lat, gry wideo ewoluowały, stając się przedmiotem zainteresowania nie tylko w kontekście rozrywki, ale również

¹ O. Skrzypczak, G. Matejek, M. Celiński, *Gamifikacja „nowe” narzędzie dydaktyczne*, [in:] *Wspomaganie komputerowe w dydaktyce*, ed. M. Śniadkowski, Lublin 2021, s. 74–88.

w kontekście naukowym, jako narzędzie dydaktyczne, które może stanowić pomoc dla uczniów w rozwijaniu ich kompetencji językowych.

Jednym z wyzwań w nauce języków (w tym języków słowiańskich) jest dostosowanie metod dydaktycznych do zróżnicowanych potrzeb uczniów. Efektywne strategie nauczania powinny uwzględniać i zapewniać jak najlepsze warunki do przyswajania wiedzy. Gry wideo oferują interaktywne i angażujące środowisko, które wspiera naukę poprzez wizualizację treści, odtwarzanie dźwięków, ich wielokrotne powtórzenia oraz immersję², jako narzędzia dla studentów.

W artykule przedstawione zostaną teoretyczne podstawy gamifikacji, specyfika nauki przy wykorzystaniu gier wideo oraz analiza mechanizmów gier, które mogą mieć pozytywny wpływ na rozwój kompetencji językowych użytkowników. Ponadto omówione zostaną praktyczne zastosowania gier wideo w procesie dydaktycznym oraz potencjalne wyzwania związane z ich implementacją. Z racji tego, iż niniejszy artykuł koncentruje się na językach słowiańskich, zostanie również przeprowadzona analiza rynku gier wideo w oparciu o słowiańskie lokalizacje i ich dostępność.

Artykuł odpowie również na to, czy współczesne gry wideo mogą służyć jako narzędzie dydaktyczne do wspierania rozwoju kompetencji językowych oraz jakie gry wideo mogą przyczynić się do efektywniejszej nauki języków słowiańskich. Wnioski płynące z tej pracy mogą stanowić inspirację do dalszych badań nad zastosowaniem gier wideo w glottodydaktyce języków słowiańskich.

Gamifikacja, znana również jako grywalizacja, to metoda dydaktyczna, która wykorzystuje elementy charakterystyczne dla gier (zarówno wideo, planszowych oraz towarzyskich jak np. kalambury) w celu uatrakcyjnienia procesów niezwiązanych bezpośrednio z grami, takimi jak edukacja. W kontekście edukacyjnym, gamifikacja obejmuje wprowadzanie mechanizmów znanych z gier do systemu nauczania w celu zwiększenia zaangażowania, motywacji oraz efektywności uczenia się. Należy pamiętać, aby metoda ta nie była postrzegana wyłącznie jako forma zabawy, ale jako narzędzie wspierające realizację celów edukacyjnych określonych przez nauczyciela. Ze względu na różnorodność wśród gatunków gier, można je wykorzystać w nauce każdego przedmiotu, jeśli odpowiednio się je dobierze i zmodyfikuje według własnych potrzeb³.

² A. Jędrzejewska, *Gamifikacja, co to jest i skąd nagle jej taka wielka siła?*, <https://www.lscdn.pl/pl/publikacje/publikacje-konsultantow/12404,Gamifikacja-co-to-jest-i-skad-nagle-jej-taka-wielka-sila.html> [15.01.2025].

³ *Czy gry komputerowe mogą uczyć języka angielskiego?*, <https://www.learnbreaker.pl/czy-gry-komputerowe-moga-uczyc-jezyka-angielskiego/> [15.01.2025].

Nie należy zapominać, że niniejsze narzędzie posiada pewne ograniczenia i z tego powodu należy traktować gamifikację języków obcych jako dodatkowe narzędzie, które wymaga połączenia z innymi metodami nauczania. Jednym z istotniejszych wad korzystania z gier wideo jako narzędzia do nauki, jest jego ograniczona możliwość w kwestii nauki gramatyki i co za tym idzie, poprawnego tworzenia wypowiedzi. Niewątpliwą zaletą natomiast jest nauka konkretnej odmiany akcentu, słownictwa oraz slangu⁴. Przy doborze odpowiedniej gry, proponuje się wzięcie pod uwagę poszczególnych gatunków gier wideo: strategicznych, RPG, symulatorów oraz interaktywnych historii i powieści wizualnych. Symulatory zostały wskazane głównie ze względu na swoje słownictwo, w tym szczególnie wymieniana jest seria gier *The Sims*. Gry przygodowe ze względu na dużą ilość dialogów oraz gry strategiczne, ze względu na mechanikę aktywnej pauzy, która pozwala tymczasowo zatrzymać akcję gry, dając czas graczowi na zapisanie i przyswojenie nowych pojęć. Opinie na temat gatunku gier RPG są natomiast podzielone. Część osób uważa, że gry RPG są dobrym narzędziem do nauki obcego języka, ponieważ gracz jest zmuszony do rozmowy z NPC (bohaterowie niezależni) czyli tzw. postaciami sterowanymi przez komputer⁵ oraz umożliwiają ponowne przeprowadzenie tej samej rozmowy. Druga część osób uważała wręcz przeciwnie, że gry RPG nie są dobrym narzędziem do nauki obcego języka, ponieważ gracz przez omyłkowe decyzje może przeoczyć pewne dialogi, których nie da się ponownie odtworzyć. Mimo wszystko gry RPG takie jak *Runescape* czy *Skyrim* zostały wskazane jako użyteczne, ponieważ występuje w nich praktyczne słownictwo. Zaskakujące okazały się wyniki dotyczące gier wideo na telefon, gdyż zostały one ogólnie odradzone w kwestii nauki języka, mimo że telefon sam w sobie jest praktyczniejszym urządzeniem niż komputer. Argumentem stojącym za taką decyzją jest kwestia tego, że gry mobilne mają bardzo małą ilość słów i zwrotów. Odradzone zostały również gry z gatunku strzelanki, ponieważ gracz w takiej grze nie ma wystarczająco czasu na przetworzenie nowego języka podczas rozgrywki. Poza tymi aspektami, aby gra była odpowiednia do czerpania z niej nauki języka, musi spełniać poniższe funkcje;

- tekst spójny z dźwiękami audio,
- posiadać słownictwo używane na co dzień,

⁴ H. Çeliktürk, Y. Bektaş-Çetinkaya, *The impact of a digital game on EFL students' willingness to communicate in English*, „Eurasian Journal of Language Teaching & Linguistic Studies” 3(1), 2023, s.

⁵ M. Markocki, *Narzędzia do prowadzenia narracji awatara w grze MMORPG Star Wars: The Old Republic*, [in:] *Dyskursy gier wideo*, ed. M. Kłosiński, K. M. Maj, Kraków 2019, s. 469.

- zawierać zarówno dubbing jak i napisy w języku, którego gracz się uczy,
- tekst zsynchronizowany z dźwiękami audio,
- tekst jest wyświetlany przez wystarczająco długi czas,
- możliwość odtworzenia dialogów w formacie audio⁶.

Marija Kozlova, która jest kierownikiem ds. projektowania nauczania języka angielskiego w Cambridge Assessment English, przedstawia istotną różnicę między uczeniem się poprzez gry wideo a gamifikacją, pomimo tego, że te 2 pojęcia są często używane zamiennie. Uczenie się języka obcego poprzez gry wideo, oznacza naukę obcego języka w medium, które pierwotnie nie zostało do tego stworzone, a więc dydaktyczne i naukowe zastosowanie gier jest sumą wypadkową, która wynika z kontaktu z obcym językiem, którego dana osoba chce się nauczyć oraz immersyjnego środowiska. Gamifikacja natomiast celowo tworzy środowisko przeznaczone przede wszystkim do nauki a element zabawy staje się tłem. Gra wideo stworzona w celu gamifikacji będzie celowo korzystała z takich mechanizmów jak osiągnięcia, odznaki bądź punkty, w celu zwiększenia motywacji do nauki u gracza⁷. Marija wyróżnia również 5 warunków, które muszą zostać spełnione, aby gra wideo była efektywna w nauce języka obcego:

- wciągająca narracja (kontekst),
- autentyczne interakcje (autentyczność),
- zaangażowanie emocjonalne (motywacja),
- swoboda w popełnianiu błędów (niepowodzenia)
- możliwość samodzielnego podejmowania decyzji (autonomiczność).

kontekst – jest potrzebny aby gracz mógł zaszufladkować nowo poznane informacje z tymi, które już zna. Oznacza to, że podczas nauki języka, należy zacząć od ogólnikowych tematów takich jak rodzina, hobby albo wakacje, zamiast uczyć się po kolei słów ze słownika od początku do końca. Bez wspomnianego kontekstu, nowo poznane informację nie posiadają punktu zwrotnego dla naszego mózgu, co czyni je wyjątkowo trudnymi do zapamiętania. Wśród ludzi naturalne jest zainteresowanie historiami, niezależnie czy ich słuchają, czytają czy sami je opowiadają. Kontekst w znaczeniu gamifikacji wykorzystuje ten mechanizm, stawiając w dodatku gracza, jako protagonistę historii. Jest to bardzo skuteczny zabieg, zarówno wśród dorosłych jak i dzieci, gdzie u dzieci zauważono większe poleganie na pamięci epizodycznej, niż u dorosłych. Z tego powodu gry wideo pomagają utrwalić nowe informacje, gdyż stawiając ucznia/gracza jako

⁶ J. Reinhardt, *Gameful Second and Foreign Language Teaching and Learning: Theory, Research, and Practice*, [s.l.] 2018, s. 37.

⁷ M. Kozlova, *Cambridge Assessment*, <https://site.britanico.edu.pe/2021-convencion-speaker-maija-kozlova/> [25.01.2025].

protagonistę historii, ten nie tylko jej doświadcza, ale również wzbudza w nim reakcję emocjonalną, które służą jako punkty zaczepienia się w kontekście nauki słów, które następnie zostają utrwalone poprzez epizodyczną tematykę w przeciwieństwie do nauki słów samych w sobie bez kontekstu, jak w przypadku osób uczących się słów z samego słownika.

Autentyczność – konwersacje zawarte w grze powinny odwzorowywać konwersacje, które występują w prawdziwym świecie. Nie należy z tego powodu stosować ich zbyt wiele, jeśli nic nie wnoszą. Marija pisze, że w prawdziwym świecie używamy języka, aby coś zakomunikować, ponieważ mamy taki cel bądź potrzebę. Jest to „motywacja wewnętrzna”. Jako przykład Marija podaje stworzoną przez jej zespół grę *Adventures in English with Cambridge*, która znajduje się w grze *Minecraft* (*Minecraft* poza byciem grą wideo, posiada możliwość tworzenia własnych historii bądź pomniejszych gier wewnątrz siebie). Opisuje w niej fragment historii, w której gracz będzie wchodził w interakcje z bibliotekarką, która poprosi go o coś ciepłego do picia, gdyż jest spragniona. Zadaniem gracza będzie poszukanie w bibliotece czegoś do picia i natknie się na automat, w którym będą takie opcje jak shake, lemoniada, sok oraz kawa. Gracz musi przynieść bibliotekarce kawę z tego automatu, mimo iż, słowo kawa nie padło bezpośrednio w jej prośbie. Wynika to z tego, że w prawdziwym życiu nie zawsze mówimy bezpośrednio co chcemy, ale mówimy kryteria których oczekujemy. Słowo automat również nie padło w prośbie bibliotekarki, ale jako urządzenie spełnia funkcję nalewania napojów. Tak samo słowo kawa nie zostało wypowiedziane przez bibliotekarkę, ale jest to jedyny napój z wymienionych wyżej 4, który podaje się na ciepło, więc spełnia wymogi jej prośby. Aby fabuła mogła ruszyć do przodu, konieczne jest dostarczenie bibliotekarce, właśnie tej niewspomnianej bezpośrednio kawy.

Motywacja – jest to kluczowy element, który wpływa na wyniki studentów i zwiększa ich skupienie a przede wszystkim zainteresowanie danym językiem. Gry wideo aby utrzymać motywację nie korzystają przede wszystkim z wyzwania rzucania graczom, ale nagradzając go, gdy ten poprawnie wykona zadanie. Najważniejsze jest jednak to, aby poziom motywacji pochodził z immersji obcego języka, a więc gracz powinien grać w języku, którego pragnie się nauczyć i gra powinna go za to nagradzać.

Nieprowadzenia – mimo, iż ucznia należy nadzorować, to trzeba również dać mu przestrzeń na jego własną naukę i jego własne kroki. W grach wideo, proces stawania się niezależnym jest bardzo naturalny, ponieważ gracz jest zmuszony do tego, aby samodzielnie odnaleźć wyjście z trudnych sytuacji, przed którymi musi stanąć. Marija podkreśla również, że w ten sposób gracze cofają się do początku i z powrotem, aby przejść dalej do następnego etapu. Taki proces ma za zadanie

nie tylko budować w uczniu wytrwałość, ciekawość, umiejętności rozwiązywania problemów, ale również pewność siebie która jest kluczowa w nauce języka obcego.

Autonomiczność – gracz powinien uczyć się języka podejmując własne decyzję i mierzyć się z ich konsekwencjami. Jest to proces, który jak opisuje Marija, przychodzi naturalnie wraz z rozgrywką, kiedy gracz musi stanąć przed różnego rodzaju zadaniami i samodzielnie znaleźć rozwiązanie. Aby tego dokonać, musi oczywiście, słuchać oraz czytać dialogi w języku obcym, którego pragnie się nauczyć⁸.

W grze Minecraft, słowiańska oferta językowa obejmuje aż 14 języków słowiańskich⁹ w tym; polski, śląski, czeski, słowacki, białoruski, rosyjski, ukraiński, słoweński, chorwacki, bośniacki, serbski (zarówno pisany cyrylicą jak i łacinką), macedoński, bułgarski oraz sztuczny język międzysłowiański¹⁰. Niestety *Minecraft* nie posiada czarnogórskiej wersji językowej. Drugim istotnym problemem jest to, że już przy wyborze języka na dole interfejsu pojawi się wiadomość, że tłumaczenia mogą nie być w 100% dokładne. Ciężko jest stwierdzić, co dokładnie ma to oznaczać, ale najprawdopodobniej jest to kwestia tłumaczenia interfejsu, ponieważ *Minecraft* poza interfejsem, w rozgrywce korzysta tylko z mianowników rzeczowników i przymiotników. Oznacza to, że można go przetłumaczyć bez problemu za pomocą zaufanego słownika, ponieważ nie używa on skomplikowanych zdań oraz rozbudowanej gramatyki. Niemniej jednak warto zachować ostrożność. Udowodnione jest, że wśród dzieci *Minecraft* stanowi nie tylko grę, ale i narzędzie do nauki języka obcego, które zostało opisane jako łatwiejsze, ciekawsze, wzbudzające uczucie szczęścia i mniej stresujące źródło nauki języka obcego niż konwencjonalna metoda nauczania¹¹. Gamifikacja glottodydaktyki obcego języka przy pomocy gry *Minecraft* wykazała również, większy wzrost zainteresowania samą komunikacją w języku obcym co przełożyło się na lepsze efekty w badaniach¹².

Poza grami singleplayer, które zostały wyżej wymienione ze względu na gatunki, istnieją jeszcze multiplayer – gry wideo przeznaczone do grania w więcej

⁸ Eadem, *How do video games provide effective learning*, <https://www.cambridgeenglish.org/blog/how-do-video-games-provide-effective-learning/> [29.01.2025].

⁹ *Language*, <https://minecraft.fandom.com/wiki/Language> [29.01.2025].

¹⁰ J. van Steenberg, *Język międzysłowiański jako lingua franca dla Europy Środkowej*, [in:] *Język. Komunikacja. Informacja*, ed. I. Koutny, I. Stria, vol. 13, Poznań 2018, s. 47.

¹¹ I. Sudarmaji, D. Yusuf, *The effect of Minecraft video game on students' English vocabulary mastery*, „JETAL: Journal of English Teaching & Applied Linguistic” 3(1), 2021, s. 30.

¹² Research Anthology on Virtual Environments and Building the Metaverse. Stany Zjednoczone, IGI Global, 2022.

niż pojedynek. Gry online, które są właśnie grami multiplayer stają się w ten sposób okazją do interakcji z native speakerami języka, którego dana osoba się uczy a pozwalająca na takie interakcje rozluźniona atmosfera zabawy, wynikająca z grania w gry, stanowi dobrą okazję na osłuchanie i naukę nowych zwrotów w tym slangu¹³.

Opublikowane w 2018 roku badania przez *Cambridge University Press* o nauce drugiego języka w kontekście gier online (massively multiplayer online games szerzej znanymi jako MMOG) dowodzą istotną rolę gier online. Według badań, środowiska MMOG charakteryzują się wysokim poziomem immersyjności i interaktywności ze względu na naturę tego gatunku gier wideo. Taki rodzaj rozgrywki zapewnia wspierające i bezpieczne (w tym znaczeniu oznaczające takie, które nie wywołuje stresu podczas korzystania z drugiego języka) środowiska do nauki języka obcego, co stanowi kluczowy fundament nauki języka docelowego, poprzez zapewnienie środowiska do socjalizacji, czego efektem jest wzbogacenie gracza o nowe słownictwo a tym samym poprawienie jego kompetencji językowych¹⁴.

Minecraft również posiada taką możliwość, gdzie gracz może łączyć się na serwery przeznaczone konkretnym narodowością, aby mieć kontakt z native speakerami. Serwer do gry *Minecraft* może założyć każdy, więc jest niemożliwe policzenie wszystkich serwerów. Niemniej jednak część graczy rejestruje swoje serwery na specjalnie do tego przygotowanych stronach jak chociażby minecraft-mp.com¹⁵. Z tej strony można naliczyć poszczególną ilość słowiańskich serwerów:

liczba bułgarskich serwerów – 74¹⁶,

liczba rosyjskich serwerów – 60¹⁷,

liczba polskich serwerów – 55¹⁸,

liczba serbskich serwerów – 34¹⁹,

¹³ M. Arellano, *How to Become a Polyglot: A Step-by-Step Guide to Successfully Learning a New Language and Expanding Your Opportunities*, N.p.

¹⁴ N. Jabbari, Z. R. Eslami, *Second language learning in the context of massively multiplayer online games: A scoping review*, "ReCALL" 31(1), 2019, s. 92–113.

¹⁵ *Minecraft Server List*, <https://minecraft-mp.com/> [30.01.2025].

¹⁶ *Minecraft Servers in Bulgaria*, <https://minecraft-mp.com/country/bulgaria/> [30.01.2025].

¹⁷ *Minecraft Servers in Russia*, <https://minecraft-mp.com/country/russia/> [30.01.2025].

¹⁸ *Minecraft Servers in Poland*, <https://minecraft-mp.com/country/poland/> [30.01.2025].

¹⁹ *Minecraft Servers in Serbia*, <https://minecraft-mp.com/country/serbia/> [30.01.2025].

liczba ukraińskich serwerów – 30²⁰,
liczba czeskich serwerów – 27²¹,
liczba chorwackich serwerów – 22²²,
liczba słoweńskich serwerów – 21²³,
liczba słowackich serwerów – 10²⁴,
liczba bośniackich serwerów – 5²⁵,
liczba białoruskich serwerów – 1²⁶,
liczba północno macedońskich serwerów – 1²⁷.

Serwerów czarnogórskich nie ma niestety zanotowanych, podobnie jak i języka czarnogórskiego w samej wersji gry.

Platforma Steam jest obecnie najpopularniejszą platformą do zakupu gier wideo i ich przechowywania, oferując ponad 89 000 gier wideo²⁸. Steam oferuje przeglądanie gier wideo z możliwością zawężenia wyszukiwania do języka czy tagów (w tym kontekście oznaczających gatunki gier wideo). Niestety nie posiada opcji sortowania gier wideo na posiadające napisy i dubbing w języku docelowym. Z tego powodu, większość gier wideo w języku, którego użytkownik będzie szukał, będzie miała najprawdopodobniej przetłumaczone tylko napisy, o ile nie szuka gier wideo w docelowym języku, który jest lingua franca. Tak wygląda liczba gier przetłumaczonych na języki słowiańskie (niestety podczas filtrowania, dołączone są soundtracki, czyli utwory muzyczne które nie mają nic wspólnego z tłumaczeniem):

²⁰ *Minecraft Servers in Ukraine*, <https://minecraft-mp.com/country/ukraine/> [30.01.2025].

²¹ *Minecraft Servers in Czech Republic*, <https://minecraft-mp.com/country/czech-republic/> [30.01.2025].

²² *Minecraft Servers in Croatia*, <https://minecraft-mp.com/country/croatia/> [30.01.2025].

²³ *Minecraft Servers in Slovenia*, <https://minecraft-mp.com/country/slovenia/> [30.01.2025].

²⁴ *Minecraft Servers in Slovakia*, <https://minecraft-mp.com/country/slovakia/> [30.01.2025].

²⁵ *Minecraft Servers in Bosnia*, <https://minecraft-mp.com/country/bosnia/> [30.01.2025].

²⁶ *Minecraft Servers in Belarus*, <https://minecraft-mp.com/country/belarus/> [30.01.2025].

²⁷ *Minecraft Servers in Macedonia*, <https://minecraft-mp.com/country/macedonia/> [30.01.2025].

²⁸ *Steam gaming platform – Statistics & Facts*, <https://www.statista.com/topics/4282/steam/> [29.01.2025]; M. Rizani, M. Khalid, H. Iida, *Application of Meta-Gaming Concept to the Publishing Platform: Analysis of the Steam Games Platform*, "Information" 14(2), 2023.

gry wideo przetłumaczone na język rosyjski – 53 359²⁹,
gry wideo przetłumaczone na język polski – 30 211³⁰,
gry wideo przetłumaczone na język czeski – 13 874³¹,
gry wideo przetłumaczone na język ukraiński – 12 584³²,
gry wideo przetłumaczone na język bułgarski – 7 726³³,
gry wideo przetłumaczone na język słowacki – 3 704³⁴,
gry wideo przetłumaczone na język serbski – 3 365³⁵,
gry wideo przetłumaczone na język chorwacki – 3 448³⁶,
gry wideo przetłumaczone na język bośniacki – 3 206³⁷,
gry wideo przetłumaczone na język białoruski – 3 319³⁸,
gry wideo przetłumaczone na język słoweński – 3 255³⁹,
gry wideo przetłumaczone na język macedoński – 3 194⁴⁰,
gry wideo przetłumaczone na język czarnogórski – 0 (brak kategorii)⁴¹.

²⁹ Wszystkie produkty dostępne w języku rosyjskim, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=russian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].

³⁰ Wszystkie produkty dostępne w języku polskim, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=polish&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].

³¹ Wszystkie produkty dostępne w języku czeskim, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=czech&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].

³² Wszystkie produkty dostępne w języku ukraińskim, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=ukrainian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].

³³ Wszystkie produkty dostępne w języku bułgarskim, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=bulgarian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].

³⁴ Wszystkie produkty dostępne w języku słowackim, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=slovak&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].

³⁵ Wszystkie produkty dostępne w języku serbskim, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=serbian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].

³⁶ Wszystkie produkty dostępne w języku chorwackim, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=croatian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].

³⁷ Wszystkie produkty dostępne w języku bośniackim, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=bosnian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].

³⁸ Wszystkie produkty dostępne w języku białoruskim, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=belarusian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].

³⁹ Wszystkie produkty dostępne w języku słoweńskim, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=slovenian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].

⁴⁰ Wszystkie produkty dostępne w języku macedońskim, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=macedonian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].

⁴¹ Wszystkie produkty dostępne w języku czarnogórskim, <https://store.steampowered.com/search/?category2=2&ndl=1> [30.01.2025].

Z wcześniej wspomnianej serii gier *The Sims*, zarówno *The Sims 3* jak i *The Sims 4* są przetłumaczone tylko na 3 języki słowiańskie⁴² (polski, czeski i rosyjski), które stanowią tłumaczenie tylko w formie napisów bez opcji dubbingu. Na powyższej liście gier wideo zlokalizowanych na języki słowiańskie na platformie Steam, widać nie tylko, że z każdego języka poza czarnogórskim (który nie ma nawet osobnej kategorii w filtrze języków) istnieją gry wideo, ale również dostrzegalna jest różnica między ilością produktów w języku rosyjskim, polskim, czeskim i ukraińskim, które to jako jedyne z powyższej listy gier, osiągnęły, ponad 10 000 gier wideo dostępnych w sklepie i na platformie Steam. Znacząca różnica pojawia się w przypadku języka polskiego i rosyjskiego na tle pozostałych języków. Efektem tego jest znacznie mniejsza ilość gier wideo z dubbingiem bądź utrudnionym od niego dostępem. O ile w przypadku polskich i rosyjskich wersji językowych, można odnaleźć gry wideo w każdym gatunku, nierzadko nawet te same jak np. *Wiedźmin 3*, który posiada dubbing z napisami zarówno w języku polskim jak i rosyjskim, ale za to posiada napisy tylko w języku czeskim⁴³. Sytuacja jest podobna w innej produkcji tego studia *Cyberpunk 2077*, który tak samo jak *Wiedźmin 3*, posiada dubbing z napisami w języku polskim i rosyjskim, ale język czeski i dodatkowo w tym przypadku ukraiński, posiadają już tylko napisy, co zmniejsza możliwości gamifikacji glottodydaktyki języka obcego. W przypadku języka czeskiego, na obecną chwilę dostępny jest 1 tytuł z dubbingiem⁴⁴, który posiada czeski dubbing wraz z napisami, ale za to język polski, rosyjski i ukraiński są już tylko w formie z napisami bez dubbingu. W przypadku gry wideo z ukraińskim dubbingiem i napisami jest tylko obecny *S.T.A.L.K.E.R. 2: Heart of Chornobyl*⁴⁵, który posiada również polską, rosyjską, czeską i serbską wersję językową, ale tylko w formie napisów. Spoza gier dubbingowanych na język polski, rosyjski, czeski i ukraiński są jeszcze 2 tytuły. Pierwszy z nich to chorwacki *The Talos Principle*, z dubbingiem w języku chorwackim mimo, iż strona tego produktu na Steam błędnie nie wspomina o nim, co sugeruję, że takich gier może być więcej, ale są trudno dostępne do odnalezienia przez błędnie

⁴² *The Sims*™ 3, https://store.steampowered.com/app/47890/The_Sims_3/ [30.01.2025]; *The Sims*™ 4, https://store.steampowered.com/app/1222670/The_Sims_4/ [30.01.2025].

⁴³ *Wiedźmin 3: Dziki Gon*, https://store.steampowered.com/app/292030/Wiedmin_3_Dziki_Gon/ [31.01.2025].

⁴⁴ *Kingdom Come: Deliverance*, https://store.steampowered.com/app/379430/Kingdom_Come_Deliverance/ [31.01.2025].

⁴⁵ *S.T.A.L.K.E.R. 2: Heart of Chornobyl*, https://store.steampowered.com/app/1643320/STALKER_2_Heart_of_Chornobyl/ [31.01.2025].

zapisane opcje językowe⁴⁶, który również posiada dubbing z napisami po polsku i rosyjsku w przeciwieństwie do języka czeskiego, który posiada tylko napisy⁴⁷. Drugim tytułem jest słowackie *Vivat Slovakia*, jednak ten tytuł posiada wyłącznie dubbing z napisami zarówno w opcji słowackiej i angielskiej⁴⁸. Z tego wynika, iż na rynku gier wideo pod kątem nauki obcego słowiańskiego języka najlepsze możliwości dostarcza język polski i rosyjski. Istnieją mimo tego gry w każdym z pozostałych języków słowiańskich (poza czarnogórskim), jednak w ich przypadku liczba możliwości staje się znacznie bardziej ograniczona. Mimo tego można znaleźć wystarczająco gier w języku czeskim i ukraińskim, aby w przyjemny sposób nauczyć się nowego słownictwa.

Bibliografia

- Arellano M., *How to Become a Polyglot: A Step-by-Step Guide to Successfully Learning a New Language and Expanding Your Opportunities*.
- Çeliktürk H., Bektaş-Çetinkaya Y., *The impact of a digital game on EFL students' willingness to communicate in English*, „Eurasian Journal of Language Teaching & Linguistic Studies” 3(1), 2023, s. 317–333.
- Czy gry komputerowe mogą uczyć języka angielskiego?, <https://www.learnbreaker.pl/czy-gry-komputerowe-moga-uczyc-jezyka-angielskiego/> [15.01.2025].
- Jabbari N., Eslami Z. R., *Second language learning in the context of massively multiplayer online games: A scoping review*, „ReCALL” 31(1), 2019, s. 92–113.
- Jędrzejewska A., *Gamifikacja, co to jest i skąd nagle jej taka wielka siła?*, <https://www.lscdn.pl/pl/publikacje/publikacje-konsultantow/12404,Gamifikacja-co-to-jest-i-skad-nagle-jej-taka-wielka-sila.html> [15.01.2025].
- Kingdom Come: Deliverance*, https://store.steampowered.com/app/379430/Kingdom_Come_Deliverance/ [31.01.2025].
- Kozlova M., *Cambridge Assessment*, <https://site.britanico.edu.pe/2021-convencion-speaker-maija-kozlova/> [25.01.2025].
- Kozlova M., *How do video games provide effective learning*, <https://www.cambridgeenglish.org/blog/how-do-video-games-provide-effective-learning/> [29.01.2025].

⁴⁶ *The Talos Principle na hrvatskom*, <https://www.youtube.com/watch?v=qt3wetImwsQ> [31.01.2025].

⁴⁷ *The Talos Principle*, https://store.steampowered.com/app/257510/The_Talos_Principle/ [31.01.2025].

⁴⁸ *Vivat Slovakia*, https://store.steampowered.com/app/2132690/Vivat_Slovakia/ [31.01.2025].

Language, <https://minecraft.fandom.com/wiki/Language> [29.01.2025].

Markocki M., *Narzędzia do prowadzenia narracji awatara w grze MMORPG Star Wars: The Old Republic*, [in:] *Dyskursy gier wideo*, ed. M. Kłosiński, K. M. Maj, Kraków 2019, s. 469–482.

Minecraft Server List, <https://minecraft-mp.com/> [30.01.2025].

Minecraft Servers in Belarus, <https://minecraft-mp.com/country/belarus/> [30.01.2025].

Minecraft Servers in Bosnia, <https://minecraft-mp.com/country/bosnia/> [30.01.2025].

Minecraft Servers in Bulgaria, <https://minecraft-mp.com/country/bulgaria/> [30.01.2025].

Minecraft Servers in Croatia, <https://minecraft-mp.com/country/croatia/> [30.01.2025].

Minecraft Servers in Czech Republic, <https://minecraft-mp.com/country/czech-republic/> [30.01.2025].

Minecraft Servers in Macedonia, <https://minecraft-mp.com/country/macedonia/> [30.01.2025].

Minecraft Servers in Poland, <https://minecraft-mp.com/country/poland/> [30.01.2025].

Minecraft Servers in Russia, <https://minecraft-mp.com/country/russia/> [30.01.2025].

Minecraft Servers in Serbia, <https://minecraft-mp.com/country/serbia/> [30.01.2025].

Minecraft Servers in Slovakia, <https://minecraft-mp.com/country/slovakia/> [30.01.2025].

Minecraft Servers in Slovenia, <https://minecraft-mp.com/country/slovenia/> [30.01.2025].

Minecraft Servers in Ukraine, <https://minecraft-mp.com/country/ukraine/> [30.01.2025].

Reinhardt J., *Gameful Second and Foreign Language Teaching and Learning: Theory, Research, and Practice*, [s.l.] 2018.

Research Anthology on Virtual Environments and Building the Metaverse. Stany Zjednoczone, IGI Global, 2022.

Rizani M., Khalid M., Iida H., *Application of Meta-Gaming Concept to the Publishing Platform: Analysis of the Steam Games Platform*, "Information" 14(2), 2023, s. 1–24.

S.T.A.L.K.E.R. 2: *Heart of Chornobyl*, https://store.steampowered.com/app/1643320/STALKER_2_Heart_of_Chornobyl/ [31.01.2025].

Skrzypczak O., Matejek G., Celiński M., *Gamifikacja „nowe” narzędzie dydaktyczne*, [in:] *Wspomaganie komputerowe w dydaktyce*, ed. M. Śniadkowski, Lublin 2021, s. 74–88.

Steam gaming platform - Statistics & Facts, <https://www.statista.com/topics/4282/steam/> [29.01.2025].

Sudarmaji I., Yusuf D., *The effect of Minecraft video game on students' English vocabulary mastery*, „JETAL: Journal of English Teaching & Applied Linguistic” 3(1), 2021, s. 30–38.

The Sims™ 3, https://store.steampowered.com/app/47890/The_Sims_3/ [30.01.2025].

The Sims™ 4, https://store.steampowered.com/app/1222670/The_Sims_4/ [30.01.2025].

- The Talos Principle* na hrvatskom, <https://www.youtube.com/watch?v=qt3wetImwsQ> [31.01.2025].
- The Talos Principle*, https://store.steampowered.com/app/257510/The_Talos_Principle/ [31.01.2025].
- van Steenberg J., *Język międzysłowiański jako lingua franca dla Europy Środkowej*, [in:] *Język. Komunikacja. Informacja*, ed. I. Koutny, I. Stria, vol. 13, Poznań 2018, s. 47–61.
- Vivat Slovakia*, https://store.steampowered.com/app/2132690/Vivat_Slovakia/ [31.01.2025].
- Wiedźmin 3: Dziki Gon*, https://store.steampowered.com/app/292030/Wiedmin_3_Dziki_Gon/ [31.01.2025].
- Wszystkie produkty dostępne w języku białoruskim*, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=belarusian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].
- Wszystkie produkty dostępne w języku bośniackim*, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=bosnian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].
- Wszystkie produkty dostępne w języku bułgarskim*, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=bulgarian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].
- Wszystkie produkty dostępne w języku chorwackim*, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=croatian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].
- Wszystkie produkty dostępne w języku czarnogórskim*, <https://store.steampowered.com/search/?category2=2&ndl=1> [30.01.2025].
- Wszystkie produkty dostępne w języku czeskim*, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=czech&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].
- Wszystkie produkty dostępne w języku macedońskim*, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=macedonian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].
- Wszystkie produkty dostępne w języku polskim*, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=polish&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].
- Wszystkie produkty dostępne w języku rosyjskim*, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=russian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].
- Wszystkie produkty dostępne w języku serbskim*, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=serbian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].
- Wszystkie produkty dostępne w języku słowackim*, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=slovak&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].
- Wszystkie produkty dostępne w języku słoweńskim*, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=slovenian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].
- Wszystkie produkty dostępne w języku ukraińskim*, <https://store.steampowered.com/search/?supportedlang=ukrainian&category2=2&ndl=1> [30.01.2025].

Mateusz Majzer

Uniwersytet Łódzki

mateusz.majzer@edu.uni.lodz.pl

PROBLEMATYKA PRZEKŁADU WYBRANYCH STAROSERBSKICH POJĘĆ W ŚWIETLE XIV-WIECZNEGO KODEKSU DUSZANA

**The problem of translating certain old Serbian terms
in the light of the *Dušan's Code* [14th-century]**

Summary

The article will be devoted to presenting some terms appearing in the *Dušan's Code*, which do not have an equivalent in Polish and therefore form a challenge for a potential translator of the Old Serbian text. These include, among others, concepts that acquire new, technical meanings within the text being developed, as well as names of social states and roles that do not exist today or are unknown to the Polish language. The aim of the paper is therefore to familiarize the reader with selected issues, present an analysis of the meanings of individual words and propose optimal [in the researcher's opinion] translation solutions, considering the specific, legal, and therefore specialist nature of the translated text.

Keywords: *Dušan's Code*, translation, equivalence, law, Old Serbian language, Đorđe Bubalo

Artykuł poświęcony jest problematyce przekładu wybranych terminów pojawiających się w średniowiecznym *Kodeksie Duszana*, którego tytuł w języku serbskim brzmi *Dušanov Zakonik*. Rozważania dotyczyć będą trudności w tłumaczeniu nazw funkcji i grup społecznych w feudalnym carstwie serbskim, jak również terminów prawnych, nazw opłat czy przestępstw. Język polski bardzo często nie znajduje ekwiwalentu dla tych pojęć, ponieważ serbska feudalna rzeczywistość różniła się od polskiej. W dalszej części pracy przedstawione zostaną wybrane, pojawiające się w nomenklaturze *Kodeksu Duszana* terminy, ich przykłady w tekście źródłowym, przeanalizowane zostaną ich słownikowe definicje, jak również

zaproponowane zostaną tłumaczenia i rozwiązania tłumaczeniowe, które na miarę możliwości najwierniej, i przy zastosowaniu największej (zdaniem tłumacza) ekwiwalencji, będą oddawały istotę badanych pojęć. Choć nie bezpośrednio, propozycje radzenia sobie z trudnościami pojęć z tej epoki pojawiają się chociażby w opracowaniu dra T. Kwoki¹. Jego prace zapewniają kontekst historyczny niezbędny dla zrozumienia znaczeń kryjących się za poszczególnymi pojęciami. Jeden z naczelných badaczy *Kodeksu Duszana*, Đ. Bubalo², w swojej monografii wyjaśnia często zjawiska niejasne dla serbskiego odbiorcy. Choć zapewnia on wyjaśnienia natury historycznej i terminologicznej, nie rozwiązuje to często problemu braku pełnej ekwiwalencji pomiędzy serbskimi a polskimi desygnatami. Bardzo często współczesne, serbskie słowa cierpią na podobną przypadłość, ponieważ ich znaczenie ma inną wartość semantyczną. Dla poszerzenia kontekstu sięgnąć można również do słownika języka serbskiego V. Karadžicia³, gdzie wyjaśnia on złożone zjawiska natury kulturologicznej przez pryzmat języka i folkloru. M. Majzer w swojej pracy porusza temat trudności w przekładzie opracowywanych terminów, jednak ma to charakter roboczy, doraźny i zaproponowane tam rozwiązania pozostawiają pole do głębszej analizy i udoskonalenia podjętych w pracy decyzji. Samo zjawisko ekwiwalencji w środowisku językoznawców jest dość kontrowersyjne, wypadałoby więc przedstawić kryteria, według których proponowane będą tłumaczenia poszczególnych słów. Dla opracowywanego tekstu, biorąc pod uwagę jego prawny charakter, ekwiwalencja pragmatyczna będzie najważniejszym aspektem. Jak pisze T. Maras, tłumacz „musi tak skonstruować przekład, żeby spełniał on warunki recepcyjne w języku docelowym”⁴. Píše on z drugiej strony także o tym, że jeśli cechy grupy odbiorców w jednym języku różnią się od cech odbiorców w innym, mamy do czynienia z opracowaniem, a nie przekładem. Granica między nimi może się jednak okazać dość płynna⁵. Faktycznie, różnice między cechami odbiorców *Kodeksu* w XIV-wiecznej Serbii, a XXI-wiecznej Polsce są prawdopodobnie znaczne. Nie jest to jednak aspekt, który w jakikolwiek sposób miałby powstrzymywać prace nad przekładem

¹ T. Kwoka, *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze. Tom I, Ród i społeczeństwo*, Kraków 2012.

² Đ. Bubalo, *Dušanov Zakonik*, Belgrad 2010.

³ V. Karadžić, *Srpski Rječnik*, Wiedeń 1818.

⁴ T. Maras, *Typy ekwiwalencji i ich relewancja dla relacji pomiędzy językiem wyjściowym a językiem docelowym w kontekście tłumaczenia tekstów (fachowych)*, [in:] *Języki specjalistyczne 2. Edukacja, perspektywy, kariera*, ed. A. Stawikowska-Marcinkowska, B. Grzeszczakowska-Pawlikowska, Łódź 2018, s. 85.

⁵ Ibidem, s. 86.

pojedynczych terminów. Jeśli jednak poprzez przybliżenie polskiemu odbiorcy zjawisk ze średniowiecznej Serbii przekład miałby zmienić się w opracowanie, nie będzie to wpływało na rzeczowość badanego materiału.

Język oryginału *Kodeksu* jest specyficzny pod kilkoma względami. Jak już wcześniej zauważył M. Majzer, w *Kodeksie* niektóre pojęcia zyskują nowe, specyficzne i techniczne znaczenia, które mogą być potencjalną pułapką i fałszywym przyjacielem tłumacza. Dochodzi także prawdopodobnie do pewnego rodzaju uniwerbizacji, jak chociażby w wyrazie *krv* (o czym dalej). Nierzadko do takiej sytuacji dochodzi w konsekwencji wyniesienia do rangi języka oficjalnego ludowej mowy sztokawskiej⁶ – ludowe terminy stają się pojęciami oficjalnymi, o randze prawnej. Wymieszanie się cerkiewizmów i elementów języka ludowego stanowi ciekawe źródło materiału badawczego. Jako przykład można tu podać wyraz *kotao*, który we współczesnej serbszczyźnie oznacza tyle co 'kocioł'. Kontekst, w jakim występuje nakazuje jednak interpretować ten wyraz zgoła inaczej⁷. W takich sytuacjach nieocenione okazuje się być opracowanie Đ. Bubalo, który opatrzył komentarzem między innymi takie pojęcia. Mogłoby się zdać, że przekład z języka współczesnego byłby zadaniem łatwiejszym. Istnieją oczywiście przekłady tekstu źródłowego na język serbski (tak jak na przykład wspomniane autorstwa Đ. Bubalo), jednak takie tłumaczenie dla naszych rozważań służy jako swego rodzaju „koło ratunkowe”. Wszystkie wyżej wymienione narzędzia i pomoce umożliwiają tłumaczowi dobrze zrozumieć obcą mu kulturę, której „obcość” wynika zarówno z różnic w systemie językowym, odmiennym postrzeganiu świata.

Przechodząc do przykładów i analizy, jako pierwsze na warsztat trafia słowo *vlastelin*. Pojawia się ono wielokrotnie w opracowywanym tekście i stanowi nie-małe wyzwanie dla tłumacza. Natura problemu tłumaczeniowego leży we wcześniej już wspomnianym fakcie, iż realia średniowiecznej Serbii różnią się od tych panujących w tym samym okresie w Polsce. Znalezienie ekwiwalentu dla słowa *vlastelin* jest więc zadaniem szczególnie trudnym. Należy w zaistniałej sytuacji przeanalizować możliwe (w tym historyczne) znaczenia słowa wyjściowego, jak i propozycje ich przekładu. Słownik Maticy Srpskiej (dalej MS) podaje dla słowa *vlastelin* następującą definicję: „pripadnik vladajuće klase u feudalnom društvu kod Južnih Slovena, srednjovekovni plemić koji je bio vlasnik velikog

⁶ W niniejszym artykule odwołuję się do swojej pracy licencjackiej *Tłumaczenie z języka staroserbskiego i komentarz językoznawczy wybranych fragmentów XIV-wiecznego „Kodeksu Duszana”*, obronionej 3.07.2024 r. na Uniwersytecie Łódzkim. Praca znajduje się w systemie APD.

⁷ Temat wymienionego wyżej terminu będzie poruszony w dalszej części pracy.

poseda i imao vlast nad svojim podanicima [kmetovima], velikaš⁸. Odnutowano więc *plemić* ‘szlachcic, człowiek szlacheckiego pochodzenia’ i *velikaš* ‘wielmoża’. Pierwszy termin, czyli *szlachcic* wydaje się być najlepszym rozwiązaniem tego problemu traduktologicznego, jednak istnieje pewna przeszkoda semantyczna w zastosowaniu go jako ekwiwalentu dla *vlastelina*. Polskie słowo *szlachcic* oznaczać może również wysoko urodzonego człowieka, który ze względu na najróżniejsze okoliczności nie posiada ziemi (jak chociażby polska gołota). *Vlastelin* jednak, aby nosić taki tytuł, ziemię musi posiadać⁹. W samej nazwie tego stanu społecznego występuje rdzeń *vlast-*, odnoszący się do posiadania czegoś (por. pol. *właściciel*), bowiem posiadali oni zarówno wyżej wspomnianą ziemię, jak i ludzi. Aspektem dodatkowo utrudniającym przekład tego terminu jest jego szerokie znaczenie, obejmujące znaczeniowo większą grupę ludzi niż jedynie elitarną *szlachtę* i wysoko urodzonych. *Vlastelin* nie jest więc znanym polskiemu odbiorcy *szlachcicem per se*. Kiedy w *Kodeksie* mowa jest o (zbiorowo) *vlasteli*, rozumiana jest ona jako wszyscy przypadający wyższej klasie społecznej, a więc także duchowni, a nawet nadmorscy (przede wszystkim dubrowniccy) kupcy¹⁰. Tym bardziej komplikuje to odnalezienie odpowiedniego ekwiwalentu w języku polskim. Idealnym rozwiązaniem tłumaczeniowym byłoby znalezienie takiego terminu, dzięki któremu dałoby się uniknąć słowa *szlachcic*, które i tak każdorazowo wymagałoby komentarza precyzującego jego istotę. Znając znaczenie, jakie kryje się za omawianym pojęciem można uznać, że wyróżnikiem *vlastelina* na tle innych warstw społecznych (i polskiego, szeroko rozumianego *szlachcica*) jest posiadanie ziemi. W tym układzie *właściciel ziemski* wydaje się być najbardziej neutralnym, najlepiej oddającym opisywaną rzeczywistość terminem. Zachowuje on także w efekcie znaczeniową spójność tłumaczenia w obrębie tekstu *Kodeksu*.

W *Kodeksie Duszana* w opozycji do *vlastelina* pojawia się nie mniej problematyczny termin – *sebar*. Zgodnie z definicją słownika MS jest to: „Slobodni seljak ili pastir u srednjovekovnoj Srbiji, bez političkih prava”¹¹. Słownik Jugoslawenske akademije znanosti i umjetnosti (dalej JAZU) zaś definiuje to słowo jako: „Čovjek nižega društvenog položaja u srednjovekovnoj hrvatskoj i srpskoj društvenoj organizaciji”¹². W obu przypadkach nie ma więc mowy o poddaństwie czy pańszczyźnie, których obecność sugerowałoby polskie słowo *chłop*,

⁸ M. Vujanić et al. (ed.), *Rečnik srpskoga jezika*, Nowy Sad 2007, s. 158.

⁹ T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, s. 137.

¹⁰ Ibidem, s. 137.

¹¹ M. Vujanić et al. (ed.), *Rečnik srpskoga...*, s. 1207.

¹² Đ. Daničić et al. (ed.), *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika XIV*, s. 768–769.

nasuwające się pierwsze jako ekwiwalent. Relacja pomiędzy stanami społecznymi w XIV-wiecznej Serbii prezentuje się nieco inaczej, niż w tym samym okresie w Polsce. *Chłop* nie wydaje się być odpowiednim rozwiązaniem, ponieważ opisuje nieco inne zjawisko, niż to występujące w *Kodeksie*. Zastosowanie słowa *kmieć* wprowadziłoby jeszcze większy zamęt, gdyż *kmet* w średniowiecznym serbskim społeczeństwie oznaczał naczelnika wsi¹³. Członek niższej warstwy społecznej dobrze oddaje semantykę słowa *sebar*, jednak jest zbyt opisowe i ze względów stylistycznych należy poszukać innego rozwiązania. Z pomocą przychodzi tutaj ponownie opracowanie dra Kwoki, w którym podkreśla, że *seabri* było określeniem całego społeczeństwa z wyłączeniem omawianych wcześniej *vlasteli*, duchowieństwa i nadmorskich mieszczan. W jednym z odpisów *Kodeksu*, dokładniej w odpisie przirzeńskim, słowo *sebar* zastąpione jest terminem *nevlaste-lin*¹⁴. Idąc tym tropem, można wyciągnąć wniosek, iż *sebar* jako opozycja do *vlasteli* jest po prostu *nieszlachcicem*. Tłumaczenie to jest także zaprezentowane przez dra Kwokę¹⁵. Nie jest ono jednak pozbawione wad. Chwilę wcześniej zauważone zostało, że *szlachcic* nie oddaje w pełni natury zjawiska. Brakiem konsekwencji mogłoby się więc zdać używanie w opozycji do siebie pojęć *właściciel ziemski* i *nieszlachcic*. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że oba te terminy nie pozostawiają wiele domysłów, oraz oddają precyzyjnie istotę desygnatu.

W *Zakoniku* można przeczytać następujący artykuł: „Кто се вбрѣте вскоубъ брадоу властелиноу или доброу чловѣкоу, да се томоузи роука втѣче”¹⁶. Interesować nas będzie termin *dobar čovek*. Na pierwszy rzut oka wszystko wydaje się przejrzyste, choć zastanawiające jest użycie tak ogólnego pojęcia jak *dobry człowiek* w tekście o naturze tak specjalistycznej. Intuicja tłumacza w takiej sytuacji nakazuje zagłębić się w dokładne znaczenie takiego pojęcia. Czytając opracowanie dra Kwoki dowiadujemy się, iż był to członek parasądowej instytucji, której zadaniem było godzenie sporów w zwaśnionych rodach, rodzinach i wspólnotach wiejskich. Łagodzili także konflikt pomiędzy stronami podczas krwawej zemsty (o której dalej). Byli oni powszechnie szanowanymi osobami, stąd tak poważne kary za ich znieważenie¹⁷. Nic nie powstrzymuje tłumacza, żeby przełożyć taki termin słowo w słowo. *Dobrzy ludzie* czy *dobri ljudi* są terminem z dzisiejszej perspektywy równie nieprzejrzystym dla polskiego odbiorcy, jak i dla serbskiego. W takim wypadku dobrym rozwiązaniem jest przekład dosłowny, opatrzony

¹³ T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, s. 83.

¹⁴ Ibidem, s. 85–86.

¹⁵ Ibidem, s. 86.

¹⁶ Đ. Bubalo, *Dušanov Zakonik*, s. 94.

¹⁷ T. Kwoka, *Dzieje słownictwa...*, s. 83.

wyjaśnieniem w przypisie. Znacznie ciekawszy i bardziej problematyczny w tym artykule jest jednak wątek mierzwienia brody oraz idące za tym konsekwencje. Wyraz, który według Đ. Bubalo w języku oryginału ma w bezokoliczniku formę **oskubeti*¹⁸, a w słowniku JAZU odpowiada mu hasło *oskupsti*¹⁹, oznacza nic innego, jak synonimiczne *počupati*, dla którego z kolei słownik MS podaje definicję „potući se, sukobiti se [obično hvatajući se i za kosu]”²⁰. Mowa więc o niczym innym, jak o poszarpaniu się, dokładniej mówiąc poszarpaniu brody w bójkę. W tej sytuacji przekładem najlepiej oddającym zdaje się być *zmierzwienie* rzeczonej brody. Może to brzmieć błaho i potocznie, trzeba wziąć jednak pod uwagę, że nawet tak „drobne” z dzisiejszej perspektywy przewinienie było w średniowiecznym serbskim społeczeństwie surowo karane²¹. Wybór pada na słowo *zmierzwić*, które obrazowo przedstawia sytuację. Gdyby bowiem zastosować formę opisową, jak na przykład *bójka*, w wyniku której *zmierzwiono sobie brody*, całość brzmiałaby nienaturalnie, straciłaby prostotę i lekkość, z jaką opisuje sytuację przepis prawny w tekście źródłowym. Inaczej prezentuje się powiązany z tym zjawiskiem termin **męxoskubina*, który nazywa karę pieniężną, jaką płaci się za takie przewinienie²². Tutaj niestety trudno o polski odpowiednik, pozostaje więc forma opisowa. M. Majzer w swoim tłumaczeniu zdecydował się na wykorzystanie omawianego wcześniej słowa *zmierzwić*, w wyniku czego powstało opisowe „kara za zmierzwienie brody”²³. Na ten moment zdaje się, że nie ma lepszego ekwiwalentu.

Bardzo ciekawym przykładem obecności kilkorga fałszywych przyjaciół tłumacza w *Kodeksie Duszana* jest artykuł 84. W tekście źródłowym można przeczytać: „Соудбине да не за котъль ни вправе никоуе. Кто се вправи, да не дава соудја вправе. Роуке на соудъ да нѣсть, и впаданія и оудаве, тькмо да се соуде по закону”²⁴, co M. Majzer przetłumaczył jako: „Opłata sądowa niech nie będzie uiszczana kotłem ani przy pomocy żadnych wykupień. Kto się usprawiedliwił, niech nie daje sędziom opłaty za wykupienie. Przy sądzeniu niech nie stosuje się grzywny, oszczerstw ani samosądu, lecz niech będzie sądzone według prawa”²⁵. Szczególnie interesujące będą dwa wyrazy: *sudbina*, oraz *kotao*, które użyte w tym kontekście nabrały specjalistycznego znaczenia. M. Majzer

¹⁸ Đ. Bubalo, *Dušanov Zakonik*, s. 94.

¹⁹ Đ. Daničić et al. (ed.), *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika IX*, s. 209.

²⁰ M. Vujanić et al. (ed.), *Rečnik srpskoga...*, s. 992.

²¹ Đ. Bubalo, *Dušanov Zakonik*, s. 183–184.

²² Ibidem, s. 184.

²³ M. Majzer, *Tłumaczenie...*, s. 16.

²⁴ Đ. Bubalo, *Dušanov Zakonik*, s. 91.

²⁵ M. Majzer, *Tłumaczenie...*, s. 13.

w swoim opracowaniu zapewnia dla tego artykułu jedynie tłumaczenie z objaśnieniem kontekstu, nie uzasadnia jednak konsekwentnie swoich decyzji w sprawie wyboru ekwiwalentów tłumaczeniowych. Dla wyrazu *sudbina* w słowniku MS przeczytać można następującą definicję: „po narodnom verovanju, nekom zamišljenom silom unapred određeni tok događaja”²⁶, a więc ‘los, przeznaczenie’. Taka definicja jednak nie pasuje do kontekstu, w jakim wyrażenie pojawia się w *Kodeksie*. Słownik JAZU rejestruje natomiast jako jedno ze znaczeń „trošak oko suđenja, *impensae at litem factae*”²⁷, a więc ‘koszty ponoszone podczas sąđenja’. W dzisiejszych realiach jest to nazwane po prostu *opłatą sądową*, jak też należałoby ten termin przetłumaczyć. Tak też zrobił M. Majzer, zapewniając podobne (choć mniej trafne) wyjaśnienie w przypisie²⁸. Podobnie należy podejść do słowa *kotao*. Jasnym jest, że jego podstawowe znaczenie nie ma tu bezpośredniego zastosowania, jednak sam *kocioł* jako przedmiot codziennego użytku miał w omawianym zjawisku swoją rolę. Jak pisze Đ. Bubalo, „vrsta sudskog dokaza kada se optuženom stavlja u zadatak da iz kotla ključale vode izvadi predmet. Ukoliko ne bi zadobio povrede, smatralo se da nije kriv”²⁹. Jest to więc rodzaj ordaliów, sądu bożego. Były to wszelkiego rodzaju próby udowodnienia niewinności w oczach Boga, znane także polskiej kulturze średniowiecza: próba ognia, próba wody itp. Aby jednak zachować wydźwięk hipotetycznej uniwerbizacji, bądź też skrótu myślowego w tekście oryginalnym (występuje tam bowiem samo słowo *kocioł*), M. Majzer zdecydował się zastosować tam dosłowny przekład i opatrzyć go komentarzem.

Ostatnim analizowanym przykładem będzie pojawiający się chociażby w artykule 103. *Kodeksu* wyraz *krv*. Jego znaczenie, podobnie jak w przypadku słowa *kotao* jest dość jasne, jednak nie pasuje do kontekstu, w jakim się znajduje. W tej sytuacji należy ponownie zająrzeć do wymienianych już opracowań i słowników. Słownik MS podaje jako jedno ze znaczeń: „teška svađa, zavađa praćena takvim delima [pre svega ubistvom] koja po starinskom običajnom pravu podleže *krvnoj osveti*; sama *krvna osveta*”³⁰. Widać więc, że słowo *krv* użyte w tym kontekście nabiera przenośnego znaczenia. Możliwe, że jest to także uniwerbizacja. Wnioskować tak można po tym, iż *krvna osveta* – ‘krwawa zemsta’ jest podana jako jedno ze znaczeń. Należałoby głębiej zbadać to zagadnienie, nie będziemy się tym jednak zajmować w tym artykule. M. Majzer w swoim

²⁶ M. Vujanić et al. (ed.), *Rečnik srpskoga...*, s. 1285.

²⁷ Đ. Daničić et al. (ed.), *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika XVI*, s. 892.

²⁸ M. Majzer, *Tłumaczenie...*, s. 26.

²⁹ Đ. Bubalo, *Dušanov Zakonik*, s. 179.

³⁰ M. Vujanić et al. (ed.), *Rečnik srpskoga...*, s. 585.

przekładzie zaproponował tłumaczenie „okaleczenie”³¹. Nie obejmuje to jednak w pełni szerokiego znaczenia tego słowa. Mamy tu do czynienia z ekwiwalencją fakultatywną³². Pamiętać należy jednak o tym, że słowo *krew* ma w tym kontekście znacznie szersze znaczenie.

W ramach podsumowania rozważań warto wspomnieć, iż tłumaczenie tekstu takiej natury jak *Kodeks Duszana* nie należy bynajmniej do zadań prostych. Wymagana jest dobra znajomość nie tylko współczesnego języka serbskiego, ale także języka staro-cerkiewno-słowiańskiego i cerkiewnosłowiańskiego. Pomińjąc przeplatające się w *Kodeksie* sztokawskie i cerkiewnosłowiańskie modele składniowe, należy szczególnie uważać na pojawiające się w obrębie tekstu źródłowego elementy leksykalne obu systemów, które dodatkowo mogą różnić się znaczeniem. Nie jest możliwe, aby zastosować dla nich jedną metodę, choć początkowo wydawało się to wykonalne. Można by zastosować egzotyzację tłumaczonych pojęć, co wydaje się w szczególności kuszące dla słów takich jak *sebar* czy *vlastelin*. Pozostawienie ich w tekście w brzmieniu oryginalnym i opatrzenie przypisem nie przybliży jednak polskiemu odbiorcy tekstu, więc nie zgadza się z obranym założeniem. Trzeba było więc wprowadzić większą różnorodność technik tłumaczeniowych. Pierwszy omawiany termin – *vlastelin* został przetłumaczony z zastosowaniem uzasadnionej wyżej metody opisowej. Podobnej metody użyto dla terminu **měxoskubina*. Jak widać, rozwiązań jest kilka. Każde jednak musi być poprzedzone analizą haseł w słownikach zarówno języka współczesnego (słownik MS), jak i w słownikach historycznych (JAZU). Dla tekstu prawnego, jakim jest *Kodeks Duszana* szczególną uwagę należy zwrócić więc na wyrazy nabierające nowego znaczenia, które bez odpowiednich narzędzi stanowiłyby nie lada problem dla każdego tłumacza.

Bibliografia

- Bubalo Đ., *Dušanov Zakonik*, Belgrad 2010.
 Daničić Đ. et al. (ed.), *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagrzeb 1880–1976.
 Ivić P. (ed.), Karadžić V., *Srpski Rječnik* (1818), Belgrad 1987.
 Kumaniecki K., *Słownik łacińsko-polski*, Olsztyn 1984.
 Kwoka T., *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze. Tom I, Ród i społeczeństwo*, Kraków 2012.

³¹ M. Majzer, *Tłumaczenie...*, s. 18.

³² T. Maras, *Typy ekwiwalencji...*, s. 79–80.

- Majzer M., *Tłumaczenie z języka staroserbskiego i komentarz językoznawczy wybranych fragmentów XIV-wiecznego „Kodeksu Duszana”*, Łódź 2024 [niepublikowana praca dyplomowa].
- Maras T., *Typy ekwiwalencji i ich relewancja dla relacji pomiędzy językiem wyjściowym a językiem docelowym w kontekście tłumaczenia tekstów (fachowych)*, [in:] *Języki specjalistyczne 2. Edukacja, perspektywy, kariera*, ed. A. Stawikowska-Marcinkowska, B. Grzeszczakowska-Pawlikowska, Łódź 2018.
- Vujančić M. et al. (ed.), *Rečnik srpskoga jezika*, Nowy Sad 2007.

Lech Ceran

Uniwersytet Łódzki

lech.ceran@filologia.uni.lodz.pl

ORCID: 0000-0002-9638-471X

ANALIZA STRATEGII TŁUMACZENIOWYCH W MACEDOŃSKIM DUBBINGU ANIME „DRAGON BALL”

Analysis of translation strategies in the Macedonian dubbing of the anime “Dragon Ball”

Summary

“Dragon Ball” by Akira Toriyama is currently a global phenomenon. It is not only considered one of the Japanese comics and animation classics, but for many people it was also the first contact with Japanese culture. Undoubtedly, one of the merits of the series’ popularity is its localization into different languages – with the anime adaption playing the main role. It was no different in the case of North Macedonia, where the anime series were dubbed. The article is a compilation of information about this language version, with focus on brief analysis of translation strategies.

Keywords: anime, Dragon Ball, Macedonian language, dubbing, translation, onomastics

Od kilku lat japoński komiks i animacja zyskały na popularności na całym świecie. Niezaprzeczalnie jedną z najpopularniejszych serii jest obecnie seria „Dragon Ball” autorstwa Akiry Toriyamy. Nie tylko uznaje się ją za klasykę tych dwóch mediów, z których w większym lub mniejszym stopniu inspiracje czerpało wielu twórców jak na przykład Eiichiro Oda („One Piece”), Tite Kubo („Bleach”) i Hideaki Sorachi („Gintama”), lecz również dla wielu ludzi pochodzących z innych państw stanowiła pierwszą (choć nie zawsze świadomą) styczność z japońską kulturą. Jedną z zasług światowej popularności serii jest jej

tłumaczenie na poszczególne języki – przy czym główną rolę odgrywała wersja anime. Nie inaczej było w przypadku Macedonii Północnej, w której udźwiękowania doczekały się dwie pierwsze serie anime, tj. „Dragon Ball” i „Dragon Ball Z”.

Celem artykułu jest przedstawienie strategii tłumaczeniowych podjętych w procesie adaptacji anime „Dragon Ball” na język macedoński wraz z próbą wskazania prawdopodobnych inspiracji lub wpływów innych, wcześniej opublikowanych, wersji językowych (angielskiej, francuskiej, serbskiej), przy czym skupiam się wyłącznie na zjawiskach leksykalnych obejmujących antroponimy (nazwy postaci), toponimy (nazwy miejsc), chrematonimy (nazwy przedmiotów), instytucjonalizmy (nazwy instytucji) a także nazwy fikcyjnych technik sztuk walki. Dodatkowym celem jest zestawienie informacji pozajęzykowych na temat tego wydania. W celu zwiększenia czytelności oryginalne nazwy japońskie zapisane zostały za pomocą tzw. rōmaji, czyli transkrypcji Jamesa Curtisa Hepburna na alfabet łaciński. Zaprezentowane w artykule tłumaczenia nazw własnych (obrazujące odmienne strategie przekładu) na język polski zaczerpnięte zostały z wersji emitowanej na kanale RTL7 (później również na TVN7), gdyż ta powstawała w podobnym czasie co wersja macedońska (oraz w porównaniu do polskiej wersji mangi, gdyż ta stanowi odmienne medium).

„Dragon Ball” w pierwszej kolejności stanowi serię mangi (jap. ‚komiks’, ‚kreskówka’) autorstwa japońskiego rysownika Akiry Toriyamy publikowanej w czasopiśmie „Shūkan Shōnen Jump” latach 1984–1995. Charakterystyczny dla serii jest synkretyzm stylów i elementów, w którym m.in. ludzie i antropomorficzne zwierzęta żyją na równi w świecie, w którym tradycja buddyjska i futurystyczne technologie się przeplatają¹. Na podstawie mangi studio Toei Animation wyprodukowało i w latach 1986–1996 emitowało na kanale Fuji TV dwie serie kreskówek – tzw. *anime* (skrót od jap. *animēshon* – ‚animacja’, ‚kreskówka’, od ang. *animation* – ‚animacja’, SWO: ‚japoński film animowany’), w reżyserii Daisuke Nishio. „Dragon Ball” należy do gatunku tzw. *shōnen* (jap. ‚chłopiec’), który zgodnie z definicją Agnieszki Lech adresowany jest do najmłodszego odbiorcy (najczęściej chłopców). Skupia się przeważnie na historiach o tematyce m.in. przygodowej i sportowej, a wątki miłosne stanowią co najwyżej wyłączenie dodatek. Z założenia czytelnik ma żyć się z bohaterami poprzez wspólne dorastanie². Dzięki tłumaczeniu na różne języki seria „Dragon Ball” odniosła sukces nie tylko w Japonii, lecz również m.in. we Francji, Hiszpanii i Polsce³. Wciąż niegasnąca popularność, z którą wiąże się m.in. zapotrzebowanie

¹ A. Lech, *Leksykon: manga & anime*, t. I–II, Szczecin 2004, s. 129.

² Ibidem, s. 165–166.

³ Ibidem, s. 129.

na kolejne historie rozwijające się w przedstawionym świecie, obrazują pozycje tzw. dōjinshi lub fan-mangi (tj. komiksy tworzone przez fanów danego tytułu) rysowników japońskich (np. „Dragon Ball AF” autorstwa Toyble’a; „Dragon Ball AF” autorstwa Young Jiji’ego), jak i pochodzących z innych państw (np. „Dragon Ball Kakumei” francuskiej grupy składającej się z Darkows, Poisonlabo i Reeneko, „Dragon Ball Ex” hiszpańskiego rysownika Seblieta i „Dragon Ball West” brazylijskiego rysownika Felipe Batisty Da Cunhi).

Pierwsza seria anime (zatytułowana „Dragon Ball”) opowiada historię małego chłopca Son Gokū, który wraz z przyjaciółmi poszukuje tytułowych „smoczyc kul”, których zebranie przyzywa smoka spełniającego życzenia – Shenrona. Gokū po drodze uczy się sztuk walki, bierze udział w różnych turniejach. Zebrane po drodze doświadczenie wykorzystuje w obronie dobra, np. poprzez ochronę smoczyc kul przed złymi żądnymi władzy ludźmi, a tym samym przed wypowiedzeniem przez nich życzeń. Historia stanowi luźną adaptację buddyjskiej legendy o Królu Małp – Sun Wukongu⁴.

Emisja serialu w Macedonii Północnej rozpoczęła się 1 października 2003 roku (choć wersja językowa przygotowywana była już od 2002 roku) i trwała do połowy 2004 roku. Przypadła więc na podobny okres jak w przypadku udźwiękowionych wersji językowych na Bałkanach: w Federacyjnej Republice Jugosławii, tj. serbskiej („Zmajeva Kugla”, 2001–2002) oraz albańska (2003)⁵, a także w Grecji (1998–1999) i Rumunii („Globul Dragonului”, 1999–2000). Wersja macedońska przygotowana była na bazie japońskiej wersji językowej (z widocznymi wpływami innych wersji) i emitowana na kanale A1 TV (mac. *A1-телевизија*) w popołudniowym paśmie, tj. o godzinie 17:15. Była to trzecia seria anime emitowana na tej stacji – po „Digimonach” (mac. *Дигимон*) od 2001 i „Pokémonach” (mac. *Покемон*) od początku 2003 roku. W następnych latach stacja kontynuowała emisję japońskich animacji, np. „Naruto” (mac. *Наруто*) i „BeyBlade – Latające Dyski” (mac. *Бейблејд*, jap. *Bakuten Shūto Beiburēdo*). Zachowano oryginalny tytuł, lecz zapisywany był cyrylicą, tj. „Драгон бол” (w programie telewizyjnym, nie zaś w samym serialu, np. czołówce)⁶.

⁴ Ibidem, s. 129.

⁵ Wersja ta nie jest tożsama z wersją emitowaną w Albanii. Ta – zatytułowana „Sferate Dragoit” wyprodukowana została dopiero w 2013 na podstawie wersji amerykańskiej, wydawcy Funimation.

⁶ W rozkładzie programów seria opisywana była czasem jako „Драгон бол 3”. Wynikać mogło to z błędu. Potwierdzeniem tego jest występowanie tego tytułu obok drugiej serii, tj. „Драгонбол 3ет”.

Macedońskie udźwiękowanie nie podlega ramom definicyjnym. Stanowi bowiem formę pośrednią między „lektorem” a „dubbingiem”. Jak podaje Marek Hendrykowski, „lektorem” określa się „wykonawcę lektorskiej wersji tłumaczenia tekstu filmu wyświetlanego w kinie, na wideo lub w telewizji”⁷, „dubbingiem” zaś „metodę uprzystępnienia odbiorcy obcojęzycznych filmów polegająca na zastępowaniu oryginalnej wersji językowej tekstem tłumaczonym w danym języku i dostosowanym interpretacją aktorską do ruchu ust aktorów na ekranie”⁸. W macedońskiej wersji postaci udźwiękowane zostały przez siedmiu aktorów głosowych. Interpretacja – wyrażana m.in. poprzez emocje odgrywanych postaci, występuje, lecz kwestie nie zawsze pokrywają się z ruchem ust postaci. Ponadto podobnie jak w przypadku „lektora” niejednokrotnie (choć nie zawsze) słyszalne są również oryginalne japońskie linie dialogowe. Ze względu na wykorzystanie formy pośredniej między szeptanką a dubbingiem, wyeliminować udało się ograniczenia drugiej z form, a przede wszystkim synchronizacji fonetycznej, kinetycznej i czasowej⁹.

Za tłumaczenie odpowiadała Marija Todorczewa (mac. *Марија Тодорчева*), a od „sagi 22. turnieju sztuk walki” (jap. *Dai-Nijūni Tenka-Ichi Budōkai Hen*) Marija Stojmenowa (mac. *Марија Стојменова*)¹⁰. Większość aktorów głosowych brała wcześniej udział w macedońskich adaptacjach innych japońskich animacji. M.in. na podstawie ich występów udało się określić część z podkładanych przez nich postaci – napisy końcowe w serii „Dragon Ball” wymieniają wyłącznie nazwiska, a nie odgrywane przez nich role. Wyszczególnionych zostało siedem aktorek i aktorów głosowych, z czego większość użyczała głosu większej liczbie postaci.

Odtwórczynią głównej postaci, tj. Son Gokū była Hristina Grkowa (mac. *Христина Гркова*) – znana m.in. z wcześniejszej roli Misty i sierżant Jenny w „Pokémonach”, jednak w części odcinków „sagi 21. turnieju sztuk walki”, udźwiękowany on został przez Sanję Sawewską (mac. *Сања Савевска*) – podkładającą głosu postaciom w „Pokémonach” oraz „Digimonach”¹¹. Ta ponadto użyczyła głosu m.in. Pikkoro Daimaō, a od odcinka 94 również Yamuchy, zastępując Dimitriję Doksewskiego (mac. *Димитрија Доксевски*), który udźwiękował również m.in. generała Białego – a ponadto Brocka w „Pokémonach”. Hristina

⁷ M. Hendrykowski, *Słownik terminów filmowych*, Poznań 1994, s. 163.

⁸ Ibidem, s. 71.

⁹ I. Sikora, *Dubbing filmów animowanych. Strategie translatorskie w polskim dubbingu anglojęzycznych filmów animowanych*, Nysa 2013, s. 73–73, 77.

¹⁰ Nie jest jednak wiadome czy jest to inna lub ta sama osoba.

¹¹ ИНТЕРВЈУ: Сања Савевска „Две години чекав за интервју со Новак Ѓоковиќ”, [in:] <https://hybrid.mk/intervju-sanja-saveska-dve-godini-cekav-za-intervju-sonovak-djokovic/> [19.11.2024].

Реповач (mac. Христина Пеповац) udźwiękowiała m.in. postać Bulmy, Chichi, Yajirobē i Piano (odgrywała Asha w „Pokémonach” oraz Nobitę Nobi w „Doraemonie”); Trajczе Crwenow (mac. Трајче Црвенoв) – m.in. Pilafa i Kuririna (Jamesa w „Pokémonach”); Natasza Arsowa (mac. Наташа Арсова) – Mai, Girana, Tien Shin Hana (Jessie w „Pokémonach”) oraz Dimcze Meszkowski (mac. Димче Мешковски) – m.in. Rōshiego, Karina i narratora (profesora Oaka w „Pokémonach”, Suneo Honekawę w „Doraemonie”).

W procesie tłumaczenia nazw własnych podjęto kilka strategii. Tak jak pisał Maurice Pergnier, tak w przypadku tłumaczenia serialu „Dragon Ball” na język macedoński, nie można mówić o bezpośrednim przejściu z języka wyjściowego do języka docelowego. Spowodowane jest to przede wszystkim o widocznych wpływach innych systemów, które przyczyniły się na utworzenie ostatecznego kształtu macedońskiej wersji językowej. Bliższy jest mu zatem przedstawiony przez badacza schemat od komunikatu wyjściowego do komunikatu docelowego¹².

W przypadku antroponomów, w tłumaczeniu „Dragon Balla” na język macedoński zastosowano przeważnie zabieg tzw. egzotyzacji. Według Roberta Lewickiego jest ona strategią tłumaczeniową, która ma na celu wywołanie uczucia obcości w odbiorze danego przekładu¹³. Każdy tego typu element (przeważnie nacechowany) prowadzi do kreacji określonego wyobrażenia obcego środowiska, np. kraju, kultury, języka¹⁴. Zachowano w tym przypadku oryginalne (tj. japońskie) antroponimy, podobnie jak w innych wersjach językowych (Tabela 1), np. Maj (jap. *Mai*), Теншинхан (jap. *Tenshinhan*), Шенрон (jap. *Shenron*), Чичи (jap. *Chichi*), Карин (jap. *Karin*), Ранфан (jap. *Ranfan*).

Tabela 1. Egzotyzacja niektórych antroponimów z zachowaniem oryginalnej fonetyki w macedońskiej w porównaniu do innych wersji językowych

Macedoński	Japoński	Angielski	Francuski	Serbski	Polski
Май	Mai	Mai	Maï	Maj	Maja
Теншинхан	Tenshinhan	Tien Shinhan	Ten Shin Han	Ten Šin Han	Tenszin
Шенрон	Shenron	Shenron	Shenron	Šenron	Szenron
Чичи	Chichi	Chi-Chi	Chichi	Čiči	Cziczi / Sziszi
Карин	Karin	Korin	Karin	Karin	Kocur
Ранфан	Ranfan	Ranfan	Lanfan	Ranfan	Wiola

¹² M. Pergnier, *Les fondements socio-linguistiques de la traduction*, Lille 1993, s. 17.

¹³ R. Lewicki, *Zagadnienia lingwistyki przekładu*, Lublin 2017, s. 335.

¹⁴ R. Lewicki, *Obcość w odbiorze przekładu*, Lublin 2000, s. 145.

W przypadku niektórych z nich zauważalne są zmiany wynikające z różnic fonetycznych między systemami językowymi, jak sporadyczne przejście fonemu [r] do [l] oraz pominięcie samogłosek [i] i [u] w pozycji interkonsonantycznej lub wygłosowej. Zabieg ten ma na celu przede wszystkim znaturalizowanie odbioru. Jego przykładami są np. Ямча (jap. *Yamucha*), Џилан (jap. *Giran*), Крилин (jap. *Kuririn*) – obok zgodnego z oryginałem Куририн, Пуар (jap. *Pūaru*), Ланч (jap. *Ranchi*) i Чаоз (jap. *Chaozu*). Warto przy tym wspomnieć, że w przypadku postaci Булма i Пилаф (jap. *Buruma* i *Pirafu*, mac. *Булма* i *Пилаф*), zmiany fonetyczne mogą wywodzić się występującego w serii zapisu na alfabet łaciński (co widoczne jest m.in. w odcinku 1 oraz 112). Zmiany te często widoczne są również w innych wersjach językowych (Tabela 2).

Tabela 2. Egzotyzacja niektórych antroponimów z uwzględnieniem zmian fonetycznych w macedońskiej w porównaniu do innych wersji językowych

Macedoński	Japoński	Angielski	Francuski	Serbski	Polski
Ямча	Yamucha	Yamcha	Yamcha	Jamača	Jamsza
Џилан	Giran	Giran	Guilan	Gilan	Latający Smok
Крилин / Куририн	Kuririn	Krillin	Krillin	Krilin	Krilan
Пуар	Pūaru	Puar	Puerh	Puar	Krzykacz
Ланч	Ranchi	Launch	Lunch	Lanč	Lansz
Чаоз	Chaozu	Chiaotzu	Chaozu	Čaoz	Kaoz

Należy podkreślić, że charakterystyczne dla serii jest częste nadawanie postaciom imion intencjonalnych (mających przy tym humorystyczny charakter – choć to zwykle nie koreluje w klarowny z osobowością danej postaci), przy czym największe grupy stanowią te wywodzące się od nazw pospolitych potraw i produktów spożywczych, co widoczne było również w niektórych przedstawionych powyżej przykładach, np. Pūaru od jap. *pūaru cha*, czyli herbaty pu-erh oraz Pirafu od *pirafu*, czyli potrawy pilaw. Jednak jak podkreśla Iwona Sikora intencjonalność może stanowić trudność do odczytania, a zatem potencjalne nawiązanie gubi się w procesie tłumaczeniowym¹⁵. W procesie tłumaczenia serii na język macedoński udało się jednak odczytać i zachować część z tego typu jednostek. Widoczne jest to na przykładzie postaci o imieniu Улонг (jap. *Ūron*) wywodzące się od jap. *ūron cha*, czyli herbaty ulung. Warto przy tym zwrócić uwagę, że w przypadku tej postaci zabieg został zastosowany również w innych

¹⁵ I. Sikora, *Dubbing filmów animowanych...*, Nysa 2013, s. 107.

wersjach językowych (ang. i fra. *Oolong*, srb. *Ulong*, pol. *Świński ryjek/Prosiak*). Drugim przykładem tego zjawiska jest zmiana japońskiego imienia Shinbaru na Симбал. W porównaniu do poprzedniej formy, ta wywodzi się od angielskiego „cymbal”, a nie odpowiadającego mu japońskiego *tsinbaromu*. Zachowanie oryginalnego nawiązania do instrumentu muzycznego (tj. cymbałów), a zatem zabiegu zastosowanego w przypadku postaci Ūrona, zaobserwować można chociażby w tłumaczeniu na język angielski i francuski (ang. i fra. *Cymbal*). Choć sam sens imienia został zachowany, to utracono nawiązanie do jego nazwy w innym języku. Mimo, że imię w wersji macedońskiej, Цимбал, odbiega fonetycznie od japońskiego, to odnosi się (w nawet bardziej zbliżonej fonetycznie formie) do angielskiego rzeczownika „cymbals”. Podobny zabieg, choć trudniejszy do zrozumienia i interpretacji, wykorzystany został w polskiej (Sembal) i serbskiej (Kimbal) wersji językowej. Imię to poświadcza zatem ciekawy i niestandardowy zabieg egzotyzacji, który choć nie odpowiada zupełnie japońskiemu oryginałowi, to sprawnie odczytuje zawartą w nim intencjonalność.

Osobliwym zjawiskiem w macedońskiej wersji językowej jest występowanie w niej jednostek i form, które wywodzić się mogą z tłumaczenia serii na inne języki. Należy przy tym podkreślić, że mowa tu o kilku różnych wersjach. Te bowiem w mniejszym stopniu odnoszą się do zmian fonetycznych, które mogły być wynikiem przełożenia z japońskiego na macedoński system fonetyczny. To wynikać może z wcześniejszym obcowaniem tłumaczki z istniejącymi już wcześniej wersjami językowymi lub również z wcześniejszym zadowoleniem się wywodzących się form wśród fanów serii w Macedonii Północnej. Przykładowo z serbskiej wersji językowej zaczerpnięte były prawdopodobnie imiona: Оксатана (jap. *Gyūmaō*, srb. *Oksatan*) oraz Господар Бутен (jap. *Muten Rōshi*, srb. *Gospodar Buten*). Jednak w przypadku drugiej postaci należy podkreślić, że w macedońskiej wersji postaci zwracają się również za pomocą innych imion, m.in. Учителот (mac. „Nauczyciel”), Господар Желка Дух (mac. „Mistrz Żółwi Duch”) oraz bliższe oryginałowi Бутен Роши. Serbska wersja wpłynęła również na imię postaci Jinzōningen Hachi-Gō (jap. „Sztuczny człowiek numer 8”). W obu wersjach językowych nazywana jest bowiem „robotem numer osiem” (mac. *Робот Број Осум*, srb. *Robot Broj Osam*) – nie objęło to jednak zdrobnienia imienia, które posiada odmienną od formę, tj. w serbskiej przyjmuje ono formę Osmica (srb. „Ósemka”), zaś w macedońskiej Осумко, co bliżej jest chociażby do tej występującej w polskiej wersji mangi (nie anime) „Dragon Ball”, tj. Ósemek. Na tłumaczenie imienia postaci ronina Yajirobē (jednej z niewielu w serii posługujących się bronią białą) wpłynęła prawdopodobnie francuska wersja językowa. Choć z początku (w odcinkach 105–16), podobnie jak w przypadku wielu innych wersji językowych, zastosowano zabieg egzotyzacji z lekką zmianą fonetyczną nazywając go Јаципобай, to w kolejnych przetłumaczono

je na Баланс, a zatem podobnie jak w wersji francuskiej (fra. *Balance*). Podyktowane to zostało zapewne oryginalnym imieniem postaci, które odwołuje się do rodzaju „balansującej” zabawki. W macedońskiej wersji (tak samo jak w pozostałych tłumaczeniach, zatem trudno kategorycznie określić, która z nich wpłynęła na macedońską) dokonano częściowego udomowienia imienia postaci Murasaki Sōchō. To, nazywane przez Romana Lewickiego „adaptacją”, polega na usunięciu w procesie tłumaczenia wszelkich przejawów obcości, w czego rezultacie nie dochodzi do aktywizacji nazw realiów¹⁶. Jak podaje Ślawska, w literaturze w celu jego określenia wykorzystuje się dodatkowo nazwy „oswojenie” i „domestykacja”¹⁷. O ile zdecydowano się zachować oryginalne nazwisko postaci (Мурасаки), to w przypadku jego tytułu, zmieniono go z oryginalnego oznaczającego „sierżanta-majora” na „ninję”. Widoczny jest również prawdopodobny wpływ wersji albańskiej (kosowskiej) w przypadku imienia głównego bohatera, tj. Son Gokū, które zmienione zostało natomiast na naprzemiennie używane Санџоку i skrócony wariant Ыџоку (alb. *Son Joke-u*), podczas gdy w innych wersjach imię to jest bliższe fonetycznie do japońskiego oryginału.

Tabela 3. Niektóre antroponimy zapożyczone do macedońskiej z innych wersji językowych

Macedoński	Japoński	Angielski	Francuski	Serbski	Polski
Оксатана	Gyūmaō	Ox-King	Gyumao	Oksatan	Szatanus
Господар Бутен	Muten Rōshi	Master Roshi	Tortue Géniale	Gospodar Buten	Genialny Żółw
Робот Број Осум	Jinzōningen Hachi-Gō	Android Eight	C-Huit	Robot Broј Osam	Numer Osiem
Осумко	Hacchan	Eighter	Céhui	Osmica	Super Osiem
Јациробај / Баланс	Yajirobē	Yajirobe	Balance	Džairobi	Jaskiniowiec
Нинџа Мурасаки	Murasaki Sōchō	Ninja Murasaki	Ninja Murasaki	Nindža Murasaki	Sierżant Przenikacz / Ninja Przenikacz
Санџоку / Џоку	Son Gokū	Son Goku	Sangoku / Songoku	Son Goku	Songo

¹⁶ R. Lewicki, *Obcość w odbiorze przekładu*, Lublin 2000, s. 145.

¹⁷ M. Ślawska, *Oswajanie obcości kulturowej w przekładzie literatury dziecięcej: Przypadek Domowych duchów Dubravki Ugrešić*, „Slavia Meridionalis” 2020, 20, s. 4.

Spora część z występujących w serii antroponomów poddane zostało udomowieniu (zob. Tabela 4). Częściowe udomowienie zaobserwować można w przypadku kilkuczłonowych imion, w których jeden z nich stanowi tytuł tylko ten został przetłumaczony, przy czym w stosunku do pozostawionej części zostaje zastosowana egzotyzacja, np. Подедо Гоха (jap. *Son Gohan Jisan*), Сатана Пикоро (jap. *Pikkoro Daimaō*). Całkowitemu udomowieniu poddane zostały natomiast opisowe imiona, np. Морска Желка (jap. *Umigame*), Црвениот командант (jap. *Reddo Sōsui*) oraz Белиот генерал (jap. *Howaito Shōgun*) i Синиот генерал (jap. *Burū Shōgun*). W niektórych imionach tylko część została przetłumaczona, podczas gdy druga została opuszczona, np. Октопод (jap. *Dai Dako*, 'Wielka Ośmiornica'), Кралот (jap. *Koku-Ō*, 'Król Ziemi') oraz Зајакот Чудовиште Морков (jap. *Toninjinka*, 'Królik zamieniający ludzi w marchewki'). Ciekawy zabieg zastosowano w przypadku jednego z uczestników dwudziestej pierwszej edycji Światowego Turnieju Sztuk Walki, tj. Bakuteriana. O ile w większości wersji językowych zastosowano zabieg egzotyzacji, to w macedońskiej podjęto się utworzenia neologizmu, przy jednoczesnej próbie z zachowania podobieństwa w sensie oraz w wymowie do formy oryginalnej. W ten sposób utworzono imię Бактериолог.

Tabela 4. Udomowienie niektórych antroponomów w macedońskiej w porównaniu do innych wersji językowych

Macedoński	Japoński	Angielski	Francuski	Serbski	Polski
1	2	3	4	5	6
Подедо Гоха	Son Gohan Jisan	Grandpa Gohan	Sangohan / Songohan	Deda Gohan	Songokan
Сатана Пикоро	Pikkoro Daimaō	King Piccolo	Satan Petit Cœur	Kralj Pikolo	Szatan Serduszko
Морска Желка	Umigame	Turtle	Tortue de mer	Kornjača	Żółw Morski
Црвениот командант	Reddo Sōsui	Commander Red	Général Red	Komandant Red	General Czerwony
Белиот генерал	Howaito Shōgun	White General	Général White	General Uajt	General Biały
Синиот генерал	Burū Shōgun	General Blue	Commandant Blu	Kapetan Blu	General Niebieski

Tabela 4 (cd.)

1	2	3	4	5	6
Октопод	Dai Dako	Octopapa / Giant Octopus	Octopapa	Hubotnica	Ośmiornica
Кралот	Koku-Ō	King Furry / King	Roi de la Terre	Kralj	Król Ziemi
Заякот Чудовиште Морков	Toninjinka	Monster Carrot	Toninjinka	Šef Zečeva	Potwór Marchewka
Бактеријолог	Bakuterian	Bacterian	Bactérie	Bakterijan	Zaduch

W przypadku toponimów występujących (lub wspomnianych) w serii dominuje zabieg udomowienia. Całkowite, tj. dosłownie przetłumaczone z języka japońskiego, zastosowane zostało np. dla miejsce jak Кулата Карин (jap. *Karin-tō*), Кралскиот замок/Кралскиот дворец (jap. *Kingu Kyassuru*), Кулата Мускул (jap. *Massuru Tawā*). Również i częściowe, np. w przypadku miejsca zamieszkania Гүүтао, tj. Планината Фрајпан (jap. *Furaipan-yama*) oraz (z widocznym wpływem wersji francuskiej) klasztoru i szkoły sztuk walki, w którym Kurilin pobierał nauki, tj. Храмот Тарин (jap. *Ō Rin Ji*, fr. *Temple du Tarin*).

Tabela 5. Udomowienie niektórych toponimów występujących w macedońskiej w porównaniu do innych wersji językowych

Macedoński	Japoński	Angielski	Francuski	Serbski	Polski
Кулата Карин	Karin-tō	Korin Tower	Tour Karin	Kula Karin	Święta wieża
Кралскиот замок / Кралскиот дворец	Kingu Kyassuru	King Castle	Château	Kraljev dvorac	Pałac
Кулата Мускул	Massuru Tawā	Muscle Tower	La tour du muscle	Tvrđava Moći	Wieża obserwacyjna
Планината Фрајпан	Furaipan- yama	Fire Mountain	Mount Frypan	Vatrena planina	Góra Fripan
Храмот Тарин	Ō Rin Ji	Orin Temple	Temple du Tarin	Tarinov hram	Świątynia Tori

Dla specyficznych dla serii chrematonimów zastosowano przeważnie zabieg egzotyzacji. Jednak podobnie jak wcześniej dokonano pewnych zmian fonetycznych. Przykładowo używany przez głównego bohatera w walce rozciągający się

kij w japońskiej, jak macedońskiej wersji nazywa się nyoibō/нойбо – podobnie jak w np. wersji francuskiej, ale w odróżnieniu od np. polskiej i angielskiej. Tak samo jest w przypadku urządzenia, którego postaci wykorzystują do namierzania tytułowych smoczycich kul – доронрадар (jap. *doragon rēdā*). Podobnie nazwę tzw. magicznych kapsulek (jap. *Hoipoi Kapuseru*) służących do przechowywania i przenoszenia większych przedmiotów, a także i całych budynków, zdecydowano się zachować (podobnie jak w wielu innych wersjach językowych), tj. Хойпой капсула. Zazwyczaj jednak pomijany jest pierwszy człon, zachowując wyłącznie formę „капсула”. Tytułowe smocze kule nazywane są angielską nazwą *doragonbōru*/доронбол – w tym przypadku postaci używają jednak częściej tłumaczenia na język macedoński, tj. „змејска топка”. Częściowej zmianie poddano sensu, tj. faszolkę wykorzystywaną m.in. do leczenia obrażeń (jap. „fasolka pustelnika/eremity”), która w wersji macedońskiej nazywana jest „fasolką nauczyciela” – гравче на учителот. W przypadku latającej chmury kinto’un, na której podróżuje główny bohater, przetłumaczono wyłącznie drugi człon, tj. „un” na odpowiadający mu znaczeniowo „облак”, tj. „chmura”. Być może pierwszy człon „kinto” (jap. „salto”) uznany został – ze względu na wykazywane przez chmurę oznaki życia, za antroponim, a nie chrematonim. Dosłowne tłumaczenie zastosowane zostało w przypadku *chōshinsui* (jap. „Ultraboska Woda”, pol. Niezwykła woda), która w wersji macedońskiej nazwana została улта божествена вода. Znaczącej zmianie poddano *bashō-sen* (jap. „Wachlarz z bananowca”), który w macedońskiej wersji nazwany бршовентилатор (mac. „Zmiatający wentylator”). Prawdopodobnie zaczerpnięte zostało to z innych wersji językowych, np. ang. *Bansho Fan* („Wachlarz Bansho”, „Wentylator Bansho”), fra. *L’éventail magique* („Magiczny/Czarodziejski wachlarz”). Na przykładzie wyekscerpowanych dwóch instytucjonalizmów, zauważyć można natomiast zabieg udomowienia. Nazwę turnieju *Tenka-ichi Budōkai* (jap. „Zjazd sztuk walki Numeru Jeden pod Niebem”), w którym uczestniczą postaci, który (podobnie jak w innych wersjach językowych, w tym i polskiej) przetłumaczono na Натпревар од бореckите вештини (mac. „Turniej Sztuk Walki”) i podobnie jak w przypadku wersji serbskie pominięty został przymiotnik „światowy”, występujący m.in. w wersji angielskiej, francuskiej i polskiej. Ciekawym przypadkiem jest ponadto organizacja stanowiąca jednego z ważniejszych zbiorowych antagonistów w serii, tj. *Reddo Ribon Gun*, która w wersji polskiej przetłumaczona została dosłownie na *Armia czerwonej wstęgi* (fra. *L’Armée du Ruban Rouge*). W wersji macedońskiej natomiast wykorzystywane są dwie nazwy, tj. Црвената армија (mac. „Czerwona armia”) oraz Црвената лента (mac. „Czerwona wstęga”).

Tabela 6. Udomowienie niektórych chretonimów i instytucjonalizmów w macedońskiej w porównaniu do innych wersji językowych

Macedoński	Japoński	Angielski	Francuski	Serbski	Polski
Нoјбo	Nyoibō	Power Pole	Bâton qui obéit au doigt et à l'œil	Motka	Magiczny kij
Аpaгoнpaдap	Doragon rēdā	Dragon Radar	Dragon Radar	Radar za Zmaja	Radar
Хојпoj кaпcyлa	Hoipoi Kapuseru	Capsule	Capsule Hoi-Poi	Hop-poj kapsula	Magiczna kapsułka
Аpaгoнбoл / Змeјcкa тoпкa	Doragonbōru	Dragon Ball	Dragon Ball	Zmajeva kugla / Zmajeva lopta	Dragon ball / Krysztalowa kula
Гpaвчe нa учитeлoт	Senzu	Senzu bean	Haricots magiques	Pustiljiniakov pasulij	Czarodziejska fasolka
Кинтo Oблaкoт	Kinto'un	Flying Nimbus	Kinto-Un	Pitomi oblaci	Magiczna chmurka / Naddźwiękowe chmury
Свeтa вoдa	Chōseisui	Sacred Water	Super Eau Sacrée	Čarobna vodica	Święta woda
Угpaбoжeствeнa вoдa	Chōshinsui	Ultra Divine Water	Super Eau Divine	Božanska vodica	Nieżywkła woda
Бршoвeнтилaгoт	Bashō-sen	Bansho Fan	L'éventail magique	Bašo lepeza	Czarodziejski wachlarz
Нaтпpeвap oд бoрeчкитe вeштини	Tenka-ichi Budōkai	World Martial Arts Tournament	Championnat du monde des arts martiaux	Turnir borilačkih veština	Światowy Turniej Sztuk Walki
Цpвeнaтa apмиja / Цpвeнaтa лeнтa	Reddo Ribon Gun	Red Ribbon Army	L'Armée du Ruban Rouge	Armija Crvene Mašne	Armia Czerwonej Wstęgi

W macedońskiej wersji zachowano typową dla gatunku shōnen deklamację nazw wykorzystywanych przez postaci ataków i technik walki – w porównaniu do np. wersji polskiej, w której te zastępowane były często prostymi wykrzyknikami (np. „Aaa!”) lub wypowiedziami o funkcji magicznej (np. „Najwyższa mocy przybywaj!”). W przypadku jednego z najpopularniejszych ataków w serii „Dragon Ball”, tj. „kamehameha” zastosowano częściowe tłumaczenie (podobnie jak w przypadku np. kinto’un). Zmianie poddany został wyłącznie ostatni człon „ha” (jap. „fala”) na odpowiadający mu znaczeniowo „бран”. Unikalny dla Yamuchy atak „Rōgafūfūken” (jap. „wietrzna pięść wilczego kła”) przetłumaczony został jako „Уолфанг молња”, co przetłumaczyć można jako „piorun Wolf Fang”. Na tłumaczenie to mogła mieć wpływ wersja amerykańska anime, w której technika nazwana została „Wolf Fang Fist” (ang. „Pięść wilczego kła”) oraz serbska, w której zaś nazwana została „Vučjak oluja” (srb. „Owczarkowa burza”). W przypadku ataku Tien Shin Hana „Kikōhō” – co tłumaczyć można jako „działo uwolnienia energii”, zdecydowano się całkowicie zmienić nazwę, na „гасен топ”, czyli „działo gazowe”. Technika „Mafūba” (jap. „fala pieczętowania demonów/zła”) służąca więzieniu silniejszych przeciwników w naczyniu (wykorzystywana m.in. przez Rōshiego oraz Tien Shin Hana) została natomiast przetłumaczona jako „Магичниот бран за запечатување”, co tłumaczyć można jako „magiczna fala pieczętowania” – zastąpiono zatem rzeczownik „ma” (jap. „demon”, „zło”) przymiotnikiem „магичен” (mac. „magiczny”). W przypadku pierwszej osiągniętej przez Gokū transformacji zdecydowano się zastosować nazwę „мајмун чудовиште”, co tłumaczyć można jako „małpi potwór”, podczas gdy „great ape” z angielskiej, „singe géant” z francuskiej i „wielka małpa” z polskiej (obok „księżycowego potwora”) są dosłownym tłumaczeniem japońskiego „ōzaru”.

Tabela 7. Nazwy niektórych technik walki wykorzystywanych przez bohaterów w macedońskiej w porównaniu do innych wersji językowych

Macedoński	Japoński	Angielski	Francuski	Serbski	Polski
1	2	3	4	5	6
Камехаме бран	Kamehameha	Kamehameha	Kamé Hamé Ha	Kamehame talas	Najwyższa mocy przybywaj!
Уолфанг молња	Rōgafūfūken	Wolf Fang Fist	Rōga Fū Fū Ken	Vučjak oluja	Do mnie, wilki!
Гасен топ	Kikōhō	Tri-Beam Cannon	Kikōhō	Zahvat zaključavanje demona	Absolutna moc

Tabela 7 (cd.)

1	2	3	4	5	6
Магичниот бран за запечатувание	Mafûba	Evil Containment Wave	Mafûba	Zahvat zaključavanje demona	Trąba powietrzna
Маймун чудовиште	Ōzaru	Great Ape	Singe Géant	Džinovski majmun	Wielka małpa / Księżycowy potwór

W porównaniu do chociażby wersji niemieckiej oraz francuskiej¹⁸ (ale podobnie jak w przypadku serbskiej) zachowana została oryginalna piosenka tytułowa *Makafushigi Adobenchā!* w wykonaniu Hirokiego Takahashiego. Podobnie końcowa *Romantic Ageru yo* w wykonaniu Ushio Hashimoto. Co ciekawe, odróżnia to również „Dragon Balla” od macedońskiej wersji „Pokémonów”, które posiadały przetłumaczoną czołówkę (choć ta bazowana była na czołówce przygotowanej pod wersję amerykańską).

Do czasopisma „Oprawdano Pristuni” (mac. *Оправдано Присутни*), wydawanego przez A1, dołączano płyty CD zawierające po trzy odcinki oryginalnej serii „Dragon Ball” z macedońskim dubbingiem – w ten sam sposób wydawane były m.in. odcinki „Pokémonów” oraz „Wojowniczych Żółwi Ninja” (mac. *Нинџа Желки*) (ComicsMK).

Historia dorosłego już Gokū kontynuowana jest w serii anime „Dragon Ball Z”¹⁹. Jej emisja w Macedonii Północnej rozpoczęła się w 2003 roku, tj. w tym samym czasie również w Serbii i Czarnogórze. Podobnie jak w przypadku pierwszej była przygotowana i emitowana na kanale A1 TV i puszczana w popołudniowym paśmie, tj. 16:30. Również tym razem zachowano oryginalny tytuł „Драгонбол Зет”, co ponownie odróżniało ją od np. wersji serbskiej, która nosiła tytuł „Zmajeva Kugla Generacija Zed”. Wersję macedońską można obecnie uznać za tzw. „lost media”, co zgodnie z definicją z Urban Dictionary stanowi „media takie jak sztuka, muzyka, filmy itp., które nie są łatwo dostępne”. W internecie

¹⁸ Dla obu wersji językowych przygotowane zostały nowe sekwencje początkowe z całkowicie nowymi piosenkami. W wersji niemieckiej *Das Geheimnis der Dragonballs* w wykonaniu Renate Haßlberger (1999), zaś we francuskiej *Dragon Ball* w wykonaniu Ariane Carletti (1988) – obecna również w wersji polskiej. W wersji amerykańskiej (Funimation) wykorzystany został natomiast anglojęzyczny cover oryginalnej piosenki pt. „Mystical Adventure” w wykonaniu Jimiego Tunnella.

¹⁹ A. Lech, *Leksykon...*, s. 129.

dostępny jest obecnie jedynie krótki fragment z odcinka szóstego należącego do tzw. „sagi Sajan” (jap. *Saiya-jin Hen*), w którym Gokū mówi do Enmy Daiō (pol. *Wielki Sędzia*):

Дали сите кои умираат, доаѓаат овде? [...] И земјаните? [...] Беше ли Радиц овде пред мене? [...] Даваше ли отпор? [...] / Ах, навистина? Вашата моќ е голема штом сте со влада. Сакате ли да ме тренирате? Сакате ли?²⁰

Z tego krótkiego fragmentu można jednak dowiedzieć się dwóch rzeczy. Po pierwsze faktu, że aktorką głosową Gokū pozostała Hristina Grkova – co sprawia, że wersja macedońska stanowi jedną z niewielu (poza m.in. oryginalną japońską), w którym głosu dorosłego Gokū używa kobieta. Po drugie dowiadujemy się imienia jednej z postaci niewystępujących w pierwszej serii, tj. brata Gokū, tj. Radittsu. W tym przypadku (podobnie jak np. *Чарз*) dostosowano imię do fonetyki macedońskiej, poprzez pominięcie wygłosowego [u] oraz przejście grupy [tc] do [c], tj. Радиц. Ten sam zabieg zastosowano i w innych wersjach językowych (ang. i fra. *Raditz*, srb. *Radis*, pol. *Radim/Radic*).

26 lipca 2011 roku, z powodu długu wynoszącego 30 milionów euro, częstotliwość stacji A1 została wyłączona przez Agencję Komunikacji Elektronicznych (mac. *Агенција за електронски комуникации*) (RTS)²¹. W tym samym roku japońska stacja Animax kupiła prawa do emisji „Dragon Balla GT” w Macedonii Północnej (jak i innych krajach europejskich, m.in. w Chorwacji, w Serbii i na Węgrzech). Ostatecznie jednak do niej nie doszło. Podobnie było w przypadku innych kontynuacji oryginalnej historii, tj. kanonicznych „Dragon Ball Super” (2015–2018) i „Dragon Ball Daima” (2024–2025), niekanonicznego „Super Dragon Ball Heroes” (2018–2024) oraz odświeżonej i skróconej (a zarazem bardziej zgodnej z komiksowym pierwowzorem) wersji drugiej serii, tj. „Dragon Ball Z Kai” (2009–2015) i filmów kinowych²². Nie doczekały się one również nieoficjalnych tłumaczeń w porównaniu do np. Serbii i Bułgarii. Nie inaczej było

²⁰ Czy wszyscy, którzy umierają, przybywają tutaj? (...) Również ziemianie? (...) Czy był tu Raditz przede mną? (...) Stawiał opór? (...) / Ach, naprawdę? Pańska moc jest ogromna, jako że rządzi Pan tutaj. Chciałby Pan mnie trenować? Chciałby Pan? (tłumaczenie własne).

²¹ Угашена македонска телевизија А1, [in:] Радио-телевизија Србије, <https://www.rts.rs/vesti/region/933222/ugasena-makedonska-televizija-a1.html> [18.11.2024].

²² Urban Dictionary tłumaczy „canon” jako: „(...) coś, co jest prawdziwe dla oryginalnej historii (...)” [„(...) something that is true to the original story (...)” (EggyYolkZ)]. W przypadku mangi i anime „canonem” określa się zazwyczaj medium, w którego tworzenie w znaczny sposób zaangażowany był twórca oryginalnej historii.

w przypadku samej mangi i jej kontynuacji (kanonicznej „Dragon Ball Super” i niekanonicznej „Super Dragon Ball Heroes”) oraz gier wideo (m.in. serii „Dragon Ball Z: Spraking” i „Dragon Ball Z: Kakarot”), które nie zostały przetłumaczone na język macedoński. Tak samo film aktorski produkcji amerykańskiej „Dragonball Evolution” z 2009 roku (choć ten przetłumaczony został m.in. na inne języki bałkańskie np. bułgarski, chorwacki, serbski, słoweński i rumuński).

Wstępna analiza strategii tłumaczeniowych w macedońskiej wersji anime „Dragon Ball” wykazuje, że to choć w zauważalnym stopniu odnosi się do innych wersji (przeważnie francuskiej i serbskiej), charakteryzuje się dużą zgodnością z oryginalną japońską wersją językową. Spowodowane jest to prawdopodobnie próbą oddania „japońskości” serii, co w znaczącym stopniu odróżnia ją m.in. od wersji polskiej emitowanej na RTL7 i TVN7 (np. jap. *Karin*, *Nyoibō* mac. *Карин*, *Нойбо*, pol. *Kocur*, *Magiczny kij*). Macedońska, na tle innych wersji tłumaczeniowych, wyróżnia się częstszym zachowaniem zbliżonej do japońskiej fonetyki (por. mac. *Пиколо*, *Крилин*/*Курипун* i ang. *Piccolo*, *Krillin*). Jednakże wyłącznie w pojedynczych przypadkach tłumaczka (Marija Todorczewa/Marija Stojmenowa) posłużyła się zmianą skutkującą wykorzystaniem imion w zauważalny sposób odbiegających formą od tych występujących w oryginalnej wersji, jak i tłumaczeniach na inne języki (np. jap. *Bakuterian*, mac. *Бактепујолог*). Przedstawiona ogólna charakterystyka i wstępna analiza językowa macedońskiego udźwiękowienia otwiera możliwości dla kilku dogłębszych badań, jak chociażby systematycznej analizy tłumaczenia poszczególnych scen lub gagów pod kątem ich zgodności z japońskim oryginałem lub w relacji z innymi wersjami językowymi. Warta analizy jest również sama recepcja serii „Dragon Ball”, jak i anime w ogóle w Macedonii Północnej – lub w szerszym kontekście w krajach byłej Jugosławii lub na Bałkanach.

Sam japoński komiks, animacja, jak i subkultura z nimi związana na przestrzeni lat stały się interesującym przedmiotem badań nie tylko na obszarze japońsko- i angielskojęzycznym, np. „Pure Invention. How Japan Made the Modern World” autorstwa Matta Alta (2021) oraz „The History of Anime and Manga” Andrei C. Nakaya’i (2022). Zainteresowanie tematem w Polsce obrazują m.in. monografie „Japonizacja. Anime i jego polscy fani” autorstwa Piotra Siudy i Anny Koralewskiej (2014) oraz praca zbiorowa „»Chińskie bajki«”. Fandom mangi i anime w Polsce” pod redakcją Dariusza Brzostka, Aldony Kobus, Katarzyny Marak, Miłosza Markockiego (2019).

Literatura

- A1 ТВ-програма, https://web.archive.org/web/2024000000000000*/http://a1.com.mk/tvprograma/default.asp [15.10.2024].
- Alt M., *Pure Invention. How Japan Made the Modern World*, New York 2021.
- Brzostek D., Kobus A., Marak K., Markocki M. (ed.), „Chińskie bajki”. *Fandom mangi i anime w Polsce*, Toruń 2019.
- ComicsMK, <https://www.comics.mk/pop-kultura/2023/08/31/gi-digitaliziravme-dragon-ball-i-tmnt-so-sinhronizacija-na-makedonski-jazik/> [dostęp: 10.11.2024].
- Dragon Ball Wiki, <https://dragonball.fandom.com/> [10.11.2024].
- Hendrykowski M., *Słownik terminów filmowych*, Poznań 1994.
- Wiśniakowska L. (op.), *Słownik wyrazów obcych PWN*, Warszawa 2020.
- ИНТЕРВЈУ: Сања Савевска „Две години чекав за интервју со Новак Ѓоковиќ”, [in:] <https://hybrid.mk/intervju-sanja-saveska-dve-godini-cekav-za-intervju-so-novak-djokovic/> [19.11.2024]. / INTERVJU: Sanja Savevska “Dve godini čekav za intrervju so Novak Ćoković”, [in:] <https://hybrid.mk/intervju-sanja-saveska-dve-godini-cekav-za-intervju-so-novak-djokovic/> [19.11.2024].
- Lech A., *Leksykon: manga & anime*, t. I–II, Szczecin 2004.
- Lewicki R., *Obcość w odbiorze przekładu*, Lublin 2000.
- Lewicki R., *Zagadnienia lingwistyki przekładu*, Lublin 2017.
- Nakao S., *Japanese-English English-Japanese Dictionary*, New York 1997.
- Nakaya A.C., *The History of Anime and Manga*, San Diego 2002.
- Pergnier, *Les fondements socio-linguistiques de la traduction*, Lille 1993.
- Sikora I., *Dubbing filmów animowanych. Strategie translatorskie w polskim dubbingu anglojęzycznych filmów animowanych*, Nysa 2013.
- Siuda P., Koralewska A., *Japonizacja. Anime i jego polscy fani*, Gdańsk 2014.
- Ślawska M., *Oswajanie obcości kulturowej w przekładzie literatury dziecięcej: Przypadek Domowych duchów Dubravki Ugrešić*, „Slavia Meridionalis” 2020, 20, s. 1–20.
- Tomaszkiewicz T., *Przekład audiowizualny*, Warszawa 2006.
- Urban Dictionary, <https://www.urbandictionary.com/> [08.11.2024].
- Угашена македонска телевизија А1, [in:] Радио-телевизија Србије, <https://www.rts.rs/vesti/region/933222/ugasena-makedonska-televizija-a1.html> [18.11.2024]. / Ugašena makedonska televizija A1, [in:] Radio-televizija Srbije, <https://www.rts.rs/vesti/region/933222/ugasena-makedonska-televizija-a1.html> [18.11.2024].

Julia Michalska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

julmic21@st.amu.edu.pl

SARAJEWO OCZAMI MILJENKA JERGOVICIA¹

Sarajevo as seen by Miljenko Jergović

Summary

In the article *Sarajevo as seen by Miljenko Jergović* I try to analyse Jergović's short stories from the perspective of geopoetics. I aim to depict Sarajevo that Jergović looked at during the siege, which was also the last period he lived there, and to determine what kind of influence the city had on its inhabitants and on shaping of their identities. I characterise several places mentioned in writings, and I try to analyse how they influenced the characters, what they associate with these places and what these places meant to them.

Keywords: Miljenko Jergović, Sarajevo, geopoetics, city in literature, war in Bosna and Hercegovina, siege of Sarajevo, identity, influence of a place on an individual

Humanistyka, zwłaszcza w obecnych czasach, stawia przed swoimi badaczkami oraz badaczami trudne zadanie. Badania humanistyczne, prowadzone na zamkniętej ilości stworzonych dzieł, potrzebują nowych rejonów, nowych koncepcji, nowych metod, aby nie stały się powtarzalne, aby wciąż mogły powstawać nowe prace czy być wysnuwane nowe wnioski. Z tego powodu naukowczynie i naukowcy muszą patrzeć na te same teksty pod innym kątem, zwracając uwagę na coraz to mniej oczywiste zjawiska czy motywy, które może przez naukowych

¹ W artykule wykorzystałam tezy, argumentację i wnioski z mojej niepublikowanej pracy licencjackiej pt. „Sarajevo w twórczości Miljenka Jergovicia na przykładzie zbiorów opowiadań *Sarajewskie Marlboro* oraz *Trzej do Kartalu*” napisanej pod kierunkiem dr Marty Chaszczewicz-Rydel i obronionej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Wrocławskiego w 2024 roku.

poprzedników pozostały niedostrzeżone lub zostały zinterpretowane inaczej, w zgodzie z panującymi wówczas zasadami oraz przekonaniami. Humanistyka także się otwiera – interdyscyplinarność stała się odpowiedzią na problem w teorii wyczerpywalnego materiału źródłowego. Łączenie dyscyplin naukowych, patrzenie na tekst z odmiennej perspektywy, skupiając się na zupełnie innych czynnikach, sprawia, że badania nad literaturą, ale także historią, kulturą, sztuką wizualną, stają się praktycznie niekończące. Każda z badaczek, każdy z badaczy, może spojrzeć na to samo źródło nie tylko ze swojej subiektywnej perspektywy (co już pozwala na niepowtarzalność badań), ale też włączyć do rozważań inne dyscypliny naukowe, co w efekcie daje szerszy ogłęd podejmowanego tematu i nowe wnioski, płynące może z pozornie niezwiązanej z dziełem sfery. Powszechnym jest odczytywanie dzieła literackiego nie tylko jako obiekt zainteresowania poetyki, ale także historii, może socjolingwistyki, kulturoznawstwa czy geografii – i to w oparciu o tę ostatnią powstała (a może nadal powstaje?) geopoetyka, czyli tendencja naukowa kierująca się w stronę przestrzeni, jej kreowania, roli w utworze czy wpływu na jego wydźwięk.

Elżbieta Rybicka, główna polska badaczka samej geopoetyki, jak i dzieł literackich z jej perspektywy, która poświęciła owemu zagadnieniu całą monografię *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*², za początek rozwinięcia się tej tendencji wskazuje zwroty przestrzenne i topograficzny, choć jak sama zauważa w ww. publikacji, słowo „zwrot” jest w tym rozumieniu często odbierany jako pejoratywny, gdyż ma wydźwięk czegoś krótkotrwałego i niestalego; jakoby naukowczynie oraz naukowcy niemal nieustannie zmieniali kierunki, w których prowadzą swoje badania. Według Rybickiej jednak zwroty są w nauce potrzebne i otwierają dyscypliny naukowe na zupełnie nowe wnioski, gdyż „operują (...) głównie w obszarach interdyscyplinarnych”³ i „dokonują pluralizacji”⁴ metod, w czym przewyższają najpowszechniejsze wcześniej zjawisko paradygmatów. Są także dynamiczne, a pojęcia i metody, które wnoszą w świat nauki są zazwyczaj nie do końca ugruntowane, co pozwala wysnuwać nowe wnioski czy prowadzić dyskursy, a młodszym badaczkom i badaczom otwiera drzwi do naukowego świata, ukazując im swoistą *terra incognita*, nieodkryty naukowy ład, który tylko czeka, aby ktoś go opisał.

² E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014 (przy pisaniu niniejszego artykułu korzystałam z wydania elektronicznego książki. Numeracja stron pochodzi z tegoż wydania).

³ Ibidem, s. 15.

⁴ Ibidem.

Sarajewo w kontekście geopoetyki jest interesującym przypadkiem. Miasto, które na skutek brutalnej wojny i trwającego niemal cztery lata oblężenia zyskało w kulturze wręcz status ofiary, a nie „jedynie” miejsca tragedii i o którym powstało wiele dzieł literackich, jak i prac naukowych, wydaje się być idealnym przykładem, aby spojrzeć na nie z perspektywy założeń geopoetyki.

Celem niniejszego artykułu jest analiza opowiadań autorstwa Miljenka Jergovicia pochodzących ze zbiorów *Sarajewskie Marlboro* oraz *Trzej do Kartalu* pod kątem geopoetyki i próba opisanie, jakim miastem jawi się w nich Sarajewo, jakimi ludźmi są jego mieszkańcy oraz co sprawia, że stolica Bośni i Hercegowiny jest tak wyjątkowym miejscem dla tylu osób – i tych bezpośrednio z nią związanych, jak sam autor, i zwykłych turystów.

Jergović, urodzony w Sarajewie, które jest miastem z niezwykle bogatą i burzliwą historią, od początku znajdował się w tyglu wielu kultur, różnych tradycji. Dla dziecka dorastanie w różnorodnym środowisku, gdzie niemal każdy napotkany człowiek ma inne pochodzenie, inne poglądy, często nawet wygląda inaczej, jest niewątpliwie wzbogacające i uwrażliwiające na różnice, wspiera kształtowanie się tolerancji i akceptacji inności, jednak może również wprowadzać je w konsternację i sprawiać, że zaczną się pojawiać w młodym umyśle pytania: Co jest moje? Co jest obce? Co jest właściwe, a co nie? W dodatku pokolenie Jergovicia i młodsze od niego Sarajewo, miejsce urodzenia i dorastania, nierzadko straciło; niektórzy w wymiarze duchowym, przez wojnę, kiedy miasto, które powinno się kojarzyć z młodością, błogością, staje się sceną walk, cierpienia, śmierci, a niektórzy także w sensie materialnym – jak właśnie Miljenko Jergović, który jeszcze podczas oblężenia Sarajewa opuścił Bośnię i Hercegowinę, aby rozpocząć nowe życie w Zagrzebiu. Do trudności związanych z dorastaniem w wielokulturowym środowisku dochodzi problem z ponownym określeniem siebie, w zupełnie nowym mieście, zupełnie nowym kręgu tradycji, zwyczajów, sposobu bycia. Przez to Jergović i mu podobni uchodźcy zostali praktycznie obcymi wszędzie – za mało bośniaccy dla Bośni i Hercegowiny, za mało chorwaccy dla Chorwacji. Autor w swojej prozie stara się nakreślić problem niemożności dopasowania się do otoczenia oraz szuka przyczyn, dlaczego to właśnie mieszkańcy Sarajewa i ludzie w nim urodzeni często zmagają się z tą trudnością. Według Sabiny Giergiel, która w swoim artykule *Sarajewski elementarz Miljenka Jergovicia* zajęła się analizą kwestii tożsamości opisanej przez Jergovicia w jego esejach, „swoją odmienność mieszkańcy Sarajewa (zatem i Jergović) fundują na specyficznej

egzystencji miasta, z którego pochodzą”⁵. Biorąc więc pod uwagę tematykę dzieł Miljenka Jergovicia, opartą na osobistych przeżyciach, oraz bogactwo i kulturowe, i historyczne Sarajewa, miasto to zyskało wiele portretów stworzonych przez Jergovicia, gdyż niemal w każdym jego dziele pojawia się choćby na chwilę, ujawniając kolejną część całości, czym było i jest dla autora.

Sarajewo w opowiadaniach ze zbiorów *Sarajewskie Marlboro* oraz *Trzej do Kartalu* charakteryzuje fakt, że Miljenko Jergović opisał je z różnorodnych perspektyw. Nie skupiał się tylko na przedstawieniu miasta ze strony swojej grupy społecznej (katolicka wyższa klasa średnia), ale również dał głos innym środowiskom, które tak samo zmagaly się z trudnościami przyniesionymi przez wojnę i oblężenie. Zatem narratorami opowiadań są także muzułmanie (przykładem może tu być opowiadanie *Dom*, w którym historię snuje muzułmański grabarz, który w centrum oblężenia trafia w pewnym sensie przypadkiem, gdyż niedługo przed wybuchem wojny wraca do Sarajewa pochować ojca⁶ czy tekst *W konwoju*⁷, którego narratorem jest ojciec z rodziną, uciekający incognito w żydowskim konwoju ewakuacyjnym), prawosławni Serbowie (między innymi w *Ślepcu*, gdzie poznajemy perspektywę członka grupy znajomych przesiadujących w kafejce przy alkoholu i papierosach⁸), a nawet czarnoskóry imigrant, który do Sarajewa przyjechał na studia i w nim został (opowiadanie *List*⁹, w którym jest on autorem tytułowego listu). Mamy także przedstawicieli różnych klas społecznych, różnych zawodów – poznajemy losy muzyków (*Saksofonista*¹⁰ i *Oboista*¹¹),

⁵ S. Giergiel, *Sarajewski elementarz Miljenka Jergovicia*, „Porównania” 10, 2012, s. 228.

⁶ M. Jergović, *Dom*, [in:] *Trzej do Kartalu. Sarajewskie Marlboro remastered*, trans. M. Petryńska, Warszawa 2022, 198–205 (przy pisaniu niniejszego artykułu korzystałam z wydania elektronicznego książki, skonwertowanego przez eLitera s.c. Numeracja stron pochodzi z tegoż wydania).

⁷ Idem, *W konwoju*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 73–78.

⁸ Idem, *Ślepiec*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 129–139.

⁹ Idem, *List*, [in:] *Sarajewskie Marlboro*, trans. M. Petryńska, M. Waligórski, M. Czerwiński, Warszawa 2021, s. 120–124 (przy pisaniu niniejszego artykułu korzystałam z wydania elektronicznego książki, skonwertowanego przez eLitera s.c. Numeracja stron pochodzi z tegoż wydania).

¹⁰ Idem, *Saksofonista*, [in:] *Sarajewskie Marlboro...*, s. 127–128.

¹¹ Idem, *Oboista*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 120–126. Zatytułowanie jednego z opowiadań w obu omawianych przeze mnie zbiorach słowem oznaczającym muzyka, grającego na poszczególnym instrumencie, jest ciekawym zabiegiem autora, zaznaczającym ich wzajemną „zależność”, to, że sam Miljenko Jergović *Trzech do Kartalu* nazywa „kopią *Sarajewskiego Marlboro*, choć ani jeden tekst nie będzie powtórzony” – Idem, *Notka przy okazji opowiadań*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 300–301.

recydywy i motorniczego tramwaju w jednej osobie (opowiadanie *Motorniczy tramwaju numer 3*¹²), nauczycielki (*Nauczycielka*¹³), osób duchownych (*Justa*¹⁴, *Ismet*¹⁵) i wielu więcej. Kilka z historii nosi znamiona autobiograficzne Jergovicia, są napisane z jego osobistej perspektywy. Dzięki obsadzeniu w roli głównych bohaterów czy narratorów ludzi różnych, jednak podobnych do siebie – w swojej normalności, w tym, że wszyscy znaleźli się w sercu piekła, przeżywają podobne rozterki, odczuwają podobny strach, smutek. Jergović sprawił, że jego zbiory są utworami uniwersalnymi. Każda z postaci, nieważne, jakiego pochodzenia, wyznania, jakiej majątności, staje się równoważna każdej innej.

I każda z nich w podobny sposób jest związana z Sarajewem. W wielu opowiadaniach wyrażają one ciepłe uczucie, miłość, często wręcz nieracjonalną, absurdalnie wielką, względem miasta bezpośrednio, jak na przykład narrator opowiadania *Piękny dzień*:

Zwłaszcza mnie, który urodziłem się w Sarajewie, a Sarajewo, synu, to całkiem inne miasto. W Sarajewie, mój synu, przez większą część roku ciężko się żyje. (...) Ale zawsze w ciągu roku bywają dni, kiedy nigdzie, nawet w tych miastach, w których żyje się najlejiej, nie jest tak pięknie jak w Sarajewie. (...) Takie są te dni, które zdarzają się tylko w Sarajewie i nigdzie indziej na świecie. Brzydki rok, który je poprzedza, wszystkie te mgły, śniegi i lód, uczucie, że jesteś ściśnięty w kotlinie, z której nie możesz uciec, nieszczęsny klimat, ziemia i góry, przez które ludzie zrobili się tacy źli, wszystko to ma tylko jeden cel: żeby lepiej zapamiętać i przeżyć te dwa, trzy dni najpiękniejsze pod słońcem¹⁶.

który docenia i wręcz przedkłada piękno Sarajewa w kilka dni roku nad wszystkie inne poznane przez siebie miasta, które są piękne zawsze, a także przyjaźniejsze dla swoich mieszkańców, czy to pod względem klimatu, czy lokalizacji.

Miłość względem Sarajewa, przywiązanie do niego okazuje także sam Miljenko Jergović, dla którego stolica jest jednocześnie symbolem dzieciństwa, powrotem do beztrudnych, często wyidealizowanych już w okresie dorosłości lat. Warto zwrócić uwagę na sposób, w jaki sposób Jergović opisuje swoje dziecięce Sarajewo:

W te kryształowo czyste, a wietrzne sierpniowe dni jest wielkim białym statkiem, który pod żaglami niezliczonych prześcieradeł, poszew, poszewek i szerokich

¹² Idem, *Motorniczy tramwaju numer 3*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 110–117.

¹³ Idem, *Nauczycielka*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 19–24.

¹⁴ Idem, *Justa*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 175–184.

¹⁵ Idem, *Ismet*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 258–265.

¹⁶ Idem, *Piękny dzień*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 53.

białych koszul, ogromnych męskich i damskich majtek naszych najstarszych sąsiadów i odświętnych adamaszkowych obrusów, rozpostartych w avlijach i ogródkach we wszystkich mahalach, płynie ku swemu dalekiemu portowi¹⁷.

Jest więc ono wspomnieniem czegoś błogiego, spokojnego, przypomina wręcz obrazek reklamowy, wystylizowaną pocztówkę. Czytelnik ma okazję także poznać myśli, strach Jergovicia, który w 1992 roku opuszczał Sarajewo, by nigdy do niego na stałe nie powrócić – obrazy tamtego dnia wracają do niego, pamięta on doskonale dokładną trasę ewakuacji. Pozostawia to aż tak głębokie rany na jego psychice, że gdy w 2020 roku musiał opuścić Zagrzeb z powodu trzęsienia ziemi, dopada go strach przed ponowną utratą domu, który był dla autora ukochanym, ciężko wypracowanym, własnym miejscem na ziemi¹⁸.

Sarajewo, mimo swojej specyfiki i bardzo oryginalnego, wyróżniającego się na tle innych europejskich miast charakteru, jest także miejscem, które mogą pokochać przyjezdni. Na początku stolica Bośni i Hercegowiny może przerazić – jest głośna, ulice turystycznego centrum, Baščaršji, która jest zazwyczaj pierwszym przystankiem przybywających do miasta turystów, rozbrzmiewa najróżniejszymi językami oraz dialektami, do nozdrzy docierają ścierające się zapachy: kawy, smażonego mięsa, wszechobecnych papierosów. Sarajewo wydaje się chaosem. Jednak później wielu ludzi się w nim zakochuje – jak nam współcześni turyści i na przykład bohaterka opowiadania *Bosanski lonac* ze zbioru *Sarajewskie Marlboro*¹⁹. Proces najpierw akceptacji Sarajewa, a później zakochiwania się w nim, który opisał Miljenko Jergović, idealnie ukazuje zalety miasta, a także jego wady, które jednak w tej wyróżniającej się części świata i w niektórych okolicznościach mogą stać się zaletami. Na przykładzie młodej Eleny, która przyjeżdża do Sarajewa na studia, Jergović przybliży specyficzne cechy stolicy, które dla urodzonych w niej ludzi i dłuگوletnich mieszkańców są czymś zupełnie normlanym, a które dla przyjezdnych wprost przeciwnie – są utrudnieniem w codziennym życiu, jak na przykład rozkład jazdy tramwajów niemający pokrycia w rzeczywistości (dla mieszkańców jest to oznaka spokojnego życia, bez pogoni za niczym), hałaśliwość czy bezpośredniość w pierwszych międzyludzkich kontaktach, przy zawieraniu znajomości. Jednocześnie te same rzeczy mogą stać się wybawieniem od życia w biegu, a międzykulturowe Sarajewo zostaje dla nowo przybyłej do niego Eleny miejscem, gdzie nie trzeba dostosowywać się do norm, można być, kim się chce, gdyż w Sarajewie jest wystarczająco

¹⁷ Idem, *Haver*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 244.

¹⁸ Idem, *Wazoni*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 295.

¹⁹ Idem, *Bosanski lonac*, [in:] *Sarajewskie Marlboro...*, s. 32–35.

dużo przestrzeni i fizycznej, i tej duchowej, na wszystko i wszystkich. Stolica jest miejscem „przypominającym poczekalnię na dworcu, z którego odjeżdżają pociągi do piekła i do raju”²⁰ – pięknym, bliskim, darzonym miłością, a w tym samym czasie nieuporządkowanym, brzydkim, w dużej mierze niemożliwym do całkowitego poznania – obcym, i które staje się kontrastem miast uznawanych za „zachodnioeuropejskie” – takich jak rodzinny Zagrzeb Eleny – które może są bardziej usystematyzowane, nowocześniejsze, przy których to Sarajewo jawi się jako chaos, ale które nie mogą pochwalić się taką duszą. Po miesiącach spędzonych w Sarajewie, gdy Elena wraca do Zagrzebia, orientuje się, że „zostawiła coś dobrego i ważnego, i że Zagrzeb nie jest już dla niej centrum świata”²¹ i że zostało nim Sarajewo – miasto, które nie pyta, nie wymaga zmian czy bycia idealnym; miasto, które ma w sobie miejsce dla każdego, kto zechce docenić jego oryginalne piękno.

Sarajewo zostaje także miejscem w świecie afrykańskiego studenta, autora listu w opowiadaniu *List*²², który po skończeniu nauki postanowił osiąść w stolicy Bośni i Hercegowiny, a opuszcza ją dopiero podczas oblężenia, w ramach jednej z ewakuacji. Pozostawia po sobie list, który trafia w ręce innego uchodźcy wojennego, najprawdopodobniej samego autora, rozpoczynającego życie w nowym mieście, przypuszczalnie Zagrzebiu. Tutaj też można zauważyć opozycję, w której stawia Jergović Zagrzeb i Sarajewo – stolicę Chorwacji jako coś, gdzie wszystko jest z góry ustalone, gdzie życie płynie regularnym rytmem bez odstępstw od planu, a swoje rodzinne miasto jako coś przeciwnego, jednak coś, co jest „jego”. Jergović wyraża tęsknotę za Sarajewem, momentami nawet wypomina sobie ucieczkę z oblężonej stolicy: „(...) zanim wojna w moim mieście rozwalila wszystkie rzeczy i zburzyła każdy rytm. Zanim strach mnie zmusił, bym wyrzekł się wszelkich zasad i uciekł”²³.

Autor listu podpisany jedynie na końcu inicjałami M.L., nie jest znany Jergovićowi, to nie on jest adresatem. Zostaje on jedynie, przez swoje pochodzenie i związki z Sarajewem, pośrednikiem – a przynajmniej tak chcieliby ludzie, którzy przekazują mu listy mające trafić do oblężonej stolicy, ale Jergović nie ma już kontaktu z Sarajewem i jego mieszkańcami, więc wiadomości jedynie przechowuje w swojej szufladzie, co daje nadawcom złudną ulgę oraz nadzieję. Dzięki brakowi jakichkolwiek połączeń z autorem listu podszedł do niego neutralnie,

²⁰ Ibidem, s. 32.

²¹ Ibidem, s. 34.

²² Idem, *List*, [in:] *Sarajewskie Marlboro...*, s. 120–124.

²³ Ibidem, s. 120.

„odebrał go jako fakt literacki, daleki od wszelkiej rzeczywistości i zaledwie trochę bliższy wspomnieniom”²⁴.

M.L. także opisuje początek swojego uczucia do Sarajewa, to, jak ono się rozwijało, aby na końcu procesu stolica stała się jego miejscem na ziemi, gdzie „został przez całe życie (bo wciąż nie wie, czy to potem jest życiem)”²⁵, bez którego nie wyobraża sobie dalszej egzystencji. Mimo wizualnej inności, został on przyjęty w mieście neutralnie, jakby Sarajlije nie zwracali uwagi na wygląd zewnętrzny, był też traktowany na równi, tak samo jak biali, typowi dla tej części świata – pito z nim z jednej butelki, upijano się, a także wyzywano, co było dla mieszkańców Sarajewa znakiem przyjęcia do grupy i akceptacji, ilustracją myślenia „Widzę, że jesteś taki a taki, ale wcale mi to nie przeszkadza”²⁶. Sarajewo jawi się więc w liście jako miasto gościnne, gdzie dla każdego jest miejsce, mimo różnic czy wad – zostaje ono porównane do Disneylandu, w którym różne zwierzęta-bohaterowie bajek wspólnie budują jakąś historię.

Stolica Bośni i Hercegowiny staje się więc wytchnieniem – i dla rodowitych mieszkańców, i dla dużej części przyjezdnych – od ciągłej pogoni za czymś, za spełnianiem cudzych oczekiwań, od dostosowywania się do ograniczających norm. „Jest lodowatym lustrem wody w letnie popołudnie”²⁷, jak opisuje ją narrator innego opowiadania. Sarajewo przynosi ulgę, ukojenie, sprawiając, że każdy może poczuć się chciany i pasujący w otoczeniu, w którym na poziomie logicznego poznania świata nic do siebie nawzajem nie pasuje.

Aby umieć swobodnie funkcjonować w tak różnorodnym mieście ze wyróżniającym się wśród innych klimatem, również mieszkańcy Sarajewa, *Sarajlije*, muszą wyróżniać się pewnymi cechami. Są oni integralną częścią Sarajewa, bez nich nie byłoby ono tym, czym jest – i odwrotnie, oni nie byłiby tymi ludźmi bez wpływu stolicy BiH. Ogólny charakter i pewne nawyki pobratymców także stają się obiektem rozprawy Jergovicia w opowiadaniach. Otoczenie się ludźmi o tak specyficznych przyzwyczajeniach, czasem ze swoimi dziwactwami, które dla nich są czymś zupełnie normalnym, a które dla osób niezaznajomionych z takim trybem życia mogą być zadziwiające i czasem nigdy nie zostaną przez nich zrozumiane, zaakceptowane.

Jergović zwraca uwagę, pośrednio, przez wypowiedzi wykreowanych przez siebie bohaterów, przede wszystkim na sposób wypowiadania się *Sarajliji*, ich gadatliwość i miłość do opowiadania w największej mierze o sobie, co zauważa

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem, s. 122.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Idem, *Piękny dzień*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 62.

między innymi przytoczona w niniejszym artykule jako przykład Elena w opowiadaniu *Bosanski lonac*: „chłopcy, którzy na pierwszym spotkaniu opowiadają całe swoje życie”²⁸, ale nie tylko, zdają sobie sprawę z tej przywary również rodowici mieszkańcy. Tak jest opisywany Pero Magazynier, główny bohater opowiadania *Szalone serce*²⁹:

Jak wszyscy ludzie w owych czasach opowiadał głównie o sobie. Takie było to Sarajewo. Gdy spotkałeś kogoś pierwszy raz albo gdy kogoś poznałeś, mówiłeś, kim jesteś, czym się zajmujesz. Żeby tamten wiedział. Ale i jemu zostawiałeś czas, żeby powiedział swoje. I ludzie rozmawiają, nie milknie gwar w naszej kotlinie³⁰,

który jest tutaj ucieleśnieniem typowego sarajewianina – rozgadanego, skupionego na sobie, ale jednocześnie otwartego na drugiego człowieka i świadomego, że ten drugi ma taką samą potrzebę mówienia o swoim życiu, jak on sam o swoim. Narrator *Pięknego dnia* wysnuwa wręcz wniosek, że „mówienie jest dla nas ważniejsze niż to, co istnieje”³¹ – przypuszczalnie dlatego, że opowieść można podkoloryzować, zmienić, aby stała się atrakcyjniejsza dla słuchacza, bardziej imponująca, a rozmówca się nie spostrzeże, nie odkryje, co było faktem, a co zostało dodane. Można podejrzewać, że to z tego właśnie powodu mieszkańcy Sarajewa są opisywani jako ludzie często kłamiący, dopowiadający nieistniejące szczegóły – „jedni kłamią, inni nie umieją kłamać, więc mówią prawdę, a jeszcze inni trochę tego, trochę tamtego”³² – gdyż kłamstwo jest po prostu łatwiejsze i do opowiadania, i do słuchania, niż czysta prawda.

Choć Sarajewo jest stolicą, a według spisu ludności w 1991 roku mieszkało tam prawie 430 tysięcy ludzi³³ (biorąc pod uwagę tylko ścisły obszar miasta, bez

²⁸ Idem, *Bosanski lonac*, [in:] *Sarajewskie Marlboro...*, s. 32.

²⁹ Idem, *Szalone serce*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 27–30.

³⁰ Ibidem, s. 27.

³¹ Idem, *Piękny dzień*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 62.

³² Idem, *Szalone serce*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 27.

³³ *Sarajevo u periodu 1945.–1991. godina*, <https://www.sarajevo.ba/hr/article/1222/sarajevo-u-periodu-1945-1991-godina> [07.05.2024]. Według spisu z 2013 roku, populacja Sarajewa znacznie spadła. Samo miasto ma około 275 tysięcy mieszkańców, a Kanton (jednostka administracyjna), którego jest stolicą, niecałe 414 tysięcy (cit. per *Osnovni podaci o gradu. Stanovništvo*, <https://www.sarajevo.ba/bs/article/5822/stanovnistvo>). Powodów tego zjawiska należy upatrywać nie tylko w wojnie, która spustoszyła państwo, ale także w bardzo wysokim wskaźniku emigracji zarobkowej. Według *Uniji za održivi povratak i integracije u BiH*, w dziesięcioletnim okresie poprzedzającym rok 2021, z kraju wyjechało prawie 485 tysięcy mieszkańców, a jeszcze wiele

przyległych do niego większych zbiorowisk ludzkich, takich jak Pale; wraz z nimi było to ponad pół miliona osób), Jergović opisuje je jako miasto o charakterze małomiasteczkowym, prowincjonalnym. Nikt nie jest anonimowy, mieszkańcy pamiętają o wielu wydarzeniach sprzed wielu lat, które miały miejsce w ich otoczeniu, często potrafią opisać ze szczegółami rodzinę sąsiada czy znajomego, jak opowiada na przykład narrator utworu *Rzeźnik*³⁴: „Moi znali jego ojca i stryja. Stryja nawet lepiej niż ojca. We dwóch prowadzili w Ilidży sklep mięsny”³⁵. Następnie dokładnie opisuje drogę do rzeczzonego sklepu, kiedy i jakim środkiem transportu się tam jeździło, mimo że rzecz działa się wiele lat wcześniej. Również sam Jergović w autobiograficznym opowiadaniu *Haver*³⁶ wspomina dziewczynkę, która była kilka lat młodsza od matki autora i która popełniła samobójstwo w wieku szkolnym. Jej osoba nadal była pamiętana w okolicy, gdzie się wychowywała (przy ulicy Abdićevej, tej samej, przy której mieszkał Jergović i jego rodzina), ale nie tylko tam:

Cudowne dziecko, pamięta ją nie tylko Sepetarevac, pamięta ją miasto – bo Sarajewo jest małe, a wielka jest pamięć małych miast – dobra, szlachetna, taka jak dzieci, które nie będą długo żyły i których śmierć robi większe wrażenie niż życie³⁷.

Jergović prezentuje „pamięć” Sarajewa, a raczej ludzi w nim mieszkających, którzy przywiązują się do ludzi, do ich rytuałów, po prostu do ich obecności. Tragicznie zmarła dziewczynka figuruje w myślach młodego Jergovicia najpierw jako starsza od niego, następnie w jego wieku, później dużo młodsza, ale nigdy z nich nie znika; czas mija, ale pamięć nie.

Sarajewo Jergovicia charakteryzuje się także pewną hermetycznością, co jest pewnym paradoksem, gdyż mimo wpływu na mieszkającego bądź wychowującego się w nim człowieka wielu kultur, religii, poglądów, człowiek ten całe

z tych wyjazdów nie jest w żaden sposób udokumentowanych. Vide: L. Vidačak, *Iseljavanje iz BiH je veliki problem: U 10 godina odjavilo se 40.229 osoba, najviše iz ovih dijelova*, <https://www.vecernji.hr/vijesti/iseljavanje-iz-bih-je-veliki-problem-u-10-godina-odjavilo-se-40-229-osoba-najvise-iz-ovih-dijelova-1714509> [07.05.2024]. Członkowie bośniacko-hercegowińskiej diaspory najczęściej pochodzą właśnie z Sarajewa. Vide: A. Domazet, V. Domljan, A. Peštek et al., *Održivost emigracija iz Bosne i Hercegovine*, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/16523.pdf>, s. 58 [07.05.2024].

³⁴ M. Jergović, *Rzeźnik*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 208–217.

³⁵ Ibidem, s. 210.

³⁶ Idem, *Haver*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 237–246.

³⁷ Ibidem, s. 239.

życie spędza otoczony tymi samymi ludźmi, którzy wiedzą o nim i jego rodzinie wszystko. W tak zamkniętym środowisku najróżniejsze plotki i wieści roznoszą się w mgnieniu oka, rówieśnicy nie tylko razem dorastają, dojrzewają i uczą się, ale idą ze sobą ramię w ramię przez całe swoje życiowe ścieżki. Tak opisuje to Jergović w opowiadaniu *Kryptonim Dragoman*: „I objął go, tak jak w Sarajewie obejmują się starzy ludzie, którzy od małego rozbijali sobie nawzajem głowy”³⁸, zwracając uwagę na fakt, że ludzie przechodzili ze sobą przez wszystkie etapy życiowe – od dzieciństwa i zabaw, aż do starości.

Stolica jawi się jako wytchnienie dla swoich mieszkańców, bezpieczna przystań i miejsce, w którym czują się pewnie i „na miejscu”, do którego są dopasowani – dla których „Sarajewo jest lodowatym lustrem wody w letnie popołudnie”³⁹.

Kiedy jednak rozpoczęły się w 1992 roku okrutna wojna w BiH i trwające prawie 4 lata oblężenie Sarajewa, miasto, które dotychczas było symbolem międzykulturowego zrozumienia, dowodem na to, że tak dużo różnych grup społecznych, etnicznych, religijnych może żyć obok siebie w pokoju, nieodwracalnie się zmieniło. Dotychczasowi mieszkańcy, często sąsiedzi, dzielą się na dwie grupy: „my” – ludzie, którzy zostali w mieście, na dole w kotlinie i którzy starają się wieść dalsze życie, i „oni”, ci, którzy poszli w góry, aby ze zboczy ostrzeliwać Sarajewo⁴⁰, w imię różnych powodów i przekonań. Ten kontrast „my”-„oni”, „na dole”-„na górze” jest zaznaczany w wielu fragmentach opowiadań Jergovicia; dosłownie jest użyty w opisie snu zakonnika Florijana, w opowiadaniu *Ismet*⁴¹: „nadszedł pokój, Sarajewo jest jakby wolne, choć oni dalej są w górach, a my dalej jesteśmy na dole”⁴². Okoliczne góry, które, według bohaterów opowiadań, nigdy nie były integralną częścią miasta, były dla mieszkańców obce, mimo tego, że całe życie spędzali w Sarajewie („A całe życie spędziła w Sarajewie i nie wiedziała, choć musiała patrzeć na to miejsce, ilekroć znalazła się na drugim brzegu Miljacki. Słonecznym, a tak zatęchłym, jak go nazywają, gdzie mieszkała. Jak mogła patrzeć i nie wiedzieć, że jest tak stromo?”⁴³), po rozpoczęciu okresu oblężenia stały się

³⁸ Idem, *Kryptonim Dragoman*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 223.

³⁹ Idem, *Piękny dzień*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 63.

⁴⁰ Sarajewo staje się w opowiadaniach Miljenka Jergovicia nie tylko miejscem wydarzeń, ale także ich bohaterem, a więc ofiarą ataków. Bohaterowie i narratorzy utworów, na przykład w *Pięknym dniu*, swoimi słowami opisują, że strzelano nie tylko do mieszkańców, ale do samego miasta, które dla nich było jakby żywym tworem, sąsiadem, czymś (a może kimś?), co potrafi czuć ból i smutek – Ibidem.

⁴¹ Idem, *Ismet*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 258–265.

⁴² Ibidem, s. 258.

⁴³ Idem, *Nauczycielka*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 24.

dotatkowo groźne, a często nawet okazywały się zabójcze – to na zboczach okalających Sarajewo dokonano wielu z egzekucji. Ludzie, którzy przez całe swoje sarajewskie, nierzadko długie, życie ani razu nie byli na sąsiednich szczytach, tam właśnie ginęli, w samotności, w surowym, nieprzyjaznym, nieznanym otoczeniu.

Oblężenie i to, jakie Sarajewo było przed nim, w czasie jego trwania i po nim, wymusiło na ludziach z nim związanym często przewartościowanie dużej części swojego życia. Zaskutkowało to nierzadkim nadawaniem Sarajewu sprzed wojny boskiego niemal znaczenia i jego idealizacją. Stało się tak dlatego, że stolica, jej rytm i specyficzny klimat, często były fundamentem tożsamości ludzi; nic więc dziwnego, że po zniszczeniu miasta (a przez to także części osobowości mieszkańców) poczuli się oni tak samo zniszczeni, odebrano im kluczową podwalinę charakteru. Dokładając do tego liczne traumy wojenne można wywnioskować, że Sarajewo sprzed oblężenia stało się dla Sarajlili mirażem szczęśliwego, idealnego życia, symbolem beztroskiego dzieciństwa, które zostało im odebrane i w tym zdarzeniu upatrywali (niekiedy słusznie) przyczynę wszystkich późniejszych problemów.

Dla Jergovicia jednym z wydarzeń, które zrobiły na nim najbardziej drugoczące wrażenie, był pożar sarajewskiej biblioteki. Zostało mu poświęcone osobne opowiadanie, ostatnie w zbiorze *Sarajewskie Marlboro, Biblioteka*⁴⁴. Autor przedstawia w nim pogląd, że książki są symbolem dorobku ludzkości, wielkości narodów, sławy państw, w przeciwieństwie jednak do klasycznej wersji Horacjańskiego *Exegi monumentum*, Jergović zaznacza ich śmiertelność, bezbronność w obliczu katastrofy, tragedii:

Ponieważ przez trzynaście miesięcy widziałeś nad miastem wiele tych roztańczonych żagwi, przychodzi ci na myśl, że Sarajewo leżało na książkach. (...) Dotknij czule swoich książek, cudzoziemcze, i przypomnij sobie, że są prochem⁴⁵.

Daty pierwszych wydań omawianych przeze mnie zbiorów dzieli niemal trzydzieści lat (jest to 1994 rok, jeśli mówimy o *Sarajewskim Marlboro*, oraz 2022, jeżeli patrzymy na *Trzej do Kartalu*), choć oba opowiadają o tym samym. Jergović pomiędzy dwoma zbiorami wydał wiele innych dzieł i przeżył dużą większość swojego dorosłego życia, nie ma więc nic dziwnego w różnicach w sposobie mówienia o tych samych wydarzeniach. Sam autor nie ukrywał, że pisanie *Sarajewskiego Marlboro* było rodzajem terapii, próbą poradzenia sobie z wojenną codziennością: „Pisałem bowiem te opowiadania, żeby przeżyć i żeby

⁴⁴ Idem, *Biblioteka*, [in:] *Sarajewskie Marlboro...*, s. 131–133.

⁴⁵ Ibidem, s. 131, 133.

zachować świat, w którym przeżycie ma dla mnie sens...⁴⁶. Stąd w *Sarajewskim Marlboro* mniej jest szczegółowych opisów, jakby pisanie o tak dobrze znanych Jergoviciowi miejscach w okresie wojny było dla niego zbyt bolesne. W *Trzej do Kartalu* opisów jest więcej – tych geograficznych, jak i tych ludzi, choć nadal głównym tematem były dla Jergovicia emocje, uczucia. Autor w *Notce przy okazji opowiadań* zaznacza istotę czasu, jaki minął pomiędzy napisaniem dwóch zbiorów, czyli też tego, jaki minął od życia pisarza w oblężonym Sarajewie, w stolicy państwa ogarniętego wojną, do spokojnego, uporządkowanego życia w Zagrzebiu. Jergović po wojnie nie wrócił do rodzinnego miasta. Zmieniło się więc nie tylko jego miejsce zamieszkania, ale też akcent, z jakim mówi, sposób życia, przyzwyczajenia. Sam Jergović zmiany, które zaszły w nim zarówno w sensie fizycznym, jak i psychicznym, opisuje w ten sposób:

Poza tym, że od dawna martwa jest każda komórka w moim ciele, która pamiętała wojnę, od miasta, w którym się urodziłem i w którym przeżyłem wojnę i oblężenie, jestem prawdopodobnie dalej, niż kiedykolwiek byłem. Między mną i tamtym czasem stoi dorosły, dojrzały człowiek, który ma dokładnie tyle lat, ile miałem podczas tej wojny. Tym człowiekiem jestem ja, tak jak i tamtym człowiekiem byłem ja⁴⁷.

Sarajewo pozostało dla Jergovicia ważnym miejscem, ale w znaczeniu symbolicznym, duchowym. Wydarzenia oraz ludzie, które spotkały go w stolicy BiH niewątpliwie wpłynęły na kształtowanie się jego osoby, jednak niemal całe dorosłe, dojrzałe życie spędził on gdzie indziej, przez co Sarajewo często w jego utworach jawi się jako miasto z marzeń sennych. Nadal jednak wzbudza w nim żywe uczucia – tęsknoty, skojarzenia z dzieciństwem, momentami nawet złość na siebie, że je opuścił. Docenia jego specyficzne piękno; piękno, które nie jest dosłowne, które można poznać zanurzając się w uliczkach otoczonych budynkami charakterystycznymi dla różnych stylów i czasów, w mieszącym się, niepasującym do siebie zapachach, i we wspomnieniach. W Sarajewie wszystko przypomina o tragicznym epizodzie w historii miasta, kiedy sąsiedzi, znajomi występowali przeciwko sobie, kiedy walczyli o każdy następny dzień życia. Próbując zrozumieć, czym dla *Saraliji* było i jest Sarajewo, możemy również pokochać to miasto, miłością bezgraniczną, tak, jak kocha się drugiego człowieka – bo tak traktują swoje miasto mieszkańcy.

Na koniec chciałabym przytoczyć cytaty bohatera opowiadania Jergovicia *Dom*. Mężczyzna ten całe swoje życie zbudował w Stanach Zjednoczonych, do Bośni i Hercegowiny wrócił, aby pochować ojca. Do domu, który otrzymał

⁴⁶ Idem, *Notka przy okazji opowiadań*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 301.

⁴⁷ Ibidem.

w spadku w czasie wojny przyjął muzułmańską rodzinę, która została w nim, gdy narrator wrócił do swojego domu, do USA. Nie potrafił on żyć dalej w Sarajewie, choć uważał, że jest piękne i ułożył w nim na swój sposób życie; czuł, że będzie ono zbyt naznaczone tragicznymi wydarzeniami. Jego słowa bardzo dobrze opisują charakter miasta o tak trudnej historii, tak skomplikowanej demografii, które niestety często są jednymi z przyczyn katastrofalnych wydarzeń. „Piękne jest Sarajevo, tak jak piękny jest każdy prawdziwy smutek”⁴⁸.

Bibliografia

- Andrić I., *Most na Drinie*, trans. H. Kalita, Łódź 1978.
- Bazdulj M., *Koncert*, trans. D. J. Cirlić, Wołowiec 2007.
- BBC, *Angelina Jolie becomes „Sarajevo citizen.”*, <https://www.bbc.com/news/entertainment-arts-18760368> [26.12.2023].
- Brand J., *Rape is the cheapest weapon of war*, <https://www.boell.de/en/vergewaltigung-ist-die-billigste-waffe> [26.12.2024].
- Chwalba A., *Historia Powszechna Wiek XIX*, Warszawa 2008.
- Chyłą M., *Miejsce jako podstawa kształtowania się tożsamości*, 2017, <https://open.icm.edu.pl/server/api/core/bitstreams/054b03da-9c00-412f-944b-f6764ddf99cf/content> [24.05.2024].
- Demick B., *W oblężeniu. Życie pod ostrzałem na sarajewskiej ulicy*, trans. H. Pustula-Lewicka, Wołowiec 2014.
- Dębska A., *Sarajevo oplakane*, „Napis Seria” 5, 1999, s. 358–363, https://rcin.org.pl/Content/56907/WA248_69892_P-I-2795_debska-sarajevo.pdf [24.05.2024].
- Domazet A., Domljan V., Peštek A. et al., *Održivost emigracija iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2020, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/16523.pdf> [07.05.2024].
- Giergiel S., *Sarajewski elementarz Miljenka Jergovicia*, „Porównania” 10, 2012, s. 221–238, <https://pressto.amu.edu.pl/index.php/p/article/view/11284/10850> [06.04.2024].
- Hafizović A., *Sarajevo, ljubavi moje*, 1976, muzyka i wykonanie K. Monteno.
- Helms E., *Rejecting Angelina: Bosnian War Rape Survivors and the Ambiguities of Sex in War*, 2017, <https://www.cambridge.org/core/journals/slavic-review/article/>

⁴⁸ Idem, *Dom*, [in:] *Trzej do Kartalu...*, s. 202.

- abs/rejecting-angelina-bosnian-war-rape-survivors-and-the-ambiguities-of-sex-in-war/BEA177751ADCEC67241AC63A202E8C5B [26.12.2023].
- <https://fraktura.hr/autori/miljenko-jergovic> [31.01.2025].
- <https://fraktura.hr/sarajevo-plan-grada.html> [31.01.2025].
- <https://hoteliilidza.ba/bs/banja/> [31.01.2025].
- <https://sjp.pwn.pl/slowniki/to%C5%BCsamo%C5%9B%C4%87.html> [31.01.2025].
- <https://sppwarszawa.pl/czlonkowie/magdalena-petrynska/> [31.01.2025].
- <https://www.enciklopedija.hr/clanak/jergovic-miljenko> [31.01.2025].
- <https://www.facebook.com/profile.php?id=100044547904548> [31.01.2025].
- https://www.goodreads.com/author/show/2874752.Miljenko_Jergovi_ [31.01.2025].
- <https://www.jergovic.com/> [31.01.2025].
- <https://www.sarajevo.ba/bs/article/1204/sarajevska-regija-u-antickom-periodu> [31.01.2025].
- <https://www.sarajevo.ba/bs/article/1222/sarajevo-u-periodu-1945-1991-godina> [31.01.2025].
- <https://www.sarajevo.ba/bs/article/5822/stanovnistvo> [31.01.2025].
- <https://www.sarajevo.ba/hr/article/1222/sarajevo-u-periodu-1945-1991-godina> [31.01.2025].
- https://www.unic.un.org.pl/jugoslawia/index.php?id=wojna_w_bosni_i_hercegowinie [31.01.2025].
- <https://www.unicef.org/media/93541/file/UNICEF-annual-report-1994.pdf> [31.01.2025].
- Jawoszek A. *Portret oblężonego miasta – Sarajewo rozdarte wojną 1992–1995*, [in:] ed. M. Banaszkiewicz, F. Czech, P. Winkowski, *Miasto. Między przestrzenią a koncepcją przestrzeni*, Kraków 2010, s. 307–321.
- Jawoszek A., *Sarajewo – Nowe Jeruzalem czy Nowy Babilon? „Sarajewska sevdalinka” Dževada Karahasana*, „Źródła Humanistyki Europejskiej” 2, 2010, s. 117–130, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/62066/jawoszek_sarajewo_nowe_jeruzalem_czy_nowy_babilon_2009.pdf?sequence=1&isAllowed=y [13.06.2024].
- Jergović M., *Sarajewskie Marlboro*, trans. M. Petryńska, M. Waligórski, M. Czerwiński, Warszawa 2021.
- Jergović M., *Trzej do Kartalu. Sarajewskie Marlboro remastered*, trans. M. Petryńska, Warszawa 2022.
- Karahasan D., *Sarajewska sevdalinka*, trans. D. Cirlić-Straszyńska, J. Pomorska, Sejny 1995.
- Kasapović M., *Razgovor s razlogom: Miljenko Jergović*, Chorwacja: Hrvatska Radiotelevizija, <https://www.youtube.com/watch?v=vlb32fx1Bc0> [05.03.2024].
- Krawczyk K., *Czyja jest Bośnia? Krótka historia kraju trzech narodów*, Kraków 2021.

- McCarthy T., *In the Land of Blood and Honey: Film Review*, <https://www.hollywoodreporter.com/movies/movie-reviews/land-blood-honey-review-angelina-jolie-274786> [26.12.2023].
- Morawski K., *Proces tworzenia Królestwa SHS wobec przeobrażeń Wielkiej Wojny (1914–1918)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” – „Sectio Balcaniensis et Carpathiensis” 1-2, 2016, s. 35–58, <https://journals.umcs.pl/bc/article/view/4691/3419> [24.05.2024].
- Newman C., *William Hague and Angelina Jolie: the odd couple trying to end rape in warzones*, <https://www.telegraph.co.uk/women/womens-politics/9951879/William-Hague-and-Angelina-Jolie-the-odd-couple-trying-to-end-rape-in-warzones.html> [26.12.2023].
- Pandžić Z., *Jergovićev Rekvijem za multi-kulti Sarajevo*, „Vijenac” 529, 2014, <https://www.matica.hr/vijenac/529/jergovicev-rekvijem-za-multi-kulti-sarajevo-23371/> [05.03.2024].
- Rubacha J., *Aneksja Bośni i Hercegowiny i jej skutki w świetle publikacji Świata Słowiańskiego*, „Media – Kultura – Komunikacja Społeczna” 5, 2009, s. 198–218, https://bazhum.muzhp.pl/media//files/Media_Kultura_Komunikacja_Spoleczna/Media_Kultura_Komunikacja_Spoleczna-r2009-t5/Media_Kultura_Komunikacja_Spoleczna-r2009-t5-s198-218/Media_Kultura_Komunikacja_Spoleczna-r2009-t5-s198-218.pdf [19.02.2024].
- Rybicka E., *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014.
- Skorupan-Husejnović E., *Miss opkoljenog Sarajeva za Klix.ba: Od kabaš sapuna smo pravili boju za kosu*, <https://www.klix.ba/magazin/showbiz/miss-opkoljenog-sarajeva-za-klix-ba-na-izboru-za-miss-smo-porucile-da-je-duh-naseg-naroda-neunistiv/140608060> [26.12.2023].
- Sławiński J., *Przestrzeń w literaturze: elementarne rozróżnienia i wstępne oczywistości*, [in:] *Przestrzeń i literatura*, ed. M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1978, s. 9–22.
- Szafránska A., *Bośnia jako metafora i postulat Europy Środkowej – o prozie Dževada Karahasan*, „Balkan United” 2(10), 2008, s. 5–12, <https://balkanunited.wordpress.com/wp-content/uploads/2009/10/balkan-united-no-2.pdf> [17.04.2024].
- Tervonen T., *Grabarki. Długi cień wojny w Bośni*, trans. K. Marczewska, Wołowiec 2023.
- U2, *Miss Sarajevo*, <https://www.u2.com/music/lyrics/86> [26.12.2023].
- Vidačak L., *Iseljavanje iz BiH je veliki problem: U 10 godina odjavilo se 40.229 osoba, najviše iz ovih dijelova*, <https://www.vecernji.hr/vijesti/iseljavanje-iz-bih-je-veliki-problem-u-10-godina-odjavilo-se-40-229-osoba-najvise-iz-ovih-dijelova-1714509> [24.05.2024].

Wituch T., *Balkany w Europie XX wieku*, „Dzieje najnowsze” 30/2, 1998, s. 3–13, https://bazhum.muzhp.pl/media//files/Dzieje_Najnowsze_kwartalnik_poswiecony_historii_XX_wieku_/Dzieje_Najnowsze_kwartalnik_poswiecony_historii_XX_wieku_-r1998-t30-n2/Dzieje_Najnowsze_kwartalnik_poswiecony_historii_XX_wieku_-r1998-t30-n2-s3-13/Dzieje_Najnowsze_kwartalnik_poswiecony_historii_XX_wieku_-r1998-t30-n2-s3-13.pdf [20.02.2024].

Julia Głombik

Uniwersytet Jagielloński

julia.glombik@student.uj.edu.pl

ONIRYZM W OPOWIADANIU *CRVENI ĐURĐIN* ISAKA SAMOKOVLJI – GRANICA POMIĘDZY SNEM A RZECZYWISTOŚCIĄ

Onirism in the short story *Crveni đurđin* by Isak Samokovlija – The boundary between dream and reality

Summary

The article analyzes the role of onirism in Isak Samokovlija's short story *Crveni đurđin*, focusing on how the boundary between dream and reality shapes the narrative. The analysis emphasizes the oniric construction of the protagonist Idriz, whose character emerges gradually through the perspective of the narrator. Idriz, his home, garden, and family members are depicted in an almost dreamlike atmosphere of mystery, beauty, and harmony, which is later disrupted by the revelation of his tragic love story with Malka and the symbol of the red dahlias (*Crveni đurđin*), representing memory, love and loss. The story intertwines subjective perception, symbolic imagery and multiple narrative voices, culminating in a contrast between the narrator's idealized vision of Idriz and the townspeople's view of him as a madman. This polifonic structure questions truth, memory, and the reliability of narration, making *Crveni đurđin* a rich example of how onirism can serve as both a literary technique and a philosophical reflection on human experience.

Keywords: Isak Samokovlija, onirism, polifonic character construction, Motif of longing, suffering, and memory

Istnieją stany, które wymykają się prostym definicjom – obszary zawieszone między świadomością a nieświadomością, między rzeczywistością a marzeniem. Takie zjawiska od zawsze były dla ludzi fascynujące, były czymś, co trudno wytłumaczyć, budziły zatem grozę lub wręcz przeciwnie – ciekawość i podziw. Sięgając do najstarszych przykładów, a więc do Biblii, można wymienić kilka miejsc, w których pojawia się motyw snu – Józef w Księdze Rodzaju tłumaczy faraonowi nocne wizje, którymi ten jest zaniepokojony (Rdz 40-41). Jest to pewnego rodzaju przepowiednia – sen jest tu traktowany jako prorocstwo, które nie każdy potrafi odczytać. Sen w Biblii pojawia się też w Nowym Testamencie – Bóg objawia się Józefowi z Nazaretu, gdy ten śpi i tą drogą przekazuje mu wiadomości (Mt, 1, 20-22). Sen w tym przypadku jest zatem drogą kontaktu pomiędzy światem fizycznym a nadprzyrodzonym. To także motyw obecny w mitologii – u Greków istniał nawet sam bóg snu, Hypnos. To jedynie parę przykładów pojawienia się snu w tekstach stanowiących matrycę kulturową.

Oniryzm, bo o nim tu mowa, to motyw przejawiający się w sztuce od wieków. Sny, jako część egzystencji nie do końca zrozumiała, stawały się obiektem różnych dociekań i namysłów, próbujących rozwikłać tę tajemnicę. To także motyw literacki i technika narracyjna, która polega na wprowadzaniu do utworu elementów charakterystycznych dla snu, takich jak iluzoryczność, deformacja rzeczywistości i zaburzona logika zdarzeń. W literaturze oniryzm pełni różne funkcje – estetyczną, psychologiczną i filozoficzną. Sięgnięcie do topiki snu umożliwia więc autorom głębsze wniknięcie w świat wewnętrzny bohaterów, aż do ich podświadomości. Elementy oniryczne nadają utworowi specyficzną atmosferę tajemniczości, często wywołując u czytelnika uczucie niepewności, lęku lub fascynacji. Zapewne właśnie to jest jednym z powodów ponadczasowości i popularności motywu snu.

Przekraczanie zasad rządzących rzeczywistym światem paradoksalnie umożliwia wyrażanie tematów trudnych i złożonych, takich jak lęki egzystencjalne, ukryte pragnienia, konflikty wewnętrzne, a nawet problemy społeczne. Opis bezpośredni często nie ujmuje całej głębi problemu lub ją wypacza. Nie tylko w Biblii czy mitologii, ale także w literaturze XX wieku, szczególnie w nurtach takich jak surrealizm czy ekspresjonizm, oniryzm zyskał na znaczeniu, stając się narzędziem wyrażania złożonych stanów emocjonalnych i psychicznych. Oniryzm umożliwia nie tylko zerwanie z konwencjonalnymi zasadami narracji, ale też poszerzenie przestrzeni wyobraźni, która nieustannie balansuje między jawą a snem.

Można zatem stwierdzić, że oniryzm, choć wydaje się być błahy i niepoważny, może odgrywać istotną rolę w przedstawianiu tematów niełatwych. Ukrywa bowiem pod powierzchnią marzenia sennego inne warstwy. Do takiego

rozumienia snów przyczynił się Zygmunta Freud i jego kontynuatorzy – Carl Gustav Jung, Melanie Klein i Jacques Lacan. Freud jako pierwszy postawił tezę o tym, że sen zawiera coś więcej, aniżeli tylko marzenia i naukowo zajął się tą tematyką. Ludzką psychikę podzielił na trzy aspekty: przedświadomość, świadomość, nieświadomość¹. Człowiek w swoim codziennym życiu zwykł ukrywać pewne treści nieakceptowane przez kulturę, w jakiej się wychował i w której żyje. Te treści według Freuda mogą pojawić się w snach. W momencie śnienia człowiek nie ma żadnych ograniczeń, czy to kulturowych, czy racjonalnych. Ukrywane w nieświadomości treści dochodzą do głosu.

Psychoanaliza Freuda jest także wykorzystywana w literaturoznawstwie – tekst literacki można bowiem interpretować tymi samymi narzędziami. Ma to kluczowe znaczenie dla odczytywania tekstów onirycznych, ponieważ sprowadza uwagę interpretatora na problemy zaznaczone jedynie delikatnie w tekście lub ukryte.

Isak Samokovlija, bośniacki pisarz żydowskiego pochodzenia, niewątpliwie znał teorię Freuda – kiedy Samokovlija rozpoczął studia medyczne w Wiedniu w 1910, Zygmunta Freud miał już 54 lata i zdążył opublikować wiele swoich znaczących dzieł, jak np. *Objaśnianie marzeń sennych*, *Trzy rozprawy z teorii seksualnej*, *Pisarz a fantazjowanie*. W tym ostatnim bezpośrednio odnosi się do literatury, stawiając tezę, że *fantazja ma swoje źródło w niezaspokojeniu pragnień i zbiega się z marzeniem sennym*². Można przyjąć, że miało to jakiś wpływ na powstawanie dzieł Samokovliji, natomiast określenie dokładnie jego zakresu może być trudne. W omawianym tu opowiadaniu *Crveni đurđin* w jednym miejscu pisarz bezpośrednio odwołuje się do określenia podświadomości: *u mojoj podsvijesti živio taj čovjek*³. Jest to bardzo ciekawe stwierdzenie, które może poprowadzić interpretację zupełnie innym torem – może wszystko, co opisuje narrator wydarzyło się tylko w jego umyśle i jest wyrazem pewnych tęsknot i lęków? Jest to z pewnością ciekawy temat na kolejne badania.

Wcześniejszym przykładem pisarza posługującego się oniryzmem w serbskiej literaturze, którego zapewne znał sam Samokovlija, jest Laza Kostić, którego najsłynniejsze utwory to *Santa Maria della Salute* czy *Među javom i med snom*. Jasmina Knežević dokonała analizy motywu snu w dorobku Lazy Kosticia i wyróżniła tematykę, którą poeta wyrażał przez oniryzm:

¹ A. Burzyńska, M. P. Markowski, *Teorie literatury XX wieku*, Kraków 2006.

² Ibidem, s. 69.

³ I. Samokovlija, *Sabrana djela 2*, red. M. Bogićević, Sarajevo 1967, s. 54.

У случају Лазе Костића, три су тематска стожера око којих се сабирају песме у којима је централни мотив сан: а. национално-романтична идеја српства; б. митолошко-религиозна тематика; в. емотивни, осећајни живот.⁴

Wszystkie te tematy (serbska idea narodowo-romantyczna; mitologiczno-religijna tematyka; życie ematywne i wrażliwe) charakteryzują się wspólnymi cechami – są w jakiś sposób nieuchwytnie, przynależą do porządku duchowego. Kostić zatem wykorzystywał oniryzm do przekazania czegoś, co trudno ująć w proste kategorie i wyrazić bezpośrednio.

Na gruncie polskim nie da się pominąć twórczości Brunona Schulza. Wiera Maniok porównując dorobek Schulza z innym autorem korzystającym z poetyki snu, Arthurem Schnitzlerem, tak charakteryzuje indywidualne podejście pisarza z Drohobycza:

To właśnie w samym stylu Schulza zawarty jest oniryzm rozumiany jako zdolność widzenia i postrzegania świata w odmienny sposób; oniryzm, który nie musi już łączyć się ze snem ani śnieniem [...]. Schulzowski oniryzm to przede wszystkim wolność wyobraźni, która nie wiąże się z fabułą ani układami czasoprzestrzennymi, to swobodne fantazjowanie, ciągle zacieranie granic między świadomym i nieświadomym, oczywistym i ukrytym, rzeczywistym i nierealnym⁵.

To ważne stwierdzenie mogłoby posłużyć także do określenia opowiadania *Crveni đurđin* Samokovliji. Przedstawia on tam konkretny świat bośniackiego miasteczka, który jest bardzo charakterystyczny dla większości jego opowiadań. *Crveni đurđin* jednak ma zupełnie inną poetykę od pozostałych utworów w jedynym dotychczas przetłumaczonym na język polski tomie *Kadisz, modlitwa za umarłych i inne opowiadania*. Choć do snu i śnienia odwołuje się zaledwie w kilku miejscach, to cała fabuła podlega tej konwencji. Można to zauważyć na kilku poziomach opowiadania: konstrukcji narracyjno-kompozycyjnej, kreacji głównego bohatera i jego historii, kreacji pobocznych bohaterów, symboliczności wielu elementów opowiadania, jak i przedstawienia samej tematyki. Analiza tych elementów w opowiadaniu *Crveni đurđin*, czy innych opowiadaniach Samokovliji, takich jak *Gavriel Gaon*, *Davokova priča o Jahijelovoj pobuni* pozwala uzyskać odpowiedź na pytania, dlaczego autor zrezygnował z tradycyjnej dla wielu swoich opowiadań kreacji bohaterów i świata. W tym referacie, skupię

⁴ J. Knežević, „Корифеј ониризма српске помантичарске књижевности, Лаза Костић”, Баштина, 44, 2018, s. 30.

⁵ W. Maniok, „Modernistyczny oniryzm w dylogii Brunona Schulza i w noweli *Jak we śnie Arthura Schnitzlera*”, tłum. A. Firlej, *Schulz/Forum*, 19–20 (2022), s. 122–123.

się jedynie na pierwszym wymienionym opowiadaniu i jedynie na zagadnieniu kreacji głównego bohatera.

Już samo przedstawienie głównego bohatera – Idriza – jest niezwykle oniryczne. Narracja pierwszoosobowa jest prowadzona przez mieszkańca kasaby (miasteczka), o którym właściwie niewiele wiadomo. Miejsce opowiadania wygląda podobnie jak w większości opowiadań Samokovliji – jest to swego rodzaju uniwersalna przestrzeń miasteczka bośniackiego. Narrator pewnego dnia poznaje Idriza, który zachwyca go swoją tajemniczością i niezwykłością. Całe opowiadanie jest właśnie o nim z perspektywy zwykłego mieszkańca kasaby. Samo zapoznanie się z Idrizem następuje stopniowo – najpierw dociera do narratora wieść o dziwnym mieszkańcu, potem zaczyna go zauważać i obserwować, a dopiero później poznaje go przez rozmowę. Już na pierwszym etapie w oczach narratora Idriz urasta do pewnej legendy, tajemnicy, którą ten chce odkryć. Najpierw narrator poznaje jego zewnętrżność, która nie różni się szczególnie od aparycji pozostałych mieszkańców miasteczka:

Bio je mršav i dugačak. Imao je oboren brk, a ruke je nosio malo pokupljene u lak-tima. [...] Jednako i njegova košulja, duboko izrezana na prsima, sa rukavima, širokim i zagnutim, obična kao u svakog drugog čovjeka, kazivala je da je to samo radenik koga vjetrovi biju u polju a sunce prži na gumnu⁶.

Największą uwagę jednak przykuwają jego oczy, które zaskakują narratora: *I što sam češće gledao u njih (oči su bile sive, bistre i mirne), sve mi se jasnije u njima ukazivao drugi čovjek, čovjek koji mi se činio, ne znam zašto, da nosi i neko druge ime.*⁷ Oczy Idriza, zaraz po pogłoskach o nim usłyszanych, wywołują jeszcze większe poczucie zaintrygowania u narratora. Oczy zupełnie odstawały bowiem od reszty jego ciała; niosły ze sobą jakiś sekret. Narrator także utwierdza się w przekonaniu, że patrzy przez te oczy jakiś inny człowiek, który ma z pewnością inne imię. Gra imionami, będącymi wierzchem tożsamości bohaterów, jest częsta w opowiadaniach Samokovliji. Wraz z momentem zmiany imienia bohater zmienia także swoją osobowość (*Gavriel Gaon, Davokova priča o Jahijelovoj pobuni*). Imię odgrywa tu zatem bardzo ważną rolę. Narrator poznaje prawdziwe imię Idriza dopiero wiele lat po rozpoczęciu tej znajomości, jakby przechodził pewne stopnie wtajemniczania. Czytelnikowi natomiast wyjawia imię na samym końcu opowiadania, trzymając go w takim samym napięciu, jakie narrator odczuwał poznając Idriza, który naprawdę nazywał się Zorlak. Na potrzeby tej pracy będą

⁶ I. Samokovlija, *Sabrana djela...*, s. 53–54.

⁷ Ibidem, s. 53.

się posługiwać pierwszą wersją imienia lub określeniem „bohater“ (w odróżnieniu od „narratora“, który opowiada historię o bohaterze).

Oczy w opowiadaniach Samokovliji odsyłają do innej rzeczywistości. Wobec świata który tłamsi marzenia i potrzeby bohatera, w oczach zawsze kryje się wolność i prawda, tam znajduje się jego prawdziwa osobowość. Stąd narrator powątpiewa w Idriza, którego widzi za pomocą zmysłów. Oczy bohatera odsyłają go do sfery przeczuć, która naprowadza go na trop prowadzący do odkrycia tajemnicy. Odrzuca tym samym warstwę powierzchowną i poszukuje głębiej ukrytej prawdy.

Idriz jest utożsamiany przez narratora ze swoim otoczeniem: *Prvi sam put osjetio u njegovoj kući koliko je čovjek jedno sa stvarima oko sebe, sa kojima živi*⁸. Dom i ogród bohatera były niezwykle zadbane. Narrator parokrotnie zwraca uwagę na czystą, białą kostkę brukową, na starannie wypielegnowane grządki, bujny, acz przyjazny ogród. Sama postać Idriza, jego niezmałony spokój, pociągają narratora i wywołują poczucie utraconej arkadii. Nawet uciekający rój pszczoł nie jest w stanie zburzyć stoickiej postawy bohatera – wręcz przeciwnie, wprowadza go w stan uspienia: *Ostah onako na izduženim nogama da slušam i da se čudim kako se pijuk matičin provuče kroz nebo. Kad se prenuh, učini mi se da sam sve to usnio*⁹. Dom i ogród są wspaniałe, ale jednocześnie odizolowane od reszty miasteczka. Tylko czasami rzeczywistość przedziera się przez dźwięki dochodzące z zewnątrz czy wspomnienie ciężkiej pracy.

Także bratanice Idriza przedstawione są jako efemeryczne, ulotne istoty pełne piękna: *Iako ih nisam nikad vidio, jer su se od mene krile, osjećao sam prisustvo dviju radosnih sestara i gledao ih u šarenim dimijama i u njima sreato dvije ljepotice*¹⁰. Bratanice ukrywają się przed wzrokiem gości, pozostają sferą domysłów i wyobrażeń narratora, co jeszcze bardziej wzmacnia atmosferę tajemniczości i wzniosłości. Kiedy narrator pije kawę z Idrizem, one śpiewają ze swojego ukrycia, roztaczając swój magiczny wdzięk, którego niepodobna zobaczyć. Zupełnie jak Idriz, nie przystawały do realiów bośniackiego miasteczka, były inne. Przedstawiane są w wyobraźni narratora jako ubrane w tradycyjne bośniackie stroje – to także odnosi się do asocjacji bezpiecznej, znanej przestrzeni. Roztaczały piękny, kwiatowy zapach. Ich oniryczna kreacja stawia wiele pytań, na które jednak brak odpowiedzi: dlaczego się ukrywają? kim są? Z ust Idriza czytelnik dowiadyuje się jedynie, że są córkami jego zaginionego na wojnie brata.

⁸ Ibidem, s. 54.

⁹ Ibidem, s. 55.

¹⁰ Ibidem, s. 54–55.

Podniosłość i tajemniczość, a nawet idealizacja wykreowane wokół postaci Idriza i jego domu stwarzają wokół niego pewien nieuchwytny, piękny i nieskończenie dobry świat. Takim przynajmniej jawi się w oczach narratora, z którego perspektywy czytelnik poznaje tę historię. Narrator jest zapałtrony w to miejsce i w tego człowieka, ponieważ nie dociera tam zło, jest spokojnie, wszystko wydaje się być na swoim miejscu: *Sve je prestajalo da bitiše tu među krošnjama u kojima je sazrijevalo zdravo voće i u kojima se zaustavljao vjetar da ne pokida i ne povalja cvijeće u Idrizovim lijehama*¹¹.

Izolacja ta jednak okazuje się być pozorna. Wszystko to prowadzi do odsłonięcia tajemnicy, którą skrywa w sobie Idriz. Jej wyjawienie ma także miejsce w podniosłych, magicznych okolicznościach. Po długiej chorobie na jaką bohater zapadł zimą, zaprasza on narratora na kawę do siebie, żeby odwdziżyć się za to, że ten doglądał go w czasie niemocy. Daje mu w pewnym momencie podarunek: trzy bulwy dalii. Od nich też rozpoczyna swoją opowieść o zmarłej żonie, Malce. Czerwone dalie (tytułowy *crveni đurđin*) są dla niego niezwykle istotne. Zmarła Malka hodowała owe dalie, a czerwoną upodobała sobie najbardziej. Idriz poprzez utrzymywanie tej tradycji, a także rozdawanie dalii wszystkim wokół, sadzenie ich w całej dzielnicy, utrzymuje symboliczny kontakt ze zmarłą żoną. Kwitną teraz w całej mahali i bohater prosi narratora, aby i u siebie posadził ten cenny kwiat. Opowiada przy tym swoją tragiczną historię miłości.

Malka również była postacią efemeryczną. Jest przedstawiona jako piękna, ale wątła i rachityczna dziewczyna. Miłość pomiędzy nią a Idrizem była naznaczona wielkim cierpieniem choroby. Dom Malki był przeciwieństwem domu Idriza z poprzedniej części opowiadania – rozpadał się, grasowała tam śmierć i nieszczęście. Moment zakochania się jest wielkim uniesieniem dla obojga, trwa jednak niezwykle krótko. Malka umiera dwa tygodnie po ich ślubie. Cała ta historia, choć bardzo przejmująca, wydarza się w bardzo krótkim odstępie czasowym, piętnując jednocześnie całe życie Idriza. Bohater pozostaje myślami w przeszłości, nie dopuszczając do swojego podwórka upływu czasu.

Narrator od tego momentu nie spotykał się już z Idrizem, choć nie wyjawia czytelnikowi dlaczego – jest to również zajmujący wątek, któremu warto przyrzeć się w innym badaniu. Posadził czerwone dalie w ogrodzie, jednak jego dzieci zdeptały kwiat i zniszczyły korzenie – to również symboliczne wydarzenie. Pielegnowane pieczołowicie przez Idriza kwiaty, подарowane w wielkim uniesieniu przyjacielowi, towarzyszące wyjawieniu tajemnicy, zostają zniszczone w sposób błahy i szybki. Parę lat później narrator usłyszał o śmierci Idriza od znajomego. Z jego ust czytelnik dowiaduje się o zgoła innym obrazy tej postaci: zwariowany,

¹¹ Ibidem, s. 56.

zdziecinniały dziadek, który zwabia w swoje kwiaty nimfy, który tracił coraz bardziej kontakt z rzeczywistością po zamążpójściu bratanic, chodził i wrzucał całe naręcza kwiatów do wody. Rozpada się tu cała idylla i oniryzm budowany w percepcji narratora:

Moj poznanik kao da je gledao Idriza na neko neravno, jevtino staklo: vidio ga je izlomljena, izdužena i unakažena. Možda sam ja jedini koji sam imao prilike da mu poglegam malo dublje u oči. U dušu. I napisao sam ovo da mu se odužim za povjerenje, ili pravije za njegovo gledanje u moje oči¹².

Brutalne zderzenie idyllicznego świata z tym rzeczywistym następuje stopniowo: najpierw narrator wyczuwa pewną nierealność tego, co doświadcza, kiedy przychodzi do ogrodu Idriza: *Bijaše mi nekako žao da se raspe ta ljepota što je bila tu tako na okupu*¹³. Później w opowiadaniu Idriza o swojej miłości całe to piękno nabiera innego znaczenia, bo okazuje się być naznaczone cierpieniem. I na samym końcu czytelnik dowiaduje się o perspektywie, z jakiej reszta miasteczka postrzegała Idriza – jako niegroźnego szaleńca. Tu kończy się oniryczny świat, a narrator czuje potrzebę opowiedzenia tego, żeby dać pozostałym inne spojrzenie na staruszkę. Przeczuwa, że być może tylko on miał szansę spojrzeć na Idriza inaczej. Ten motyw także jest często obecny w opowiadaniach Samokovliji – opowiedzenia jakiejś historii, która nie miała dotychczas prawa głosu, lub opowiedzenia jej z perspektywy osoby niezrozumianej (*Hanka, Mirjamina kosa*). Wiele tych opowiadań zbudowanych jest na empatii do człowieka pokrzywdzonego. Pojawia się zatem zagwozdka, którą zaznaczyłam we wstępie – czy narrator nie wymyślił całej opowieści, nie wymyślił Idriza, który był w rzeczywistości Zorlakiem; a jeżeli tak, to jaki był tego cel? To pytanie na dalsze rozważania o opowiadaniu.

Kreacja postaci Idriza w opowiadaniu *Crveni đurđin* stanowi istotny element onirycznej kompozycji, która zdominowała strukturę utworu. W skład tej kompozycji wchodzi jednak nie tylko przedstawienie bohatera, lecz także opisy jego otoczenia, bujnej i pulsującej życia przyrody, struktura narracyjna, czy charakterystyka innych postaci, takich jak Malka. Idriz, ze swoją złożoną charakterystyką – od detali fizycznych po bogate tło psychologiczne – jest centralnym punktem narracji, nadającym opowiadaniu emocjonalną głębię i wieloznaczność.

Elementy polifoniczności, pojawiające się w wypowiedzi kolegi narratora, stanowią interesujący kontrapunkt wobec idealizującego spojrzenia narratora. Jego subiektywna, oniryczna wizja Idriza zostaje zestawiona z brutalnie

¹² Ibidem, s. 74.

¹³ Ibidem, s. 55.

realistycznym, a jednocześnie bardziej pragmatycznym obrazem przedstawionym przez drugą perspektywę. Ten dialog między narracjami prowadzi do zaskakującego efektu – zamiast podważać idealizację Idriza, uzupełnia ją, stawiając czytelnika przed dylematem: komu wierzyć i która z wersji jest prawdziwa? Ta gra różnych perspektyw staje się nie tylko kluczowym elementem konstrukcji utworu, ale także głębszym pytaniem o naturę ludzką i sposoby jej przedstawiania w literaturze.

Wspomniani we wstępie Arthurs Schnitzler czy Bruno Schulz pokazują wyraźne różnice w podejściu do oniryzmu. Obaj twórcy, choć również kształtowali swoje światy w zwierciadle snu i marzenia, nie konfrontowali ich z brutalnym realizmem innych postaci. W opowiadaniu *Crveni đurđin*, ta konfrontacja jest kluczowym elementem. Dodatkowo polifoniczność narracji – częste zmiany narratora, odwoływanie się do opowieści zasłyszanych lub świadomie deformowanych – wzmacnia poczucie subiektywności i ulotności świata przedstawionego.

Przykłady z innych opowiadań, takich jak *Hanka*, gdzie narrator poszukuje prawdy o śmierci bohaterki, *Davokova priča o Jahijelovoj pobuni*, czy *Gavrijel Gaon*, gdzie narrator zmienia swoją tożsamość, pokazują, jak istotnym zabiegiem w twórczości Samokovliji jest rozbitcie narracyjnej jedności. Te techniki podważają wiarygodność jednej wersji wydarzeń, podkreślając subiektywny charakter ludzkiego doświadczenia. W ten sposób Samokovlija nieustannie zmusza czytelnika do refleksji nad istotą prawdy, pamięci i narracji, co sprawia, że jego twórczość, pomimo widocznego w wielu miejscach schematyzmu, jest wielowymiarowa.

Bibliografia

- Burzyńska A., Markowski M. P., *Teorie literatury XX wieku*, Kraków 2006.
- Knežević J., „Korifej onirizma srpske pomantičarske književnosti, Laza Kostić”, *Baština*, 44, 2018.
- Meniok W., *Modernistyczny oniryzm w dylogii Brunona Schulza i w noweli Jak we śnie Arthura Schnitzlera*, tłum. A. Firlej, „Schulz/Forum”, 19–20 (2022), s. 122–123.
- Samokovlija I., *Sabrana djela* 2, red. M. Bogićević, Sarajevo 1967.

Anna Cebula

Uniwersytet Jagielloński

anna.n.cebula@student.uj.edu.pl

ORCID: 0009-0007-9545-1726

**SAFICKO O PATRIARCHACIE – BAŁKAŃSKA
LITERATURA LESBIJSKA WOBEC
WSPÓŁCZESNYCH PROBLEMÓW
SPOŁECZNYCH**

**Sapphic Writing on the Patriarchy – Balkan Lesbian
Literature towards Contemporary Social Issues**

Summary

This paper is comprised of excerpts from an annual thesis submitted as a part of research for Interfaculty Individual Studies in the Humanities programme. It addresses several social issues depicted in contemporary lesbian literature by Balkan (female) authors, i.e. Biljana Jovanović, Nora Verde, Rene Karabash and Radmila Petrović. The analysis is preceded with a short introduction to lesbian literature characteristics. The patriarchy and heterosexual contract are the main topics covered in the paper. Theoretical basis is formed upon texts by 2nd and 3rd wave feminists: Adrienne Rich, bell hooks, Monique Wittig and Judith Butler.

Keywords: Balkan literature, lesbians, patriarchy, social issues, feminism, gender studies

Wprowadzenie

Lesbijskość i nieheteronormatywność kobiet znajdują się na pograniczu zainteresowania naukowego dwóch dziedzin – badań feministycznych oraz badań queerowych¹. Dla osób reprezentujących pierwszą grupę, lesbijki (i kobiety queerowe w ogóle) są przedmiotem analizy ze względu na swoją płć, socjalizację i funkcjonowanie w patriarchalnym społeczeństwie, z kolei dla grupy drugiej – w kontekście nienormatywności seksualnej, niekiedy i płciowej. Te dwa pola badawcze czerpią z siebie nawzajem, lesbijskość z jednej strony jest częścią wachlarza tożsamości LGBTQ+ i wyznaczają ją doświadczenia erotyczne między kobietami, z drugiej jednak trudno patrzeć na nieheteronormatywność kobiet bez uwzględnienia ich funkcjonowania w fallogocentrycznym świecie jako reprezentantek swojej płci.

Judith Butler postuluje, że płć nie jest stałym bytem, ale kształtuje się w kontekście historycznym na podstawie aspektów takich jak m.in. klasa, seksualność czy miejsce zamieszkania i pochodzenia². Dekonstruuje także powszechne przekonanie o istnieniu dwóch płci. Opierając się na teorii gender, Monique Wittig przypisuje lesbijkom szczególny status płciowy:

Lesbijka jest jedynym konceptem, jaki znam, który wychodzi poza kategorie płci (kobieta i mężczyzna), ponieważ desygnowany podmiot (lesbijka) *nie* jest kobietą, ani ekonomicznie, ani politycznie, ani ideologicznie. Tym, co czyni kobietę, jest bowiem specyficzna relacja społeczna z mężczyzną, relacja, którą wcześniej nazwaliśmy niewolą, relacja, która implikuje personalne, jak i fizyczne zobligowanie [...], relacja, z której lesbijki wymykają się poprzez brak zgody na stanie się lub pozostanie heteroseksualnymi³.

Nieheteronormatywność wyprowadza zatem kobiety poza binarny podział płci. Równocześnie, jak wskazuje Adrienne Rich, lesbijki dalej funkcjonują w świecie opartym na „ideologii, która narzuca heteroseksualność”⁴. Czerpiąc z pracy A. Rich, M. Wittig nazywa to zjawisko heteroseksualną umową społeczną⁵.

¹ A. Jagose, *Debating Definitions: The Lesbian in Feminist Studies and Queer Studies*, [in:] *The Cambridge Companion to Lesbian Literature*, ed. J. Medd, Cambridge 2015, s. 32.

² J. Butler, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York–London 2007, s. 4–5.

³ Wszystkie tłumaczenia własne, chyba że zaznaczono inaczej; M. Wittig, *One Is Not Born a Woman*, [in:] Eadem, *The Straight Mind and Other Essays*, Boston 1992, s. 20.

⁴ A. Rich, *Przymusowa heteroseksualność a egzystencja lesbijska*, „Furia Pierwsza” tłum. A. Grzybek, 1999–2000, nr 4/5, s. 93.

⁵ V.M. Wittig, *On the Social Contract*, [in:] Eadem, *The Straight Mind...*, s. 33–45.

Literatura lesbijska jest pojęciem szerokim, różnie rozumianym zależnie od klasyfikacji. Dla pewnej grupy badaczy obejmować będzie ona jedynie utwory tematycznie związane z lesbijskością i/lub przedstawiające relacje erotyczne między kobietami; inni zaliczać będą do tej kategorii wszystkie dzieła autorek-lesbijek, niezależnie od poruszanej w nich tematyki. Dragoslava Barzut, serbska pisarka i aktywistka, w przedmowie do antologii krótkiej prozy lesbijskiej z regionu postjugosłowiańskiego pod tytułem *Pristojan život* dzieli współczesną literaturę lesbijską na trzy typy. Do pierwszego zalicza piśmiennictwo, którym inspirowane jest teoretyczne, lesbijskie i feministyczne; kompiluje ona informacje teoretyczne i historyczne o związkach lesbijskich, uprzedzeniach itp. Drugi typ to literatura wywodząca się z pracy aktywistycznej, zaangażowana i rewolucyjna, ingerująca w przestrzeń publiczną. Ostatnia grupa to literatura, której tematem jest lesbijskie życie, a autorki/rzy podejmują ten temat ze względu na zwykłe przekonanie o tym, że jest ważny dla kultury czy społeczeństwa⁶.

Pod koniec XX wieku pojawił się postulat, aby literaturę queerową nie nazywać już homoseksualną, a post-homoseksualną⁷. Schyłek wieku na Zachodzie charakteryzował się tendencją do unikania ścisłego kategoryzowania seksualności kategoriami skrajnymi (przykładem takiej kategorii jest lesbijka) oraz zwrotem ku postrzeganiu seksualności jako spektrum, czegoś ponad jednoznaczными podziałami. Emma Parker wskazuje, że literatura post-lesbijska porusza tematy blisko związane z egzystencją nieheteronormatywną – w tekstach problematyzowane są homofobia i patologizacja homoseksualności, krytycznie omawiana jest heteroseksualność czy normy płciowe, podważa się narracje podtrzymujące nierówności. Często dla zobrazowania tych kwestii wprowadza się wątek relacji rodzinnych⁸. Autorki utworów powstających w XXI wieku rzadziej eksploatują kiedyś popularniejsze wątki samoakceptacji i *coming outu*⁹ czy kultury lesbijskiej. W nowej literaturze częściej pojawiają się problemy społeczne i polityczne dominujące w danym momencie. Równocześnie, perspektywa, z jakiej zostają one opisane, to perspektywa lesbijska, wrażliwa na kwestie płciowe i seksualne¹⁰.

⁶ D. Barzut, *Predgovor*, [in:] *Pristojan život*, ed. Eadem, Beograd 2012, s. 10–11; Zgodnie z tą klasyfikacją, omawiam w dalszej części tekstu utwory, których bohaterki nie muszą identyfikować się jako lesbijki, ale pozostają w relacjach erotycznych z kobietami lub do nich dążą.

⁷ E. Parker, *Contemporary Lesbian Fiction: Into the Twenty-First Century*, [in:] op. cit., ed. J. Medd, s. 204.

⁸ Ibidem, s. 207–208.

⁹ *Coming out (of the closet)*, wyjście z szafy – ujawnienie swojej nieheteronormatywności lub transpłciowości.

¹⁰ Ibidem, s. 212.

Nieheteronormatywna Jugosławia Biljany Jovanović

Biljana Jovanović była serbską pisarką, feministką i działaczką antywojenną. Jasmina Lukić zwraca uwagę na podejmowaną w prozie Jovanović tematykę – zbliżoną do tej występującej w tekstach współczesnych jej angielskich i amerykańskich autorek. Wszystkie wymieniane przez nią motywy – ciało kobiety i jej seksualność, związki z mężczyznami i kobietami, relacja matki z córką i kobieca psychika – pojawiają się w wydanej w 1980 roku powieści *Psi i ostali*¹¹. Utwór opowiada o życiu Lidiji, młodej kobiety mieszkającej w Belgradzie z babcią i niepełnosprawnym intelektualnie bratem. W powieści po raz pierwszy w literaturze serbskiej opisana jest relacja seksualna między dwiema kobietami¹².

Choć relację Lidiji z Mileną, jej kochanką, uznać można za przełomową dla literatury serbskiej, nieheteronormatywność protagonistki nie jest dominującym w powieści motywem. *Psi i ostali* to przede wszystkim krytyka społeczeństwa oraz patriarchalnych związków damsko-męskich. Jest to widoczne w relacjach, jakie łączą bohaterki z mężczyznami w utworze. bell hooks, pisząc o stygmatyzacji seksualności, opisuje przemocowy charakter stereotypowej męskości i kobiecości. Mężczyźni, angażując się w aktywność seksualną, działają pod presją heteronormatywnego środowiska, aby poprzez zaloty udowodnić swoją męskość; kobiety z kolei, aby spełnić się w „kobiecości” – na te zaloty mają odpowiadać, akceptując rolę „obiektu heteroseksualnego pożądania”¹³. W jednym z esejów na temat płci M. Wittig charakteryzuje kategorię płci jako:

wytwór heteroseksualnego społeczeństwa, które połowę populacji zmienia w byty seksualne, ponieważ płeć¹⁴ jest kategorią, poza którą kobiety nie mogą funkcyjono-

¹¹ J. Lukić, *Biljana Jovanović* [in:] *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, ed. F. Haan, K. Daskalova, A. Loutfi, Budapest–New York 2006, s. 193.

¹² J.K. Cox, *Translator's Preface*, [in:] B. Jovanović, *Dogs and Others*, transl., J.K. Cox, London 2018, s. 9; J. Lukić nazywa Lidiję pierwszą jawną lesbijką w serbskiej literaturze. Vide: J. Lukić, op. cit., s. 194; Uważam to za wniosek lekko pochopny, nigdzie w tekście nie jest jednoznacznie określona orientacja seksualna bohaterki. Wiemy, że była wcześniej w związku małżeńskim z mężczyzną, nie orzeka to jednoznacznie o możliwej biseksualności, natomiast Lidija nie określa siebie żadnym epitetem dotyczącym orientacji.

¹³ B. Hooks, *Teoria feministyczna. Od marginesu do centrum*, transl. E. Majewska, Warszawa 2022, s. 234.

¹⁴ Oryg. *sex* – w języku angielskim słowo może oznaczać płeć (biologiczną) lub seks. Dla Wittig różnica między *sex* i *gender* nie jest znacząca. Vide D. Griffin Crowder, *From the*

wać. Gdziekolwiek są, cokolwiek robią [...], widziane są (i stawiane w pozycji) dostępności seksualnej dla mężczyzn [...]¹⁵.

Postrzeganie kobiet przez pryzmat seksualny obrazuje zachowanie Danila, brata Lidiji. Rodzeństwo zakochuje się w jednej kobiecie, Milenie. Narratorka w opisie zakochania wskazuje odmienne przyczyny pojawienia się uczuć. Danilo „zakochał się [...] w momencie, gdy ujrzał jej blond włosy, okrągłą twarz i duży biust”¹⁶. Zauroczenie Lidiji różni się od tego brata – choć opis nadal dotyczy ciała Mileny, nie odnosi się do atrybutów społecznie uznanych za atrakcyjne w sposób seksualny jak na przykład biust. „Kąciki ust Mileny znacznie się unosiły, kiedy się uśmiechała [...] i to samo, co działo się z Danilem, działo się ze mną”¹⁷ – Lidija swoim inicjalnym zainteresowaniem wychodzi poza heteroseksualny schemat i nie seksualizuje ciała kobiety. Zestawienie tych momentów ma charakter kontrastowy: dla mężczyzny zakochanie następuje momentalnie, na skutek powierzchownej cechy wyglądu związanej z zainteresowaniem seksualnym.

A. Rich, odwołując się do cech, jakimi, według Kathleen Gough, charakteryzuje się władza mężczyzn w społeczeństwie¹⁸, przedstawia konkretne działania wynikające z tych atrybutów. Jako przykład narzucania kobietom (męskiej) seksualności wskazuje gwałt¹⁹. Jest on jednym z motywów, które pojawiają się w prozie Jovanović. Zarówno Lidija, jak i Milena, są ofiarami przemocy seksualnej i niekonsensualnych załatwień ze strony mężczyzn. Dentysta Mileny przed zabiegiem stomatologicznym głęboko ją całuje bez uprzedzenia, Lidija jest ofiarą gwałtów ze strony psychiatry i pracodawcy.

Specyficzną cechą poetyki powieści jest naturalizm, a niekiedy groteskowość. W narracji wiele uwagi zostaje poświęcone opisom procesów fizjologicznych, płynom ustrojowym i czynnościom seksualnym. Relacja Mileny i Lidiji opisywana jest głównie przez jej aspekt seksualny. Lidija ma powtarzające się marzenia o stosunku z kochanką:

Fantazjowałam, że byłoby możliwe spędzić resztę życia bez ruchu: Milena i ja, jako podwójna, statyczna figura na ulicy Svetosavskiej; Milena z nogami zgiętymi – jej

Straight Mind to Queer Theory: Implications for Political Movement, “GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies” 2007, t. 13, s. 492.

¹⁵ M. Wittig, *The Category of Sex*, [in:] Eadem, op. cit., s. 7.

¹⁶ B. Jovanović, op. cit., s. 60.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ K. Gough, *The Origin of the Family*, „Journal of Marriage and Family” 1971, t. 33, 4, s. 760–771.

¹⁹ A. Rich, *Przymusowa heteroseksualność...*, s. 101.

uda wokół mojej szyi, a jej głowa pomiędzy moimi nogami – niekończąca się wilgoć, a dookoła – poruszający się świat [...]”²⁰.

Nawet po zakończeniu ich relacji wyobrażenia nie ustają. Lidija, w przerwach od pracy, udaje się do łazienki i masturbuje – czynność opisuje jako magiczną. Przywołuje obraz głowy kochanki i przyciąga ją „tam, gdzie jej miejsce”²¹, później na palcach czuje zapach genitaliów Mileny, nie swoich. Groteskowość tekstu widoczna jest w scenach erotycznych. Uprawiając seks z Mileną, Lidija zaczyna rozmyślać nad kolorem skóry własnej i kochanki, co prowadzi do przywołania w głowie obrazu wieszającej się Mariny Cwietajewej, rosyjskiej pisarki. Rozmyśla o kolorze jej szyi, podobnym do koloru skóry Mileny. Wyobrażanie sobie samobójstwa pisarki prowadzi do kolejnych rozważań – o więziennej śmierci ojca Lidiji, również przez powieszenie. Narracja wraca z powrotem do seksu przez porównanie: „Może szyja Mihajła była zupełnie jak Mileny teraz: napięta-wydłużona, ścięgien, żył i siniaków bez końca”²². Postać Lidiji charakteryzuje dwójka kondycja. Z jednej strony, bohaterka jest ofiarą codziennego patriarchy i męskiej dominacji seksualnej; z drugiej jednak – emancypuje swoją seksualność, nie jest nią zawstydzona, seks stanowi dużą część jej codziennych przemysłów, sam też prowadzi do refleksji na temat ludzkiej egzystencji czy przeszłości.

Tijana Matijević nazywa Milenę *femme fatale* powieści²³. Bohaterka ma atrakcyjne ciało, jest piękna i sprawna seksualnie, uważa się za nadrzędną względem Lidiji: „Milena nie ukrywała swojej przewagi i powiedziała: ‘Lidija, jesteś jak ci żałośni faceci, z którymi wszystko się kończy, zanim zdążysz mrugnąć dwa, może trzy razy – zanim zaczniesz’”²⁴. Lidija wspomina też kontrast, jaki Milena często przywołuje w celu porównania ich dwóch – podkreśla biel i miękkość własnej skóry, podczas gdy skóra Lidiji jest „twarda, szorstka i niemal czarna”²⁵. Słowa kochanki odwołują się do utrwalonego w kulturze obrazu bieli jako symbolu szlachetności i czerni przedstawiającej coś gorszego. Inny kontrast, który pojawia się w powieści, jest wprowadzony przez Lidiję. Na samym początku relacji protagonistka porównuje siebie do więźnia, a Milenę – do swojej pani²⁶. Para symbo-

²⁰ B. Jovanović, op.cit., s. 97.

²¹ Ibidem, s. 140.

²² Ibidem, s. 196.

²³ T. Matijević, *Biljana Jovanović, a Rebel with a Cause or: On ‘a General Revision of Your Possibilities’*, “Wagadu: A Journal of Transnational Women’s & Gender Studies” 2020, t. 21, s. 24, <https://digitalcommons.cortland.edu/wagadu/vol21/iss1/> [12.08.2024].

²⁴ B. Jovanović, op. cit., s. 91.

²⁵ Ibidem, s. 105.

²⁶ Ibidem, s. 63.

lizująca dynamikę poddaństwa to powtarzający się motyw w całej powieści – już sam jej wstęp pełni formę wprowadzenia do filozofii zawartej w tekście: „Psy zawsze wierzą, że należą do Innych (uważają ich, z nieznanых powodów, które przetrwały do dzisiaj, za lepszych od siebie). Inni nie zawsze są przekonani, że sami nie są Psami. Wciąż jednak, Psy są Innymi i Inni są Psami”²⁷. Relacja Mileny i Lidiji ilustruje porządek świata zaproponowany na początku utworu w pierwszoosobowej narracji. Protagonistka swoją relację z kochanką opisuje następująco: „Nie mam wątpliwości, że nasz związek wyglądał tak: Milena, która zbiera polipy, i ja, polip albo meduza, jednakże [...], czasami wyglądało to tak, jakby Milena była polipem, a ja zbieraczką polipów”²⁸.

Nora Verde – chorwackie opowiadania zaangażowane

Nora Verde to pseudonim, pod którym swoje teksty publikuje chorwacka literatka i aktywistka Antonela Marušić. Oprócz poezji, pisze głównie opowiadania i powieści, w swoich dziełach w humorystyczny sposób porusza problemy społeczne i krytykuje patriarchalną, homofobiczną rzeczywistość. Krótkie teksty z wydanego w 2010 roku zbioru *Posudi mi smajl*, dotyczą głównie dorastania, życia w Chorwacji oraz queerowości.

W opowiadaniu *Lezbe* narratorka poznaje grupę młodych lesbijek, z którą zapoznaje ją jej partnerka, i krótko opisuje jej członkinie. Obraz społeczności jest swego rodzaju autoportretem – czasowniki mają formę „my”, narratorka silnie identyfikuje się z grupą, o której mówi. Cechą wspólną kobiet jest zainteresowanie sportem, szczególnie grami zespołowymi, umięśnienie jest dla nich ważne, charakteryzują je atrybuty społecznie uznawane za męskie. „Wszystkie chcemy wyglądać jak jakiś sfeminizowany, żaloszny James Dean”²⁹ – w jej wypowiedzi przywołany zostaje męczyzna-ikona. Poszukują one sportowych koszulek Adidas, w których wygląda się jak „niepewny, niemiecki chłopaczek”³⁰. Opis wyglądu lesbijek przywołuje na myśl androgeniczną aparycję, delikatnych, sfeminizowanych mężczyzn, kogoś na granicy binarnych ekspresji płciowych. Niektóre z nich robią sobie piercingi: „wyglądamy jak choinka w *Star Treku*”³¹. Homoseksualne kobiety wyróżniają się na tle innych, normatywnych kobiet.

²⁷ Ibidem, s. 13.

²⁸ Ibidem, s. 91.

²⁹ N. Verde, *Lezbe*, [in:] Eadem, *Posudi mi smajl*, Zagreb 2019, s. 12.

³⁰ Ibidem.

³¹ Ibidem.

Obok wyglądu lawirującego między męskim a kobiecym, podobnie opisane są charakter i pragnienia lesbijek:

Łączy nas poczucie humoru i desperackie pragnienie wolnej miłości. To dużo. Ta specyficzna wrażliwość ukryta pod warstwami męskich manier i wzniesionych wokół siebie murów – zamiast prawdziwej pewności siebie. Czasem całkiem ładnie naśladujemy mężczyzn, czasem to istny żart. Czasem i z tym w pizdu. Chcesz być damą, do kurwy nędzy, żeby ci ktoś w końcu drzwi otworzył, przyniósł ci ciepłe kanapki na przerwie, odsunął krzesło, przytrzymał kurtkę przy wyjściu z kawiarni... A ona może przejąć te czynności i być twoim muszkietierem. To gra dla dwóch i może być cholernie wrażliwa i delikatna³².

Lesbijki odrzucają binarne, heteronormatywne role płciowe, znajdują się w spektrum między nimi. Męskość jest atrybutem zewnętrznym, wyuczoną manierą, płynną, zależną od okoliczności – może objawiać się silniej, czasem wypiera ją potrzeba bycia zaopiekowaną, cecha w społeczeństwie heterocentrycznym interpretowana jako kobieca.

Inny aspekt autoidentyfikacji lesbijek wiąże się ze słownictwem, jakiego używa się w stosunku do nieheteronormatywnych kobiet. „Nie lubimy słowa lezby”³³, mówi narratorka w opowiadaniu. Twierdzi, że słowo brzmi brzydko, jakby kobiety popełniły jakiś błąd, „same wybrały swój krzyż”³⁴. Preferują anglojęzyczne „gay”³⁵, które brzmi dla nich ładnie i słodko, daje poczucie szczególności, wyróżniania się na tle tłumu. Narratorka na samym początku opowiadania, kiedy mówi o poznaniu grupy lesbijek, nie przedstawia ich epitetem opisujących ich orientację seksualną, występują one po prostu jako „dziewczyny”. Ich homoseksualność jest cechą domyślną, której czytelnik musi domyślić się na podstawie kontekstu (i tytułu tekstu). Lesbijki są naturalnym towarzystwem narratorki, nie trzeba dodatkowo ich przedstawiać przez wspomnienie o homoseksualnej tożsamości, tworzą wspólnotę. Zabieg ten jest odwrotnością standardowego przedstawiania postaci queerowych w tekstach kultury, kiedy to heteroseksualnych bohaterów przedstawia się właśnie bez wspomnienia ich orientacji seksualnej, a queerowych – przeciwnie.

W tekście poruszony jest też rzadko pojawiający się w literaturze, szczególnie niequeerowej, wątek chorób przenoszonych drogą płciową. Lesbijskość wiąże się,

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Unikanie słów bezpośrednio kojarzonych z lesbijkością to szersza tendencja. Vide: V.E. Parker, op. cit., s. 205.

zdaniem narratorki, z korzyściami zdrowotnymi – „HIV jest rzadki, rzadszy niż u ludzi hetero”³⁶. Co ciekawe, HIV nie jest w tekście Verde scharakteryzowany jako związany z męską homoseksualnością, mimo takiego przekonania istniejącego w społeczeństwie. W żartobliwy sposób wspomniane są też inne choroby, bohaterka, śmiejąc się, wspomina o konieczności umycia rąk przez partnerkę przed stosunkiem, aby nie zarazić się grzybicą. Kwestie zdrowia seksualnego poruszone są w sposób lekki, daleki powszechnemu tabu.

W opowiadaniu *Sloboda* poruszony jest problem codziennej potrzeby cenzurowania się w życiu. Owa cenzura ma podwójne oblicze – zawodowe i prywatne. Pierwsze dotyczy codziennej pracy narratorki, utrzymującej się z pisania tekstów. Każdy dzień wygląda podobnie – słowa, które pisze, są zmieniane, skracane, pojawiają się w nich nowe fragmenty. Redaktorzy ograniczają ją bądź modyfikują przekaz tak, że dopiero w gazecie widzi ostateczną wersję. Cenzura w życiu prywatnym odnosi się do życia romantycznego lesbijki. Partnerka codziennie zasłania okna, aby sąsiedzi nie oglądali, co ona i ukochana robią w domu. Oddzielanie od świata zewnętrznego narratorka porównuje do odcinania jej od światła dziennego. Chęć ujrzenia promieni słonecznych nazywa „czystym, jebanym ekshibicjonizmem”³⁷, którego nie może znieść jej partnerka.

Strach ukochanej wynika z obawy, że otoczenie dowie się o relacji kobiet. Narratorka lekceważy jej lęki, wskazując, że to, co mogliby zobaczyć sąsiedzi, jest jedynie zdrowym związkiem dwóch kobiet. Częściowo wiąże się to z problemem, o którym pisze A. Rich. Badaczka pokazuje, w jaki sposób przemoc seksualna mężczyzn wobec kobiet jest społecznie akceptowana, podczas gdy związek lesbijski uznaje się za nienormalny³⁸. Relacja jednopłciowa, niezawierająca żadnych szkodliwych elementów, jest społecznym tabu. Kobieta w swojej narracji sprzeciwia się ukrywaniu swojego życia, nie akceptuje narzucanego porządku. W sposób pełen frustracji i ironii opisuje, jak można by rozwiązać problem cenzury narzuconej przez społeczeństwo osobom LGBTQ+. W jej opinii, należałoby zwolnić jeden kontynent dla „nieprzystosowanych”³⁹. Własna przestrzeń gwarantować ma wolność, o której mowa w tytule opowiadania. Narratorka wspomina też o możliwości opuszczenia swojego kontynentu i odwiedzenia reszty ludności świata – ma być to jednak przejaw masochizmu, bowiem niedopasowanie do ludzi wywołuje ból. Zwrócona zostaje uwaga na problem funkcjonowania osób nienormatywnych w społeczeństwie.

³⁶ N. Verde, *Lezbe*, [in:] op. cit., s. 12.

³⁷ N. Verde, *Sloboda*, [in:] Eadem, op. cit., s. 56.

³⁸ A. Rich, op. cit., s. 101.

³⁹ N. Verde, *Sloboda*, [in:] Eadem, op. cit., s. 56.

Wirginesza-lesbijką w prozie Rene Karabasz

Problemy społeczne to jeden z tematów, który w swojej debiutanckiej powieści porusza Rene Karabasz, pochodząca z Bułgarii scenarzystka, aktorka i pisarka. Akcja dzieła *Zanim dojrzeją granaty* dzieje się w Górach Przeklętych w Albanii. Na tych terenach jeszcze do niedawna powszechne było zjawisko tranżycji społecznej kobiet w mężczyzn. Tak zwane „zaprzysiężone dziewice” to osoby, którym przy urodzeniu przypisano płć żeńską, zgodnie z nią były też socjalizowane, aż do momentu podjęcia decyzji o przyjęciu męskiej tożsamości. Kosztem przysięgi zachowania czystości kobiety zyskiwały przywileje płynące z bycia mężczyzną, jak i obowiązki płynące z tej roli płciowej. Najczęstszym powodem zostania wirgineszą był brak mężczyzny w rodzinie (na przykład z powodu jego śmierci). Wiele kobiet decydowało się na ten krok, aby uniknąć aranżowanego małżeństwa w młodym wieku⁴⁰.

Bekia jest jedną z ostatnich żyjących wirginesz, na przysięgę decyduje się z kilku powodów – jednym z nich jest małżeństwo, którego chce uniknąć. Aranżowane zamążpójście to jeden z przejawów narzucania męskiej seksualności kobietom, które wymienia A. Rich⁴¹. Choć Bekii udaje się uniknąć losu, na który skazane są kobiety żyjące w patriarchalnym społeczeństwie Albanii, powieść R. Karabasz opisuje też inne problemy wynikające z mizoginii. Aranżowane małżeństwa nie są jedynym przejawem władzy mężczyzn, które analizuje amerykańska pisarka, opisuje też problem definiowania męskiej aktywności w obrębie kultury jako bardziej wartościowej niż tej kobiet⁴². Albańska kobieta w prozie R. Karabasz, aby uzyskać swoją podmiotowość i stać się osobą, której obecność jest uznawana za wartościową w społeczności, musi zostać mężczyzną. Bohaterka świadoma jest ograniczeń, jakie wiążą się z socjalizowaniem do roli kobiety. Porównując siebie z Haczykiem, miejscowym chłopakiem: „mały chłopiec, który nie kosztuje dwudziestu wołów, tak jak ja kosztuję, bo jest mężczyzną”⁴³, podkreśla kulturową wartość mężczyzny, o której pisze A. Rich.

Fenomen zaprzysiężonych dziewic nie podważa patriarchalnego systemu, ale podtrzymuje sztywny podział na męsko-damski świat. Równocześnie jednak, rola wirgineszy jest respektowana przez społeczeństwo, nie podważa się tożsamości osób należących do tej grupy. Mimo pozostawania w patriarchalnym

⁴⁰ A. Young, L. Twigg, 'Sworn Virgins' as Enhancers of Albanian Patriarchal Society in Contrast to Emerging Roles for Albanian Women, "Etnološka tribina" 2009, nr 32, s. 118, 121.

⁴¹ A. Rich, op. cit., s. 101.

⁴² Ibidem, s. 102.

⁴³ R. Karabasz, *Zanim dojrzeją granaty*, transl. M. Mikołajczak, Poznań 2023, s. 63.

paradygmacie, kobietom przez społeczną tranzycję zezwala się na życie wolne od męskiej kontroli⁴⁴. Przyjęcie roli mężczyzny zmienia kobiecie życie w taki sposób, że „z bycia [...] obiektem bez praw i mocy”⁴⁵ stają się osobami ze społecznymi, legalnymi i kulturowymi obowiązkami⁴⁶. Karabasz w powieści nie opisuje tej ostatniej kwestii – skupia się raczej na samotności, jaką dośkwiera Bekii po zaprzysiężeniu, pomimo uzyskania pewnego stopnia wolności.

Decyzja Bekii o porzuceniu roli kobiety częściowo wiąże się z osobą Dany, dziewczyny, w której protagonistka się zakochuje. Relacja z Daną ucieleśnia queerowość protagonistki, niepasującą do roli kobiecej, którą narzuca jej społeczeństwo. Jak twierdzi M. Wittig, „odrzućcie stania się (lub pozostania) heteroseksualną zawsze oznaczało odrzucenie stania się [...] kobietą. Dla lesbijki jest to dalej posunięty proces niż odrzucenie roli «kobiety». Jest to odrzucenie ekonomicznej, ideologicznej i politycznej siły mężczyzny”⁴⁷. Zdanie francuskiej pisarki potwierdza doświadczenie Bekii. Zaprzysiężenie, a zatem zaprzestanie bycia kobietą, uwalnia. Nieheteronormatywność Bekii, choć jest składową przyczyną społecznej tranzycji, nie jest jej jedynym powodem. Egzystencja lesbijska jest aktem oporu wobec patriarchatu⁴⁸, nie jest jednak równoznaczna z męską tożsamością bohaterki – męska ekspresja wynika z wychowania w lokalnej społeczności.

Bekia nie jest jedynym dzieckiem swoich rodziców, ma też brata, choć to ona zdaje się odgrywać rolę syna bardziej niż on. Wielokrotnie w powieści bohaterka opisana jest słowami „chłopiec tatusia”. Sale, brat Bekii, mówi: „On miał tylko jednego syna. I to byłeś ty”⁴⁹. Antonia Young i Larenda Twigg zauważają, że brak syna, który mógłby reprezentować honor rodziny, może być źródłem wstydu w małych, albańskich społecznościach⁵⁰. Problem ten przedstawia także R. Karabasz: Sale, przez ojca uważany za zbyt wrażliwego i niewystarczająco męskiego, nie może spełnić wysuwanych wobec siebie oczekiwań rodziny, więc ucieka. Obok kwestii dotyczących traktowania kobiet jako osób mniej wartościowych, autorka zwraca też uwagę na sztywne role płciowe krzywdzące również mężczyzn, którzy nie wpisują się w normatywny, heterocentryczny obraz płci męskiej.

⁴⁴ A. Young, L. Twigg, op. cit., s. 118.

⁴⁵ Ibidem, s. 118.

⁴⁶ Ibidem, s. 118.

⁴⁷ M. Wittig, *One Is Not...*, [in:] Eadem, op. cit., s. 13.

⁴⁸ A. Rich, op. cit., s. 112.

⁴⁹ R. Karabasz, op. cit., s. 85.

⁵⁰ A. Young, L. Twigg, op. cit., s. 121.

Męskie oblicza serbskich kobiet – Radmila Petrović

O nienormatywności płciowo-seksualnej pisze też Radmila Petrović, której tomik wierszy *Moja mama wie, co się wyprawia w miastach* ukazał się w Serbii w 2020 roku. Petrović reprezentuje młode pokolenie poetek poruszających w swojej twórczości problemy społeczne – w przypadku Petrović jest to sprzeciw wobec m.in. patriarchatu, hierarchii wartości czy mitów narodowych⁵¹. Podmiot liryczny przedstawiony jest jako ktoś z marginesu społecznego, autotematyzuje lesbijskość oraz wiejskie pochodzenie⁵². W tekstach dominuje perspektywa kobiety, często jednak jej zachowania i cechy nie są tożsame z tym, jak kobiecą rolę płciową formowały wzorce zachodnie.

Jedną z najczęściej poruszanych w tomiku kwestii jest ekspresja płciowa podmiotu lirycznego oraz kobiet wokół. Męskość, jako nieprzystająca do żeńskiej tożsamości, w ogólnym postrzeganiu społecznym kojarzy się z lesbijskością. Nie przejawia się to jednak w słowach podmiotu, w wierszach męskość nie jest domeną lesbijską, a cechą nabywaną przez wychowanie. Orientacja seksualna podmiotu nie rzutuje na jego ekspresję, socjalizacja kobiety na bałkańskiej wsi zawiera wpojenie cech powszechnie kojarzonych z męskością.

Wmieszanie męskich cech w osobowość kobiety zilustrowane jest w utworze *Mówili, że Belgrad to miasto, w którym nie wolno nikomu spojrzeć w oczy*. Podmiot przedstawia się słowami: „ja jestem laska z jajami / mam scyzoryk w kieszeni / i druty w staniku”⁵³. Jovana Todorović i Sara Matin wskazują na symbolikę tych wersów: scyzoryk kojarzyć ma się z fallusem i męskością, fiszbina natomiast konotuje z kobiecością. Podmiot – kobieta – znajduje w sobie elementy i męskie, i kobiece⁵⁴. Androgeniczność przewija się w całym zbiorze. W przypadku utworu *Mówili, że Belgrad to miasto...* różnorodność płciowa wiąże się z przestrzenią, w której podmiot funkcjonuje. Życie na wsi wymaga umiejętności, których nie uczy się kobiet w mieście – wiedzy o rolnictwie, jazdy traktorem. Kobiety ze wsi opisane są jako silne, rozbijające kordon żandarmerii, to one walczą o losy robotników. Nie są damami – w przeciwieństwie do mężczyzn z miast – „on jest

⁵¹ J. Todorović, S. Matin, *Vladana Perlić i Radmila Petrović: studija ukrštenog čitanja*, „Bosanskohercegovački slavistički kongres. Zbornik radova (knjiga 2)” 2022, 2, s. 31.

⁵² Ibidem, s. 31.

⁵³ R. Petrović, *Mówili, że Belgrad to miasto, w którym nie wolno nikomu spojrzeć w oczy*, [in:] *Moja mama wie, co się wyprawia w miastach*, transl. A. Wojtaszek, Kołobrzeg 2023, s. 8.

⁵⁴ J. Todorović, S. Matin, op. cit., s. 31.

mężczyzną-damą”⁵⁵, „wszyscy oni byli chłopakami-damami w mundurach”⁵⁶. Warunki życia na wsi zmuszają do odrzucenia społecznej roli „kobiecej” kobiety na rzecz siły i samodzielności – cech męskich.

Co więcej, męskość dodawać ma wartości kobiecie, tradycyjnie niecenionej w patriarchalnym społeczeństwie, gdzie córki nie są dziećmi tak chcianymi jak synowie. W *Dziewczynie, która nie wierzy w mity* podmiot liryczny opowiada, dzięki czemu przyszła na świat. „Poszliśmy do wróżki [...] / powiedziała, że będę chłopakiem [...] / uratowała mi życie”⁵⁷, mówi, potem w *Zanim poszłam do szkoły, wiedziałam już, czym jest odejmowanie* dodaje: „byłam znowu dziewczynką / mama płakała na porodówce / dziadek zaklął, kiedy usłyszał / tylko babcia umarła na czas”⁵⁸, „szkoda, że nie chłopak / myślały ciotki spode łba”⁵⁹. R. Petrović zwraca uwagę na faworyzowanie płci w relacjach rodzinnych, gdzie oczekuje się męskiego potomka. „Znowu” pojawiające się w *Zanim poszłam do szkoły*... podkreśla wagę rozczarowania rodziny na wieść o kolejnej córce.

Poetka opisuje też skutki wychowywania dziewczyn w takich warunkach. „Podmiot liryczny przyswaja pewne cechy męskości i praktykuje aktywności charakterystyczne dla mężczyzn, wypełniając część roli upragnionego, nieurodzonego syna”⁶⁰. „Tato, w tej córce masz trochę syna / którego tak bardzo pragnąłeś”⁶¹, „tato, w tej córce masz trochę z nieurodzonego syna”⁶² – te słowa padają w *Górze w płomieniach*. Podmiot widzi, jak ważne jest dla rodzica posiadanie męskiego potomka, od najmłodszych lat wie, że nie jest tym, kogo chciała rodzina. Samoświadomość kobiety wskazuje oczywistość i powszechność tego zjawiska. Jej doświadczenie nie jest jednostkowe, dotyczy też innych kobiet. „podejdź tylko, jeśli wiesz / jak pokochać tego mężczyznę / w nich”⁶³, mówi podmiot w *Dziewczynie, która nie wierzy w mity*, opisując wiele dziewczyn. Nie charakteryzuje ich jako męskich, wskazuje na mężczyznę, który jest częścią ich jestestwa, a nie wynikiem powierzchownych cech. Męskość ma wnikać w kobiety ogółem, nie tylko w tę jedną, nieheteronormatywną, jaką jest podmiot.

⁵⁵ R. Petrović, *Mówili...*, [in:] Eadem, op. cit., s. 8.

⁵⁶ Ibidem, s. 8.

⁵⁷ R. Petrović, *Dziewczyna, która nie wierzy w mity*, [in:] Eadem, op. cit., s. 7.

⁵⁸ R. Petrović, *Zanim poszłam do szkoły, wiedziałam już, czym jest odejmowanie*, [in:] Eadem, op. cit., s. 15.

⁵⁹ Ibidem, s. 16.

⁶⁰ J. Todorović, S. Matin, op. cit., s. 32.

⁶¹ R. Petrović, *Góra w płomieniach*, [in:] Eadem, op. cit., s. 29.

⁶² Ibidem, s. 29.

⁶³ R. Petrović, *Dziewczyna...*, [in:] Eadem, op. cit., s. 7.

Heteroseksualny romans jest idealizowany w dominującej kulturze, uczy kobiety, że domyślny jest dla nich pociąg do męskości⁶⁴, pomija się inne, różnorodne opcje. Męskość faktycznie może być przedmiotem pożądania dla kobiet, choć niekoniecznie ta występująca u mężczyzn – interesować je może jej zmodyfikowana, nieprzemocowa forma, niepasująca do norm społeczno-kulturowych, jaką cechują się niektóre kobiety. W utworze *Ciotka mówi, że to upadek prawosławia* podmiot wskazuje, że i ona była uczona naturalności heteroseksualnych relacji. Wymienia cechy mężczyzny, o jakim marzyła – miałby być wysoki i nie stosowałby przemocy (znormalizowanej w patriarchalnych relacjach damsko-męskich). Porusza też kwestie unikania problemów i uciekania od rzeczywistości – ukochany, chcąc uniknąć rozmów o spornych kwestiach, zainicjuje seks. Kobieta idealizuje go – postrzega jego duszę jako nadspodziewanie głęboką, kiedy otoczenie przyzwyczaja ją do płytkich charakterów mężczyzn. Dopiero wyjście poza heteronormatywny schemat pozwala jej zauważyć, że pragnęła innej kobiety. Szelest kukurydzy w mieście, o którym wspomina, może kojarzyć się z wsią i domem, poczuciem bezpieczeństwa, jakie daje jej dopiero ukochana. Cechy, które przykuwały jej uwagę u mężczyzn, odnajduje w kobiecie, będącej faktycznym obiektem jej pożądania. Atrybuty, jakie kobiety postrzegają jako atrakcyjne u mężczyzn, u kobiet nabierają nowego sensu. J. Butler, przytaczając słowa pewnej *femme*⁶⁵ – „lubiej, gdy moi chłopcy są dziewczętami”⁶⁶ – wskazuje, że bycie kobietą kontekstualizuje męskość w sposób, jaki podoba się kobietom⁶⁷. Tak też dzieje się w przypadku podmiotu wierszy Petrović.

Homoseksualność przez otoczenie podmiotu lirycznego postrzegana jest negatywnie. Stosunek ciotki wobec queerowości ukazuje tytuł – *Ciotka mówi, że to upadek prawosławia*, związek krewnej z kobietą ma moc niszczącą religię. Nienormatywność jest przez rodzinę podmiotu postrzegana jako choroba, podejmują próby jej wyleczenia⁶⁸. Jak pokazują J. Todorović i S. Matin⁶⁹, motyw ten pojawia się kilkakrotnie – w *Dwóch minutach bez poezji* kobieta wspomina starania rodziców, aby uleczyć córkę z homoseksualnych skłonności ziołami, kiedy indziej własne pytanie do dziadka: „co mam zakopać w kretowisku / żeby

⁶⁴ A. Rich, op. cit., s. 101.

⁶⁵ Femme – tożsamość lesbijska związana z performowaniem kobiecości poza kontekstem heteroseksualnym. Vide E. Lapovsky Kennedy, M.D. Davis, *Boots of Leather, Slippers of Gold: The History of a Lesbian Community*, New York 2014, s. 6.

⁶⁶ J. Butler, op. cit., s. 167.

⁶⁷ Ibidem, s. 167.

⁶⁸ J. Todorović, S. Matin, op. cit., s. 36.

⁶⁹ Ibidem, s. 36.

moje palce nie spieszyły się tak / ku jej pagórkom”⁷⁰. Metafora pagórków, występujących w tekście jako reprezentacja kobiecego ciała, wskazywać może też na tabuizowanie kobiecej seksualności, unikanie nazywania jej wprost. Traktowanie nieheteronormatywności jako czegoś uleczonego opisane jest też w utworze *Śnię o nożach, nożach, nożach*, w którym ojciec, oburzony propozycją prawa do małżeństwa dla par jedнопłciowych w Czarnogórze, pragnie ratować córkę, odwiedzając szeptuchy. Negatywne pojmowanie queerowości obrazuje też zachowanie ojca, winiącego Amerykę za nowy stan prawny w sąsiednim państwie – Zachód jawić się ma jako źródło dewiacji.

Wnioski

Literatura lesbijska na Bałkanach nie funkcjonuje jedynie w ramach literatury homoseksualnej kobiet. Przeanalizowane teksty najsilniej pasują do trzeciej grupy w klasyfikacji D. Barzut. Lesbijskość jest w nich tematyzowana, jednak teksty nie wywodzą się z pracy aktywistycznej, zawierają natomiast opisy problemów, którymi aktywistki/ści się zajmują, przez co literaturę tę można postrzegać jako literaturę zaangażowaną. Problemy, które porusza się najczęściej w piśmiennictwie lesbijskim Bałkanów, odpowiadają tym wskazywanym przez feministki drugiej i trzeciej fali – szczególnie przez A. Rich i M. Wittig (reprezentujące drugą falę feminizmu), J. Butler (reprezentującą trzecią falę) oraz b. hooks (której poglądy obejmują i drugą, i trzecią falę⁷¹).

Dostrzec można wiele wspólnych tematów poruszanych w utworach autorek. B. Jovanović, R. Karabasz i R. Petrović piszą o relacjach rodzinnych i ich wpływie na bohaterki. Kwestia tego, jak płeć i męskość kształtowane są przez otoczenie, szczególnie uważnie podejmowana jest u autorek tworzących już w XXI wieku. Opisy homofobii i patologizacji seksualności pojawiają się u N. Verde i R. Petrović. R. Karabasz i R. Petrović w swoich tekstach przywiązują dużą wagę do przestrzeni – wiejskiej lub lokalnej. Cechami łączącymi wszystkie utwory, z wyjątkiem opowiadań N. Verde, jest unikanie nazywania orientacji bohaterek wprost oraz poruszanie tematu relacji rodzinnych. Krytyka heteroseksualnego porządku, heteroseksualnej umowy społecznej i patriarchy to wspólne tematy dla wszystkich pisarek.

⁷⁰ R. Petrović, *Pagórki*, [in:] Eadem, op. cit., s. 43.

⁷¹ E. Majewska, *Marginesem w centrum. bell hooks i rewolucyjny ruch feministyczny*, [in:] b. hooks, op. cit., s. 19.

Istnieją też wątki różniące od siebie opisane teksty lesbijskie. U B. Jovanović pojawiają się rozważania filozoficzne i feministyczne, poetykę powieści cechuje estetyka naturalistyczna. R. Karabasz zwraca uwagę na problemy mężczyzn, jakie wynikają z funkcjonowania w patriarchalnej kulturze. N. Verde odwołuje się do tematów obecnych w literaturze lesbijskiej XX wieku – mówi przede wszystkim o kulturze lesbijskiej. Mimo różnic między poszczególnymi utworami, podobieństwa w zakresie opisywania problematyki społecznej są silnie obecne u autorek literatury lesbijskiej na Bałkanach.

Bibliografia

- Barzut D., *Predgovor*, [in:] *Pristojan život*, ed. D. Barzut, Beograd 2012, s. 9–12.
- Butler J., *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York–London 2007.
- Gavrić S., Čaušević J., *From Demedicalisation to Same-Sex Marriage: A Contemporary LGBT History of the Western Balkans*, transl. A. Spahić, Beograd 2021.
- Griffin Crowder D., *From the Straight Mind to Queer Theory: Implications for Political Movement*, “GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies” 2007, t. 13, s. 489–503.
- hooks b., *Teoria feministyczna. Od marginesu do centrum*, transl. E. Majewska, Warszawa 2022.
- Jagose A., *Debating Definitions: The Lesbian in Feminist Studies and Queer Studies*, [in:] *The Cambridge Companion to Lesbian Literature*, ed. J. Medd, Cambridge 2015, s. 32–44.
- Jovanović B., *Dogs and Others*, transl. J.K. Cox, London 2018.
- Karabasz R., *Zanim dojrzeją granaty*, transl. M. Mikołajczak, Poznań 2023.
- Lapovsky Kennedy E., Davis M.D., *Boots of Leather, Slippers of Gold: The History of a Lesbian Community*, New York 2014.
- Lukić J., *Biljana Jovanović*, [in:] *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries*, ed. F. Haan, K. Daskalova, A. Loutfi, Budapest–New York 2006, s. 192–194.
- Matijević T., *Biljana Jovanović, a Rebel with a Cause or: On 'a General Revision of Your Possibilities'*, “Wagadu: A Journal of Transnational Women's & Gender Studies” 2020, t. 21, <https://digitalcommons.cortland.edu/wagadu/vol21/iss1/> [12.08.2024].
- Parker E., *Contemporary Lesbian Fiction: Into the Twenty-First Century*, [in:] *The Cambridge Companion to Lesbian Literature*, ed. J. Medd, Cambridge 2015, s. 204–218.
- Petrović R., *Moja mama wie, co się wyprawia w miastach*, transl. A. Wojtaszek, Kołobrzeg 2023.
- Petrović R., *Moja mama zna, što se dešava u gradovima*, Beograd 2020.

- Rich A., *Przymusowa heteroseksualność a egzystencja lesbijska*, „Furia Pierwsza” 1999–2000, 4/5, transl. A. Grzybek, s. 91–127.
- Todorović J., Matin S., *Vladana Perlić i Radmila Petrović: studija ukrštenog čitanja*, „Bosanskohercegovački slavistički kongres. Zbornik radova (knjiga 2)” 2022, 2, s. 27–46.
- Verde N., *Lezbe*, [in:] Eadem, *Posudi mi smajl*, Zagreb 2019, s. 12–13.
- Verde N., *Sloboda*, [in:] Eadem, *Posudi mi smajl*, Zagreb 2019, s. 56–57.
- Wittig M., *The Straight Mind and Other Essays*, Boston 1992.
- Young A., Twigg L., ‘Sworn virgins’ as Enhancers of Albanian Patriarchal Society in Contrast to Emerging Roles for Albanian Women, “Etnološka tribina” 2009, 32, s. 117–134.

Martin Makara

Ústav slovenskej literatúry SAV

martin.makara@savba.sk

ORCID: 0009-0001-8339-6383

HODNOTOVOSŤ LITERÁRNEJ CENY ANASOFT LITERA

The Value Preferences in the Anasoft litera Award

Summary

The study deals with the laureates of the most prestigious Slovak literary award, Anasoft litera, and how the juries reasoned the winning titles throughout the years. Mapping up to two decades of the annual award, the paper focuses on values highlighted in the official rationale behind every year's winner. This results in a diachronic panorama of Anasoft litera's value preferences, capturing its development from the noticeable domination of aesthetic criteria at the beginning of the award to a more balanced approach with other types of criteria – mainly social – in the last years of the award.

Keywords: Anasoft litera, Literary Award, Literary Axiology, Valuability

Anasoft litera (AL) je najprestížnejším slovenským literárnym ocenením, ktoré sa od roku 2006 udeľuje za „najlepšie slovenské prozaické literárne dielo alebo za preklad pôvodného prozaického diela autorov, ktorí sú občanmi Slovenskej republiky“, prípadne „za dielo, ktorého autor alebo autorka sú istým spôsobom spätí so Slovenskom“¹. Za najvýznamnejšiu literárnu cenu na Slovensku je Anasoft litera považovaná pre profesionálnu propagáciu slovenskej literatúry prostredníctvom spolupráce so školami, vydateľstvami a kníhkupectvami, ale tiež pro organizáciu podujatia Litera fest, spoluorganizáciu stredoškolskej

¹ Štatút Anasoft litera, <http://bit.ly/4cUP14q> [31.01.2025].

literárnej Ceny René a v neposlednom rade pre umeleckú a finančnú hodnotu ocenenia vo výške desaťtisíc eur.

Porota ceny je každoročne zostavovaná z piatich literárnych odborníkov rozličných profesií, pričom tradičnou súčasťou každej porotcovskej zostavy sú literárni vedci z akademického prostredia, jeden neslovenský porotca a jeden porotca, ktorý sa venuje popularizácii literatúry. V minulosti bývali súčasťou poroty aj osobnosti venujúce sa iným druhom umenia (napríklad divadlu či filmu)². Keďže o tom, čo znamená „*najlepšie*“ [zvýr. M. M.] slovenské prozaické literárne dielo“ rozhoduje každoročne sa meniaci porota, a nijaké kritériá hodnotenia jej štatút ceny nepredpisuje, organizátor ceny si dáva záležať na tom, aby zostava poroty garantovala odborný charakter ocenenia. Ako však priblížim ďalej, časť literárnej vedy má práve o odbornosti ceny a prednostnom uplatňovaní umeleckých kritérií v nej v ostatných rokoch pochybnosti, spočívajúce napríklad vo výbere titulov na pomedzí „umeleckej“ a „žánrovej“ literatúry do desiatky Anasoft litera (ide o romány *Trhlina* Jozefa Kariku či *Zlodej* Arpáda Soltésza).

Na cenu sú automaticky nominované všetky prozaické diela vydané v uplynulom roku, ktoré korešpondujú so štatútom ceny (ten isté žánre, napríklad eseje, literatúru faktu či memoáre, vylučuje). Porota spomedzi nich vyberá semifinálovú desiatku titulov, ktorá sa s niekoľkomesačným odstupom zužuje na finálovú päťicu, a z nej je napokon vybraný víťazný titul, vyhlasovaný tradične v októbri. Pôvodný model ceny však bol iný – jeho súčasťou nebol „medzivýber“ finálovej päťky, ale víťaz sa vyberal priamo z finálovej desiatky. Ani tá však nebola vo všetkých ročníkoch ceny pravidlom a z času na čas sa objavujú úvahy, či nutne vyhlasovať semifinálovú desiatku aj v prípade, ak v príslušnom roku nevyšlo dostatok kníh úrovně, ktorá by kvalitatívne zodpovedala finálovým nárokom tohto ocenenia. Od stabilizácie modelu ceny sa však k takejto redukcii semifinálového ani finálového výberu nepristúpilo.

Keďže sa v roku vydania tejto štúdie uskutoční jubilejný dvadsiaty ročník ceny Anasoft litera, tento mílnik predstavuje príležitosť pre reflexiu tohto ocenenia. Vo svojom príspevku sa zameriavam na víťazné tituly jednotlivých ročníkov, pričom pozornosť venujem spôsobom, akými porota príslušného ročníka argumentovala v prospech svojho rozhodnutia udeliť cenu Anasoft litera práve tomu-ktorému dielu. Hodnoty, ktoré konkrétna porota uvádza ako dôvody ocenenia diela, považujem v súlade s axiologickou teóriou Vladimíra Brožíka za jeho hodnotovosť³, a sumár týchto hodnôt naprieč jednotlivými ročníkmi Anasoft litera tak budem chápať ako hodnotovosť tejto ceny.

² Porota, <https://bit.ly/410SkYX> [31.01.2025].

³ V. Brožík, *Marxistická teória hodnotenia*, Bratislava 1976, cap. II.

Tabela 1. Hodnota jednotlivé poroty

roviná recepcie (funkcia) literárneho diela	znaky činnosti, resp. prijímaného obsahu	hodnotiace kritériá (diferenciačné znaky)	mimoliterárny vedný aspekt
utilitárna	dielo ako nástroj a predmet praktickosť, vecnosť, zmyslosť vyplnenie voľného času uvoľnenie, rozptýlenie, oddych získavanie skúseností	užitočné – neužitočné (zbytočné)	biológia antropológia
sociatívna	dielo ako spoločník príklady a poučenia pre život pravdepodobnosť (verizmus) únik od problémov konvencia	prospešné – škodlivé	sociológia
emocionálna	dielo ako priateľ citová vzrušivosť sentimentálnosť zážitkovosť osobná identifikácia	prijímnné – neprijímnné (rozkošné – bolestivé)	psychológia
etická	dielo ako mravná norma charakternosť, charakterovosť výhovnosť intuitivnosť sebazdokonaľovanie	dobré – zlé (mravné – nemravné)	pedagogika etika
racionálna	dielo ako zdroj poznania získavanie vedomostí pravdivosť, myšlienkovosť objektivnosť diskurzivnosť	pravdivé – nepravdivé	filozofia noetika
estetická	dielo ako pôsobivý obraz vnímanie formy a štýlu kriticnosť tvorivosť detenzia (redukcia napätia)	pekné – nepekné (ľúbivé – nelúbivé) (dokonalé – nedokonalé)	estetika poetika

Hodnoty, ktorými jednotlivé poroty zdôvodňovali svoj výber laureáta či laureátky, budem klasifikovať podľa teoretického modelu Rudolfa Lesňáka. Ten rozlišuje šesť rovín recepcie literárneho diela, ktoré zodpovedajú šiestim typom aktuálnej hodnoty pre čitateľa: ide o utilitárnu (teda úžitkovú) hodnotu, sociatívnu (teda spoločenskú) hodnotu, emocionálnu hodnotu, etickú (alebo morálnu) hodnotu, racionálnu (alebo poznávaciu) hodnotu a estetickú hodnotu⁴.

Hoci by jednotlivé typy hodnôt bolo možné diferencovať aj inak a v literárnej praxi sa tieto typy prelínajú, ide o dostatočne členitý model na postihnutie rozličnosti záujmov, ktoré voči textu možno presadzovať. Okrem týchto hodnôt porota opakovane zohľadňovala aj vývinovú hodnotu, ktorá tu korešponduje s umeleckou hodnotou, ako ju definuje napríklad Tomáš Kulka⁵. Pre prítomnosť tejto hodnoty v argumentácii poroty na ňu prihliadam, hoci spoločne s Ľubomírom Plesníkom som presvedčený, že vývinová hodnota je spolu s historickou (ako ich vyčleňuje Mikuláš Bakoš) odvodená od aktuálnej hodnoty a jej podriadená⁶. Dôvod je jednoduchý: aby sa hodnota mohla stať vývinovou, musí byť v prvom rade aktuálnou hodnotou.

Konštantou v zdôvodňovaní výberu laureáta či laureátky bývajú naprieč jednotlivými ročníkmi ceny estetické, prípadne formálne kritériá. Keďže štatút ceny nijaké kritériá výberu laureáta či laureátky nedefinuje a porota sa každoročne obmieňa – nehovoriac už o samotnom literárnom vývoji – zovšeobecnenie z uplatnených estetických noriem v histórii Anasoft litery je prakticky nemožné. Argumentáciou v prospech estetickej, prípadne formálnej hodnoty víťazných diel sa teda v tomto príspevku podrobnejšie zaoberať nebudem, a namiesto toho ma bude zaujímať, či k nej jednotlivé poroty v zdôvodnení svojho výberu pripájajú aj iné typy hodnôt, a ak áno, tak prečo, akým spôsobom a v akom pomere k estetickej hodnote.

V prvých piatich ročníkoch ceny (2006–2010) porota výrazne uprednostňovala estetické hodnoty ocenených diel. Či už šlo o zbierku poviedok *Čarovný papagáj a iné gýče*, s ktorou sa ako vôbec prvým laureátom Anasoft litera stal Pavel Vilikovský, poviedkovú knihu *Liečiteľ* Mareka Vadasa, prózu Milana Zelinku *Teta Anula*, fragmentárny text Alty Vášovej *Ostrovy nepamäti* alebo poviedky Stanislava Rakúsa zhrnuté v knihe s titulom *Telegram*, iné než estetické typy hodnôt boli v hodnotiacom stanovisku poroty prítomné len nepriamo alebo okrajovo. Príkladom je autenticita osobnej výpovede ako existenčnej stopy, ktorej zmysel

⁴ R. Lesňák, *Literatúra medzi ľuďmi*, Bratislava 1977, s. 195.

⁵ T. Kulka, *Umění a jeho hodnoty. Logika umělecké kritiky*, Praha 2019, ss. 176–188.

⁶ Ľ. Plesník, *Pragmatická estetika textu*, Nitra 1995, ss. 28–29.

však porota nepribližuje (AL 2006 pre Pavla Vilikovského)⁷, hľadanie univerzálnych životných hodnôt ako predpokladu písania (AL 2007 pre Mareka Vadasa)⁸, emocionálna pôsobivosť (AL 2008 pre Milana Zelinku)⁹, dokumentárna evokácia (AL 2009 pre Altu Vášovú)¹⁰ a humor, ako aj možnosť stotožnenia sa s trápnu každodennosťou postáv (AL 2010 pre Stanislava Rakúsa)¹¹. Zvláštny dôraz je v hodnotení porôt opakovane kladený na prácu s pamäťou: v prípade *Tety Anuly* M. Zelinku možno podľa poroty „na pozadí regionálne signovanej a anekdotickej fabulácie možno pozorovať citlivú, v dobrom slova zmysle dojímavú prácu prozaika so selektívnou pamäťou“¹², a v prípade *Ostrovov nepamäti* A. Vášovej sa do argumentácie poroty na báze autobiografickosti spisovateľkinho diela prvý raz explicitne dostáva aj literárny kontext autorkinej vlastnej tvorby aj iných autorov¹³. Prvých päť ročníkov ceny teda zreteľne charakterizuje primárnosť estetických kritérií, ktoré sú sekundárne dopĺňané aj poznávacími a etickými kritériami. Len okrajovo sa k estetickému hodnotu víťazného titulu pripája aj emocionálne zdôvodnenie udelenia ceny: ide napríklad o „jazykový a situačný humor“ v Rakúskej zbierke *Telegram*¹⁴. *Explicitné sociatívne hodnotenie v tomto úvodnom období ceny úplne absentuje.*

Výraznejšie hodnotové posuny v kritériách porôt Anasoft litera si možno všimnúť v druhej päťročnici ceny, teda od roku 2011 do roku 2015. V zdôvodnení ocenenia románu *Moniky Kompaníkovej Piata loď* (AL 2011) je hneď v úvode napísané, že ide o „silný príbeh, ktorý ťaží z napätia a očakávania čitateľov“, jasne sa tu teda ohlása jeho emocionálna hodnota. Popri nej je však v románe ocenená aj „psychologická experimentálna štúdia človeka“ a „línia vývoja či premeny ženy“, čím dielo nadobúda v čítaní poroty aj význačnú poznávaciu hodnotu¹⁵. Tá je vyzdvihnutá aj nasledujúci rok, keď si cenu za novelu *V mene otca* prevzal Balla (AL 2012). Porotca Michal Rehúš pri nej vyzdvihol „reflexiu závažnejších ľudských otázok“, ako aj vyrovnávanie sa so základnými životnými situáciami,

⁷ Cenu Anasoft litera za pôvodnú prózu dostal Pavel Vilikovský, <https://bit.ly/42Bl9aE> [31.01.2025].

⁸ Liečiteľ zarobil dvestotisíc korún, <https://bit.ly/4jDlsb0> [31.01.2025].

⁹ A. Balogh, *Teta Anula má dvestotisíc*, <https://bit.ly/42DQWYC> [31.01.2025].

¹⁰ Idem, *Prestížnu literárnu cenu má Alta Vášová*, <https://bit.ly/3QjYkRL> [31.01.2025].

¹¹ V. Pisár, *Rakús dostal na Telegram odpoveď. Cenu Anasoft litera*, <https://bit.ly/42VfXPl> [31.01.2025].

¹² A. Balogh, *Teta Anula...*

¹³ Idem, *Prestížnu...*

¹⁴ V. Pisár, *Rakús...*

¹⁵ Idem, *Anasoft litera 2011: Najlepším románom je Kompaníkovej Piata loď*, <https://bit.ly/4hhTtfE> [31.01.2025].

a porotca Ivan Štrpka Ballu označil za „realistu, ktorý sa neusmieva“, v dôsledku čoho je namieste uvažovať už o širokom spektre vyzdvihnutých hodnôt, medzi nimi poznávacej, etickej aj spoločenskej¹⁶. Hodnotová členitosť je príznačná aj pre zdôvodnenie víťazného titulu nasledujúceho ročníka, ktorým bola romanca *Kale topanky* Víťa Staviarskeho (AL 2013). Tú porota ocenila ako „zdanlivo obyčajnú knihu“, ktorá je „možno až podozrivo ľahko a príjemne čitateľná“¹⁷. Už z tohto vyjadrenia vyplýva v kontexte Anasoft litera ojedinelá utilitárna hodnota diela, avšak porota na nej ocenila predovšetkým problémovosť, diskurzívnosť a humanistické poslanstvo, čím celkom priamo postihla poznávaciu, a najmä etickú hodnotu knihy.

V roku 2014 sa po prvý raz v histórii ceny stalo, že jej laureátom sa po druhý raz stal ten istý autor – šlo o Pavla Vilikovského s knihou *Prvá a posledná láska*. Takýto „návrat“ vôbec prvého spisovateľa oceneného Anasoft literou akoby sprevádzala aj renesancia argumentácie z prvých ročníkov ceny, keďže opätovne tu je vyzdvihnutá práca s individuálnou aj spoločenskou pamäťou a zdržanlivé hľadanie katarzie zoči-voči minulosti aj prítomnosti. Pamäť sa tu sprítomňuje aj ako istá racionálna hodnota, vedúca k emocionálnej a latentne aj spoločenskej hodnote takzvaného „vyrovnávania“ sa s prežitým¹⁸. Osobnejším spôsobom je táto hodnota prítomná aj u laureátky nasledujúceho ročníka ceny Anasoft litera, Veroniky Šikulovej a jej románu *Medzerový plod* (AL 2015), ktorý tematizuje stratu blízkych osôb. Vo vyjadrení poroty je zdôraznená najmä lyrickosť, nesentimentálnosť a citlivosť jej rozprávania, teda emocionálne hodnoty jej knihy¹⁹. A práve emocionálne hodnoty v celkom inej polohe podľa slov poroty charakterizujú aj text *Tantalópolis* Petra Macsovszkeho, jeden z čitateľsky najexkluzívnejších víťazných titulov v histórii ceny, ktorý kritika označila aj ako akademický výber (AL 2016). Porota tu síce vyzdvihla svojský humor, avšak najmä diskurzívnosť prózy ako typickú črtu racionálnej či poznávacej hodnoty knihy. O tom, že do výberu laureáta sa môžu premietiť aj jeho dlhodobé literárno-vývinové „zásluhy“, svedčí otvorená deklarácia poroty: „Tantalópolis sme ocenili aj s prihliadnutím

¹⁶ A. Balogh, *Víťazom Anasoft litera sa stal Balla. Realista, ktorý sa neusmieva*, <https://bit.ly/3CzRaFB> [31.01.2025].

¹⁷ M. Kvasnička, *Cenu Anasoft litera získala zdanlivo obyčajná kniha Víťa Staviarskeho*, <https://bit.ly/4jGiuCB> [31.01.2025].

¹⁸ Idem, *Cenu Anasoft litera získala Prvá a posledná láska*, <https://bit.ly/4hhjIn> [31.01.2025].

¹⁹ A. Balogh, *Slovenskou knihou roka 2014 Medzerový plod Veroniky Šikulovej*, <https://tinyurl.com/3eb2v8a6> [31.01.2025].

ku kontextu doterajšieho autorovho diela, ako ďalší doklad jeho hľadačstva a tvorivej suverenity“²⁰.

Vítazné tituly nasledujúcich dvoch ročníkov ceny (AL 2017 a 2018), romány *Som Paula* Ondreja Štefánika, respektíve *Scenár* Etely Farkašovej, porota uznala ako to najlepšie zo súdobej slovenskej prozaickej tvorby popri estetických dôvodoch aj pre spoločenské hodnoty v príslušných dielach. Porotkyňa Veronika Rácová takto v súvislosti s románom *Som Paula* ocenila „umelecké stvárnenie témy, jej aktuálnosť, uveriteľné a živé postavy“, čím sa myslí

najmä zachytenie vzťahov v baumanovsky tekutej súčasnosti²¹. V prípade *Scenáru* Etely Farkašovej bolo pozitívne prijaté nastoľovanie feministických tém, ktorým sa spisovateľka dlhodobo literárne aj filozoficky venuje. Podľa porotcu Dereka Rebra pritom však nešlo len o tematizáciu ženskej životnej problematiky, ale aj formálnu presvedčivosť a netézovitosť románu; touto argumentáciou vystihol amplifikačný potenciál estetických hodnôt vo vzťahu k tým mimoestetickým. Porotkyňa Lucia Molnár Satinská v súvislosti s týmto ocenením navyše poukázala na to, že „je to akoby pomalá kniha, ktorá zobrazuje rýchlu dobu“ – takýmto spôsobom sa teda do hodnotového uvažovania poroty dostal aj aktualizáčný moment ducha času²².

Dosiaľ vôbec najkontroverznejším laureátom ceny Anasoft litera sa v roku 2019 stal dolnozemský Slovák Ivan Medeši s jeho poviedkovým súborom *Jedenie*. Rozporuplné ohlasy sa netýkali len o pochybnosti súladu tohto diela so štatútom súťaže (ktorý bol aj v súvislosti s touto knihou v danom roku zmenený), keďže kniha bola do slovenčiny preložená z rusnáčtiny, ale jeho stylistickej a tematickej vulgárnosti. Kým časť kritiky v tomto diele objavila presah k všeobecnejším ľudským a spoločenským problémom aj nepriamu kritiku životnej „nízkości“, iná časť recenzentov túto knihu odmietla ako spotrebnú zábavu. Porota svoju voľbu zdôvodnila tým, že *Jedenie* ako „moderná radikálna próza s originálnym prístupom k životu i k jazyku prináša hyperbolický obraz periférie, ktorý sa však ukazuje ako mrazivo univerzálny“²³. Radikalitu prózy pritom možno chápať v dvoch významoch či kontextoch: jednak vo vzťahu k slovenskej literatúre,

²⁰ Idem, *Najlepšou slovenskou knihou roka 2015 je Tantalópolis*, <https://tinyurl.com/2r6edfn4> [31.01.2025].

²¹ Idem, *Slovenskú knihu roka 2016 napísal Ondrej Štefánik*, <https://tinyurl.com/csd9uc4> [31.01.2025].

²² Idem, *Cenu Anasoft litera získala Etela Farkašová za knihu Scenár*, <https://tinyurl.com/4cxcy2ny> [31.01.2025].

²³ Idem, *Anasoft literu získal Ivan Medeši za Jedenie*, <https://tinyurl.com/3uwdmsuk> [31.01.2025].

v ktorej Medešiho zbierka predstavuje unikát z hľadiska špecifickej jazykovo-tematickej súhry, no tiež vo vzťahu k spisovateľovmu obrazu sveta a antiidealistickému spôsobu, akým svoju realitu postavy *Jedenia* prežívajú.

Tento ročník ceny možno vnímať ako istý mílnik, od ktorého možno periodizovať aktuálnu etapu Anasoft litera, v ktorej sa do argumentácie poroty pravidelne dostávajú aj spoločenské hodnoty víťazných diel, a v ktorej s jedinou výnimkou Stanislava Rakúsa a jeho súboru próz *Lútostivosť* dominujú mladé ženské autorky. V roku 2020 získala Anasoft literu za román *Šeptuchy*, odohrávajúci sa v poľsko-bieloruskom pohraničí, Alena Sabuchová. Porotkyňa Zuzana Belková na knihe ocenila nenútenú reflexiu sociálnych a psychologických tém a v podobnom význame sa vyjadril aj ďalší porotca Michal Jareš, ktorý poukázal na nepatetický vzťah románu k folklóru (záujem o ktorý sa synchrónne prejavil aj u ďalších slovenských autoriek, najvýraznejšie Kataríny Kucelovej a Dominiky Madro) a nesentimentálne priblíženie ženského vnútra²⁴. V nasledujúcom roku získal ocenenie Anasoft litera po prvý raz debut: šlo o poviedkovú zbierku *Jednorožce* Barbory Hrínovej (AL 2021). Ako kľúčové argumenty pre výber laureátky porota uviedla zvýšenú „autorskú vnímavosť a schopnosť zosilňovať – dúfajme – aj čitateľskú citlivosť“, čo možno chápať aj ako druhý vzácny prípad argumentácie utilitárnou hodnotou diela; pravdaže, v zmysle, v akom dokáže čitateľskú citlivosť implicitne kultivovať všetka dobrá literatúra. Súčasťou vyjadrenia poroty bolo aj uznanie abstraktného axiologického poznania, že „čo je nebadateľné a často považované za periférne alebo menejcenné, sa v knihe Barbory Hrínovej *Jednorožce* dostáva do centra pozornosti“²⁵. Dôraz na citlivosť a krehkosť ako ľudské prednosti, nie zlyhanie, v sebe má výrazný etický rozmer, ktorý podstatne dopĺňa estetické hodnoty zbierky.

V roku 2022 sa laureátom Anasoft litery stal Stanislav Rakús s prozaickou zbierkou *Lútostivosť*. Porota na nej pozitívne hodnotila nielen autorov poetologický posun a štýlovo-estetické hodnoty, ale tiež syntézu tragicko-baladickéj tonality jeho skoršej tvorby s humorno-groteskným ladením jeho neskorších textov, a to všetko so spoločným etickým menovateľom prívetivej ľudskosti²⁶. V tomto ocenení sa odráža takpovediac étos klasickej literatúry, prepájajúcej jazykovo kultivovanú estetickú akribiu s humanistickou orientáciou.

²⁴ P. Garaj, *Anasoft litera pre Šeptuchy Aleny Sabuchovej*, <https://tinyurl.com/4k4hfjkd> [31.01.2025].

²⁵ Idem, *Ocenenie Anasoft litera získala Barbora Hrínová za Jednorožce*, <https://tinyurl.com/ycxfh3cf> [31.01.2025].

²⁶ *Kto napísal slovenskú prózu roka? Víťazom ceny Anasoft litera je Stanislav Rakús a jeho kniha Lútostivosť*, <https://tinyurl.com/2t5bzehx> [31.01.2025].

Rok 2023 znamenal v kontexte Anasoft litery návrat ceny do rúk ženskej autorky, v tomto prípade Sone Urikovej za jej poviedkovú zbierku *Dôvod na radosť*. Popri tradičnej estetickej argumentácii, v rámci ktorej bola ocenená jemná práca s náznakovosťou, detailom a obraznosťou, porota upriamila pozornosť aj na výrazné ženské protagonistky zbierky, exponované už na jej obálke. Ak porota konštatovala, že „sedem poviedok je plných civilnej rezignácie a miestami irónie či jemného humoru, a to napriek trpkému poznaniu, že svet je občas lahostajný,“ možno to interpretovať ako implicitné ocenenie istého spôsobu vzťahovania sa k tomuto „indiferentnému univerzu“ ľudskej či spoločenskej skúsenosti, a teda ako istú etickú či sociatívnu hodnotu knihy. Prihliadané tu je tiež k zachyteniu „skúsenosti ženského subjektu vo všedných i náročných životných situáciách“ ako forme racionálnej hodnoty nielen v kontexte rodového diskurzu²⁷. V tejto súvislosti stojí za pripomenutie obdobná argumentácia aj v ročníkoch 2009 a 2018, keď boli autorky A. Vášová, resp. E. Farkašová ocenené aj s prihliadnutím na rodovo-tematické špecifickú ich próz.

Ostatná laureátka Anasoft litery za rok 2024, Ivana Gibová s románom *Babička*, porotu oslovila „nespornými umeleckými kvalitami“. V zdôvodnení poroty sa však estetická argumentácia javí menej podstatná ako špecificky sociatívna hodnota diela: „Ivana Gibová vytvorila v *Babičke* surový obraz dospievania protagonistky Magdy v tradičnej, hoci problémovej slovenskej rodine žijúcej na sídlisku vo východoslovenskom malomeste. [...] Kniha spracovaním emocionálne náročnej témy rodinných traum rezonuje so skúsenosťou nemalej časti spoločnosti“²⁸. Zdôraznená tu je empirická relevancia prózy pri široké publikum, možnosť vzťahovania sa k nej, ktorá popri sociatívnej hodnote zodpovedá aj tej emotívnej.

Hoci nejde o bezproblémovo lineárny vývoj, z prehľadu argumentácie porôt jednotlivých ročníkov od vzniku ceny až po jej súčasnosť možno formulovať záver, že popri konštantných estetických kritériách sa v hodnotovosti Anasoft litery čoraz väčšmi prejavujú aj iné typy hodnôt, pričom zvlášť v ostatných piatich ročníkoch ceny možno pozorovať aj vyššiu váhu spoločenských hodnôt diel-laureátov, či výstižnejšie: laureátok. Hoci si z hľadiska zdôvodňovania výberu a dominantnej estetickej argumentácie Anasoft litera uchováva „konzervatívny“ charakter a nemožno o nej hovoriť ako o angažovanej či programovo orientovanej cene, pri porovnaní laureátov prvých a posledných piatich ročníkov ceny sa

²⁷ P. Garaj, *Hľadala, čo jej postavám môže skalit' radosť: Soňa Uriková získala cenu Anasoft litera*, <https://tinyurl.com/mhrn64jh> [31.01.2025].

²⁸ 28 Idem, *Vypísať sa z traumy. Anasoft litera pre Babičku Ivany Gibovej*, <https://tinyurl.com/y3mvp7a> [31.01.2025].

zreteľne ukáže hodnotový posun od univerzálneho a minulostného k situačnému a súčasnému, ako aj väčšia otvorenosť aktuálnych porôt voči iným než estetickým hodnotám diela, a s tým súvisiaca zvýšená kontroverznosť ocenených diel a polemickosť, ktorá sa prejavuje v ich recepcii. Keďže v roku 2025 Anasoft litera zavŕši druhé desaťročie svojej existencie, otvorenou otázkou ostáva, či možno očakávať istú revíziu hodnotovosti ceny, po ktorej volajú kritici jej prílišnej popularizácie či hodnotovej rozbiehavosti²⁹, alebo ďalšie rozvíjanie aktuálnych axiologických trendov, a teda aj zvyšovanie jej kultúrnospoločenskej relevancie.

Bibliografia

- Balogh A., *Anasoft literu získal Ivan Medeši za Jedenie*, <https://tinyurl.com/3uwdmsuk> [31.01.2025].
- Balogh A., *Cenu Anasoft litera získala Etela Farkašová za knihu Scenár*, <https://tinyurl.com/4cxcy2ny> [31.01.2025].
- Balogh A., *Najlepšou slovenskou knihou roka 2015 je Tantalópolis*, <https://tinyurl.com/2r6edfn4> [31.01.2025].
- Balogh A., *Prestížnu literárnu cenu má Alta Vášová*, <https://bit.ly/3QjYkRL> [31.01.2025].
- Balogh A., *Slovenskou knihou roka Medzerový plod Veroniky Šikulovej*, <https://tinyurl.com/3eb2v8a6> [31.01.2025].
- Balogh A., *Slovenskú knihu roka 2016 napísal Ondrej Štefánik*, <https://tinyurl.com/csd9uc4> [31.01.2025].
- Balogh A., *Teta Anula má dvestotisíc*, <https://bit.ly/42DQWYC> [31.01.2025].
- Balogh A., *Vítazom Anasoft litera sa stal Balla. Realista, ktorý sa neusmieva*, <https://bit.ly/3CzRaFB> [31.01.2025].
- Brožík V., *Marxistická teória hodnotenia*, Bratislava 1976.
- Cenu Anasoft litera za pôvodnú prózu dostal Pavel Vilikovský*, <https://bit.ly/42Bl9aE> [31.01.2025].
- Garaj P., *Anasoft litera pre Šeptuchy Aleny Sabuchovej*, <https://tinyurl.com/4k4hfjkd> [31.01.2025].
- Garaj P., *Hľadala, čo jej postavám môže skalit' radosť: Soňa Uriková získala cenu Anasoft litera*, <https://tinyurl.com/mhrn64jh> [31.01.2025].

²⁹ V tejto súvislosti pozri nedávne ankety o cene Anasoft litera, resp. literárnych cenách vo všeobecnosti v časopisoch „Fraktál“ (1–2/2023) a „Romboid“ (3–4/2023).

- Garaj P., *Ocenenie Anasoft litera získala Barbora Hrínová za Jednorožce*, <https://tinyurl.com/ycxfh3cf> [31.01.2025].
- Garaj P., *Vypísať sa z traumy. Anasoft litera pre Babičku Ivany Gibovej*, <https://tinyurl.com/y3mvp7a> [31.01.2025].
- Kto napísal slovenskú knihu roka? Víťazom ceny Anasoft litera je Stanislav Rakús a jeho kniha Lútosťivosť*, <https://tinyurl.com/2t5bzech> [31.01.2025].
- Kulka T., *Umění a jeho hodnoty. Logika umělecké kritiky*, Praha 2019.
- Kvasnička M., *Cenu Anasoft litera získala Prvá a posledná láska*, <https://bit.ly/4hhjlln> [31.01.2025].
- Kvasnička M., *Cenu Anasoft litera získala zdanlivo obyčajná kniha Víťa Staviarskeho*, <https://bit.ly/4jGiuCB> [31.01.2025].
- Lesňák R., *Literatúra medzi ľuďmi*, Bratislava 1977.
- Liečiteľ zarobil dvestotíc korún*, <https://bit.ly/4jDlsb0> [31.01.2025].
- Pisár V., *Anasoft litera 2011: Najlepším románom je Kompaníkovej Piata loď*, <https://bit.ly/4hhTtfE> [31.01.2025].
- Pisár V., *Rakús dostal na Telegram odpoveď. Cenu Anasoft litera*, <https://bit.ly/42VfXPl> [31.01.2025].
- Plesník L., *Pragmatická estetika textu*, Nitra 1995.
- Porota*, <https://bit.ly/4105kYX> [31.01.2025].
- Štatút Anasoft litera*, <http://bit.ly/4cUP14q> [31.01.2025].

Artur Bobier

Uniwersytet w Białymstoku

a.bobier@uwb.edu.pl

ORCID: 0009-0008-2986-3957

PROBLEM PROROSYJSKOŚCI POLSKIEJ MNIEJSZOŚCI NARODOWEJ NA LITWIE PO 2014 R.

The problem of pro-Russianism of the Polish national minority in Lithuania after 2014

Summary

In the independent state of Lithuanians, a small Baltic nation, the two largest national minorities were Slavic groups – Poles and Russians. Attempts to protect the Lithuanian language and to rewrite the history of Lithuania caused disputes over the right to use one's own surname and the use of language by minorities. The similar position of the two largest minorities was a common denominator, abstracting from the relations between the two nations in the international arena. Numerous pro-Russian statements by representatives of the Electoral Action of Poles in Lithuania are a controversial topic, especially in a country so afraid of Russian aggression.

Keywords: pro-Russianism, Poland, Lithuania, minority, russophilia

Wstęp

Po odzyskaniu niepodległości przez Litwę od Związku Radzieckiego w 1990 r. jednym z ważnych tematów stały się prawa mniejszości narodowych, w szczególności polskiej. W odróżnieniu od innych państw bałtyckich – Łotwy i Estonii, liczebność mniejszości rosyjskiej nie była tak znaczna, lecz wciąż stanowiła liczącą się grupę identyfikowaną z wieloletnim zaborcą.

Mniejszość polskojęzyczna stanowiła zaś grupę najliczniejszą oraz najlepiej zorganizowaną. Naród litewski przez doświadczenia poprzednich wieków oraz w poczuciu własnej niewielkiej liczebności starał się poprzez specjalne ustawodawstwa dbać o zachowanie języka i kultury co w praktyce stało w sprzeczności z postulatami mniejszości. Sytuacja ta w połączeniu ze sporami dotyczącymi praw mniejszości spowodowała specyficzny rozwój sytuacji politycznej i postrzegania Akcji Wyborczej Polaków na Litwie – Związku Chrześcijańskich Rodzin (AWPL-ZChR) jako ugrupowania kontrowersyjnego.

Sytuacja mniejszości narodowych w Republice Litewskiej

Mniejszości narodowe na Litwie stanowią niespełna 14% ogółu ludności państwa¹. Liczebność Rosjan sukcesywnie spada z ubiegim lat, od upadku Związku Radzieckiegoo ponad połowę (w 1989 r. ludność rosyjska liczyła 433 tys., zaś w 2011 r. – 176 tys.)². Ma na to wpływ w szczególności imigracja oraz m.in. starzenie się przedstawicieli mniejszości oraz ogółu społeczeństwa a także postępująca asymilacja młodszych pokoleń. Jednak w przypadku polskiej mniejszości liczebność ta jest relatywnie stabilna i wg Litewskiego Departamentu Statystyki (2018) wynosi 5,6% ogółu społeczeństwa³, zaś wg Spisu Powszechnego z 2021 r. – 6,5% (spadek o zaledwie 0,1% w porównaniu ze spisem z 2011 r.)⁴. Sprawia to, że Polacy stanowią najliczniejszą mniejszość narodową w Republice Litewskiej, wyprzedzając Rosjan, którzy stanowią ok. 5% ogółu⁵. Poza tym największe grupy stanowią również mniejszości słowiańskie oraz narody byłego ZSRR – Białorusini i Ukraińcy, których liczba sukcesywnie zwiększa się w związku z napływem ukraińskich uchodźców wojennych oraz białoruską

¹ A. Kuczyńska-Zonik, K. Szwed, *Prawa mniejszości narodowych na Litwie*, Warszawa 2020, s. 10.

² A. Radzenko, *Ilu nas faktycznie jest? Krytyczne spojrzenie na spis ludności*, „Kurier Wileński”, <https://kurierwilenski.lt/2021/04/30/ilu-nas-faktycznie-jest-krytyczne-spojrzenie-na-spis-ludnosci/> [10.11.2024].

³ A. Kuczyńska-Zonik, K. Szwed, *Prawa mniejszości...*, s. 10.

⁴ A. Radzenko, *Spis ludności: Polacy pozostają największą mniejszością narodową w kraju*, „Kurier Wileński”, <https://kurierwilenski.lt/2022/01/27/spis-ludnosci-polacy-pozostaja-najwieksza-mniejszoscia-narodowa-w-kraju/> [10.11.2024].

⁵ *Spis powszechny na Litwie: największą mniejszością narodową Polacy*, <https://dzieje.pl/wiadomosci/spis-powszechny-na-litwie-najwieksza-mniejszoscia-narodowa-pozostaja-polacy> [10.11.2024].

emigracją polityczną. Emigranci z ostatnich lat nie są jednak wliczani oficjalnie do mniejszości narodowych. Tak gwałtowne zmiany wśród społeczności posługującej się w znacznym stopniu językiem rosyjskim w połączeniu z gorącą sytuacją polityczną pogłębia podziały oraz stanowi dużą przeszkodę w organizacji oraz integracji między przedstawicielami narodów byłego ZSRR⁶.

Próbie uregulowania praw mniejszości narodowych podjęto już w 1989 r., kilka miesięcy po ogłoszeniu aktu suwerenności Litwy (deklarację niepodległości uchwalono 11 marca 1990 r.). Ustawa z 23 listopada 1989 r. gwarantowała społecznościom prawo do kultywowania własnego języka, kultury oraz religii. Akt prawny miał jednak charakter bardzo ogólny, przy czym nie wskazywał konkretnych sposobów do korzystania przez mniejszości ze swych przywilejów. Mimo wielu starań nie udało się litewskiej warstwie politycznej uchwalić nowej, kompleksowej ustawy, a dokument z 1989 r. stracił ważność z dniem 1 stycznia 2010 r. Inne akty prawne, czy rozdziały konstytucyjne również zdawkowo traktują temat mniejszości narodowych i nie regulują w żaden sposób ich praw i funkcjonowania⁷.

Impas został przełamany 7 listopada 2024 r., kiedy po wielu latach udało się uchwalić nową ustawę o mniejszościach narodowych. Została ona przegłosowana w samym końcu kadencji głosami odchodzącej od władzy koalicji centroprawicowej pod przewodnictwem konserwatystów. Jednym z głównych autorów ustawy jest Ewelina Dobrowolska – szefowa Ministerstwa Sprawiedliwości, przedstawicielka mniejszości polskiej na Litwie. Głosowanie zostało zbojkotowane przez opozycję, w tym AWPL-ZChN, która krytykowała projekt za powtarzanie ogólności poprzedniej ustawy i braku regulacji najważniejszych z perspektywy mniejszości kwestii – tj. pisowni nazwisk i praw oświatowych⁸.

Właśnie problem pisowni nazwisk od lat stanowi jeden z najgorętszych tematów sporów między przedstawicielami polskiej mniejszości a rządem litewskim. Na podstawie szeregu aktów prawnych, w tym litewskiej konstytucji oraz ustawy o języku państwowym kieruje się szczególną uwagę na ochronę języka litewskiego. Wyraża się to również w lituanizowanym zapisie imion i nazwisk

⁶ N. Zverko, *Immigration without integration: Belarusian and Russian arrivals in Lithuania may end up in ghettos*, <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/2012437/immigration-without-integration-belarusian-and-russian-arrivals-in-lithuania-may-end-up-in-ghettos> [10.11.2024].

⁷ A. Kuczyńska-Zonik, K. Szwed, *Prawa mniejszości...*, s. 5–7.

⁸ J. Hyndle-Hussein, *Litwa: nowa ustawa o mniejszościach narodowych*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2024-11-08/litwa-nowa-ustawa-o-mniejszosciami-narodowych> [10.11.2024].

używając przy tym litewskich znaków diakrytycznych, często zupełnie przy tym zmieniając wydźwięk oryginalnego nazwiska. Ustalono przy tym odrębne zasady dla transkrypcji z cyrylicy. Dla mniejszości prawo do zachowania oryginalnego brzmienia danych osobowych stanowi przede wszystkim kwestię tożsamościową. Prawo do używania przez polską mniejszość nazwisk w formie oryginalnej było wyrażone w Traktacie między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy z 1994 r., lecz przez wiele lat nie było wdrażane przez stronę litewską⁹. Impas został przełamany w styczniu 2022 r., kiedy uchwalono ustawę umożliwiającą oryginalny zapis polskich nazwisk¹⁰.

Działalność polityczna polskiej mniejszości narodowej do 2014 r.

Jako pierwsza organizacja Polaków na terenach obecnej Litwy zostało założone 5 lipca 1988 r. Polskie Towarzystwo Kulturalno-Oświatowe, przekształcone następnie w 1989 r. w Związek Polaków na Litwie. Już wówczas z powodu niefortunnnych dyskusji prowadzonych z przedstawicielami litewskiej większości, Polakom przypisywano sympatie proradzieckie i bolszewickie¹¹.

W maju 1994 r. w związku z litewską ustawą zakazującą udziału w wyborach organizacjom społecznym utworzono partię polityczną – Akcję Wyborczą Polaków na Litwie (od 2016 r. z dopiskiem „Związek Chrześcijańskich Rodzin”). Partia zaczęła angażować się na szczeblu nie tylko regionalnym, lecz również ogólnopaństwowym, wprowadzając w przyszłości również swoich posłów do Parlamentu Europejskiego, gdzie należy do frakcji Europejskich Konserwatystów i Reformatorów. Postrzegana jest jako partia prawicowa i chrześcijańsko-demokratyczna¹².

W 1999 r. przewodnictwo w AKWPL przejął do dziś rządzący partią Waldemar Tomaszewski. Ze względu na obowiązujący w Republice Litewskiej mieszany system wyborczy, mimo nieprzekraczania przez wiele lat 5-procentowego progu

⁹ A. Kuczyńska-Zonik, K. Szwed, *Prawa mniejszości...*, s. 14–16.

¹⁰ B. Bodalska, *Litwa: Przedstawiciele polskiej mniejszości zmieniają zapis nazwisk*, <https://www.euractiv.pl/section/demokracja/news/litwa-polska-nazwiska-pisownia-wilno/> [12.11.2024].

¹¹ A. Bonusiak, *Aktywność polityczna Polaków na Litwie i Ukrainie na przełomie XX i XXI wieku. Studium przypadków*, „Polityka i Społeczeństwo” 1(12), 2014, s. 4.

¹² *Ibidem*, s. 62.

wyborczego w skali kraju w okręgach wielomandatowych, udawało się wprowadzać polskich posłów do Sejmu dzięki okręgom jednomandatowym. Poparcie dla kandydatów polskiej mniejszości najwyższe jest zazwyczaj w regionach z największą liczbą osób polskojęzycznych, tj. okręgu szyrwińsko-wileńskim i wileńsko-solecznickim. Podczas wyborów do Parlamentu Europejskiego AKWPL po raz pierwszy wystartowało w koalicji wraz ze Związkiem Rosjan Litwy (ZRL). Zaś w wyborach do sejmu (lit. *Sejmas*), również w 2004 r., przedstawiciele mniejszości rosyjskiej kandydowali z list AKWPL. Następnie w wyborach parlamentarnych w 2008 r. partia Waldemara Tomaszewskiego sprzymierzyła się z byłą częścią ZRL – Aliansem Rosjan. Były to również wybory, gdy po raz pierwszy AKWPL zbliżyło się znacznie do ogólnokrajowego progu wyborczego. W 2009 r. dzięki ogólnej słabej frekwencji i dużej mobilizacji polskiej mniejszości udało się po raz pierwszy przekroczyć 5-procentowy próg wprowadzając jednego posła do Parlamentu Europejskiego. W roku 2012 r. startując ponownie w porozumieniu m.in. z Aliansem Rosjan AKWPL udało się ponownie przekroczyć próg wyborczy wprowadzając do sejmu ośmiu przedstawicieli. Można więc zauważyć, że współpraca z mniejszością rosyjską przynosiła partii mniejszości polskiej wymierne korzyści¹³. Lata 2010–2014 były czasem znacznego pogorszenia stosunków polsko-litewskich. Lecz od marca 2014 r. i aneksji Krymu przez Federację Rosyjską kwestia politycznej współpracy mniejszości polskiej z rosyjską zaczęła być znacznie bardziej problematyczna, zwłaszcza w kontekście otwarcie wrogich stosunków zarówno Litwy, jak i Polski z Rosją.

Stosunek AWPL-ZChR wobec konfliktu rosyjsko-ukraińskiego

Już w marcu 2014 r., czyli po aneksji przez Rosję Półwyspu Krymskiego głos w sprawie ówczesnych wydarzeń zabrał przewodniczący AKWPL Waldemar Tomaszewski. Przekonywał on, że Rosja nie stanowi bezpośredniego zagrożenia dla Litwy, oraz postulował ostrożną politykę zarówno wobec Moskwy, jak i Kijowa. Lider partii ostrzegł przed konsekwencjami wspierania Ukrainy w postaci sankcji nałożonych przez Rosję, co miało negatywnie odbić się na litewskiej gospodarce. Waldemar Tomaszewski przekonywał również o potrzebie

¹³ G. Kazenas, *Akcja Wyborcza Polaków na Litwie w wyborach na Litwie. Jak AWPL udało się przekroczyć 5-procentowy próg wyborczy?*, „Politeja” 2(28), 2014, s. 15–16.

prowadzenia powściągliwej polityki wobec władz ukraińskich, ze względu na brak ich odpowiedniej legitymacji¹⁴.

W sondażu przeprowadzonym w lutym 2018 r. przeprowadzonym przez agencję BNS elektorat AWPL-ZChR najliczniej (w liczbie 72,7% pytanych) poparł hipotetyczną opcję pokojowych i przyjacielskich relacji z Rosją, nawet w przypadku zagrożenia w ten sposób bezpieczeństwu państwa litewskiego. Grupa ta okazała się najliczniej odpowiedzieć pozytywnie na postawione pytanie wśród sympatyków innych opcji politycznych¹⁵.

W roku 2019 pojawiły się zarzuty o kontakty przedstawicieli AWPL-ZChR ze służbami dyplomatycznymi Rosji. Wytoczono wówczas sprawę sądową przeciwko posłance pochodzenia rosyjskiego z ramienia AWPL, która sprawowała wówczas nadzór nad dwoma resortami będąc częścią koalicji rządowej. Tym bardziej więc budziło to zarzuty opozycji wobec sojuszu mniejszości polskiej i rosyjskiej o działania na rzecz destabilizacji państwa litewskiego i sprzyjanie Rosji¹⁶.

Największą burzę medialną, jak i chaos w samej partii wywołały reakcje i wypowiedzi przedstawicieli AWPL-ZChR po rosyjskiej inwazji na Ukrainę 24 lutego 2022 r. Wówczas największym echem odbił się wpis jednego z czołowych członków partii – Zbigniewa Jedzińskiego, który poprzez wpis na portalu „Facebook” nawoływał do opuszczenia przez Polskę struktur NATO i UE oraz utworzenia sojuszu z Rosją, który propagowałby wartości chrześcijańskie i pro-drodzinne. Niedługo po opublikowaniu wpisu były poseł do Sejmu RL został usunięty ze struktur partii. Zarzuty o prorosyjskość kierowano również w kierunku lidera AKWPL-ZChR Waldemara Tomaszewskiego, który tuż po inwazji na Ukrainę opierał się idei zablokowania na Litwie rosyjskich i białoruskich reżimowych mediów¹⁷. Europosłowi zarzucono cyniczne granie niezwykle ważną sprawą międzynarodową, kluczową dla bezpieczeństwa Litwy, poprzez próbę zachowania elektoratu będącego w dużej mierze odbiorcą rosyjskich

¹⁴ *Lider Polaków na Litwie: Rosja nie stanowi zagrożenia*, „Gazeta Wyborcza”, <https://wyborcza.pl/7,75399,15868581,lider-polakow-na-litwie-rosja-nie-stanowi-zagrozenia.html> [13.11.2024].

¹⁵ *Sondaż: 72,7 proc. wyborców AWPL-ZChR za współpracą z Rosją, nawet jeżeli to zagraża Litwie*, <https://zw.lt/wilno-wilenszczyzna/sondaz-727-proc-wyborcow-awpl-zchr-za-wspolpraca-z-rosja-nawet-jezeli-zagraza-litwie/> [13.11.2024].

¹⁶ D. Wilczewski, *Kontakty posłanki AWPL-ZChN z rosyjskimi dyplomatami*, „Komentarze IEŚ” 58, 2019.

¹⁷ M. Potocki, *Czarne chmury nad polską partią na Litwie*, „Dziennik Gazeta Prawna”, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8398750,akcja-wyborcza-polakow-na-litwie.html> [13.11.2024].

państwowych mediów¹⁸. W związku z kryzysem w partii część jej przedstawicieli podpisała się pod oświadczeniem potępiającym rosyjską agresję i solidarność z narodem ukraińskim, zaś sam Waldemar Tomaszewski próbował przekonywać o proatlantyckich poglądach ugrupowania¹⁹.

Latem 2023 r. zmarła przywódczyni Aliansu Rosjan Irina Rozowa, co spowodowało rozwiązanie partii, która regularnie od 2004 r. współpracowała i wystawiała wspólne listy wraz z AWPL-ZChR²⁰. W wyborach prezydenckich w 2024 r. polska mniejszość nie wystawiła swojego kandydata, lecz wyborcy Akcji poparli masowo kandydata uważanego za prorosyjskiego – Eduardasa Vaitkusa, który w wyborach odniósł zaskakujący wynik 7,3% głosów. Był on znany z wypowiedzi krytykujących NATO, Brukselę oraz uczestnictwo Litwy w integracji europejskiej. Eduardas Vaitkus uzyskał najlepszy wynik w rejonie solecznickim, drugi zaś w rejonie wileńskim, czyli dwóch najliczniej zamieszkiwanych obwodów przez ludność polską, gdzie zazwyczaj największe poparcie ma AWPL-ZChR²¹. W wyborach parlamentarnych jesienią 2024 r. partii mniejszości polskiej nie udało się przekroczyć progu wyborczego w skali kraju, lecz uzyskała trzy mandaty poselskie w okręgach jednomandatowych²².

Podsumowanie

Działania, wypowiedzi przedstawicieli oraz decyzje wyborców AWPL-ZChR mogą wyraźnie wskazywać na sympatie prorosyjskie. Związane jest to w dużej mierze z tradycją wieloletniej współpracy między organizacjami dwóch

¹⁸ C. Okińczyc, *Komu sprzyja Waldemar Tomaszewski w wojnie Rosji z Ukrainą?*, <https://zw.lt/opinie/komu-sprzyja-waldemar-tomaszewski-w-wojnie-rosji-z-ukraina/> [13.11.2024].

¹⁹ M. Potocki, *Czarne chmury...*

²⁰ T. Otocki, *W jaki sposób zniknięcie Aliansu Rosjan wpłynie na sytuację AWPL-ZChR w trzech wyborach w 2024 roku?*, <https://www.lrt.lt/pl/wiadomosci/1261/2156720/w-jaki-sposob-znikniecie-aliansu-rosjan-wplynie-na-sytuacje-awpl-zchr-w-trzech-wyborach-z-2024-roku> [13.11.2024].

²¹ N. Szczygłowski, *Podczas wyborów prezydenckich elektorat Akcji Wyborczej Polaków na Litwie masowo poparł prorosyjskiego kandydata*, „Gazeta Wyborcza”, <https://wyborcza.pl/7,75399,30968302,podczas-wyborow-prezydenckich-elektorat-akcji-wyborczej-polakow.html> [13.11.2024].

²² K. Dudzińska, *Wyborcze wahadło na Litwie – przejście władzy przez centrolewicę*, <https://www.pism.pl/publikacje/wyborcze-wahadlo-na-litwie-przejecie-wladzy-przez-centrolewice> [13.11.2024].

najliczniejszych mniejszości na Litwie. Podobne problemy i położenie prawne (w tym brak odpowiednich ustaw) tworzyło środowisko sprzyjające kooperacji i wspólnym startom w wyborach parlamentarnych, dzięki którym AWPL mógł przekroczyć 5-procentowy próg wyborczy obowiązujący na Litwie również mniejszości narodowe. Tworzenie wspólnych list pozwalało nie tylko na wprowadzanie większej liczby przedstawicieli do sejmu, lecz również niejednokrotnie na uczestniczenie w koalicji rządzącej. Problematyczny więc okazał się okres po 2014 r., gdy kwestia współpracy wewnętrznej zaczęła być łączona z sytuacją międzynarodową, gdzie sprzyjanie elektoratowi rosyjskiemu oraz niejednoznaczne wypowiedzi na temat polityki wobec Rosji zaczęły być jeszcze gorzej postrzegane przez opinię publiczną. Sam fakt bliskich powiązań środowisk polskich i rosyjskich stanowił fenomen, w obliczu wyraźnie niechętniej Rosji polityki zarówno polskich, jak i litewskich rządów. Po rozwiązaniu Aliansu Rosjan zauważyć można, że wsparcie dla AWPL-ZChN ze strony mniejszości rosyjskiej było nieocenione, gdyż w 2024 r. nie udało mu się przekroczyć progu wyborczego, podobnie jak miało to miejsce w czasach przed zawiązaniem sojuszu z Rosjanami. Abstrahując od działań politycznych, zastanawiające z kontekście najbliższej przyszłości mogą być również prorosyjskie preferencje polskiego elektoratu na Litwie, będącego często pod wpływem rosyjskiej propagandy oraz z doświadczeniami intensywnego sowietyzowania w przeszłości.

Bibliografia

- Bodalska B., *Litwa: Przedstawiciele polskiej mniejszości zmieniają zapis nazwisk*, <https://www.euractiv.pl/section/demokracja/news/litwa-polska-nazwiska-pisownia-wilno/> [12.11.2024].
- Bonusiak A., *Aktywność polityczna Polaków na Litwie i Ukrainie na przełomie XX i XXI wieku. Studium przypadków*, „Polityka i Społeczeństwo” 1(12), 2014, s. 57–71.
- Dudzińska K., *Wyborcze wahadło na Litwie – przejście władzy przez centrolewicę*, <https://www.pism.pl/publikacje/wyborcze-wahadlo-na-litwie-przejecie-wladzy-przez-centrolewice> [13.11.2024].
- Hyndle-Hussein J., *Litwa: nowa ustawa o mniejszościach narodowych*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2024-11-08/litwa-nowa-ustawa-o-mniejszosciach-narodowych> [10.11.2024].
- Kazenas G., *Akcja Wyborcza Polaków na Litwie w wyborach na Litwie. Jak AWPL udało się przekroczyć 5-procentowy próg wyborczy?*, „Politeja” 2(28), 2014, s. 269–295.
- Kuczyńska-Zonik A., Szwed K., *Prawa mniejszości narodowych na Litwie*, Warszawa 2020.

- Lider Polaków na Litwie: Rosja nie stanowi zagrożenia*, „Gazeta Wyborcza”, <https://wyborcza.pl/7,75399,15868581,lider-polakow-na-litwie-rosja-nie-stanowi-zagrozenia.html> [13.11.2024].
- Okińczyc C., *Komu sprzyja Waldemar Tomaszewski w wojnie Rosji z Ukrainą?*, <https://zw.lt/opinie/komu-sprzyja-waldemar-tomaszewski-w-wojnie-rosji-z-ukraina/> [13.11.2024].
- Otocki T., *W jaki sposób zniknięcie Aliansu Rosjan wpłynie na sytuację AWPL-ZChR w trzech wyborach w 2024 roku?*, <https://www.lrt.lt/pl/wiadomosci/1261/2156720/w-jaki-sposob-znikniecie-aliansu-rosjan-wplynie-na-sytuacje-awpl-zchr-w-trzech-wyborach-z-2024-roku> [13.11.2024].
- Potocki M., *Czarne chmury nad polską partią na Litwie*, „Dziennik Gazeta Prawna”, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8398750,akcja-wyborcza-polakow-na-litwie.html> [13.11.2024].
- Radczenko A., *Ilu nas faktycznie jest? Krytyczne spojrzenie na spis ludności*, „Kurier Wileński”, <https://kurierwilenski.lt/2021/04/30/ilu-nas-faktycznie-jest-krytyczne-spojrzenie-na-spis-ludnosci/> [10.11.2024].
- Radczenko A., *Spis ludności: Polacy pozostają największą mniejszością narodową w kraju*, „Kurier Wileński”, <https://kurierwilenski.lt/2022/01/27/spis-ludnosci-polacy-pozostaja-najwieksza-mniejszoscia-narodowa-w-kraju/> [10.11.2024].
- Sondaż: 72,7 proc. wyborców AWPL-ZChR za współpracą z Rosją, nawet jeżeli to zagraża Litwie*, <https://zw.lt/wilno-wilenszczyzna/sondaz-727-proc-wyborcow-awpl-zchr-za-wspolpraca-z-rosja-nawet-jezeli-zagraza-litwie/> [13.11.2024].
- Spis powszechny na Litwie: największą mniejszością narodową Polacy*, <https://dzieje.pl/wiadomosci/spis-powszechny-na-litwie-najwieksza-mniejszoscia-narodowa-pozostaja-polacy> [10.11.2024].
- Szczygłowski N., *Podczas wyborów prezydenckich elektorat Akcji Wyborczej Polaków na Litwie masowo poparł prorosyjskiego kandydata*, „Gazeta Wyborcza”, <https://wyborcza.pl/7,75399,30968302,podczas-wyborow-prezydenckich-elektorat-akcji-wyborczej-polakow.html> [13.11.2024].
- Wilczewski D., *Kontakty posłanki AWPL-ZChN z rosyjskimi dyplomatami*, „Komentarze IES” 58, 2019, s. 1–2.
- Zverko N., *Immigration without integration: Belarusian and Russian arrivals in Lithuania may end up in ghettos*, <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/2012437/immigration-without-integration-belarusian-and-russian-arrivals-in-lithuania-may-end-up-in-ghettos> [10.11.2024].

Maciej Schmidt

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

macsch1@st.amu.edu.pl

ORCID: 0009-0002-9096-5123

DZIAŁALNOŚĆ ORGANIZACJI MNIEJSZOŚCI POLSKIEJ W AZJI CENTRALNEJ NA PRZYKŁADZIE „ŚWIETLICY POLSKIEJ” W UZBEKISTANIE

Activities of Polish minority organisations in Central Asia on the example of the „Światlica Polska” in Uzbekistan

Summary

The purpose of the article is to present the main activities of the Polish minority organisations in the Central Asian countries on the example of the activity of the organisation from Uzbekistan, the „Światlica Polska”. The author describes the ethno-politics of the countries in the region and characterises the Polish minority. The author describes in detail the activity of the largest Polish minority organisation in Uzbekistan, its educational and cultural activities and its cooperation with the Polish and Uzbek authorities.

Keywords: Poles in Central Asia, Poles in Uzbekistan, Polish minority organisations

W 1991 w wyniku rozpadu Związku Radzieckiego niepodległość uzyskało pięć centralnoazjatyckich republik. Kazachstan, Uzbekistan, Kirgistan, Tadżykistan i Turkmenistan. Choć każda z nich wzięła swoją nazwę od tzw. narodów tytularnych, to ich skład etniczny wskazywał na wielokulturowy charakter zamieszkujących je społeczeństw. Nowo powstałe państwa musiały zmierzyć się z problemem ułożenia relacji międzyetnicznych, który nie był obecny w agendzie

komunistycznego państwa, gdyż tłumilo ono przejawy emancypacyjne w zarodku i faworyzował etnicznych Rosjan. Na marginesie tych przemian oraz debat na temat międzyetnicznej koegzystencji w postsowieckich republikach znalazła się mniejszość polska, której zwarte osadnictwo znajdowało się w trzech z wymienionych państw, a w dwóch była jedną z najmniejszych grup etnicznych. Najliczniejsza diaspora polska żyje w Kazachstanie, wedle spisu powszechnego z 2021 r. do polskiej tożsamości narodowej przyznało się 35 319 osób. Ludność polska zamieszkuje głównie północne obwody kraju oraz miasto Almaty¹. Druga największa diaspora Polaków w Azji Centralnej żyje w Uzbekistanie, jednak ze względu na brak spisów powszechnych przeprowadzonych od czasu uzyskania przez Uzbekistan niepodległości nie da się jednoznacznie określić jej liczebności. Wedle szacunków może ona liczyć około 2000 osób, głównie w Taszkencie, Samarkandzie i Bucharze². Natomiast w Kirgistanie, wedle słów przewodniczącej Polskiego Stowarzyszenia Kulturalno-Oświatowego „Odrodzenie” Zenony Ślęzak-Biegaliowej żyje około 800 Polaków³. Najmniejsze skupiska ludności polskiej żyją w Tadżykistanie i Turkmenistanie. Wedle ostatniego spisu ludności przeprowadzonego w Związku Radzieckim Turkmenistan zamieszkiwało 620 osób polskiego pochodzenia, jednak ze względu na masowe wyjazdy ludności rosyjskojęzycznej po uzyskaniu niepodległości przez Turkmenistan ta liczba może być obecnie niewielka⁴. W przypadku Tadżykistanu większość polskiej diaspory opuściła ten kraj przez toczącą się w latach 1992–1997 wojnę domową. Wedle danych Ministerstwa Spraw Zagranicznych w 2007 około 50 osób przyznawało się do polskiego pochodzenia⁵.

¹ *Итоги Национальной переписи населения 2021 года в Республике Казахстан*, Nursultán 2022, s. 11–23.

² R. Wyszynski, K. Leszczyński, *Atlas Polaków na świecie*, Warszawa 2023, s. 66.

³ *W Kirgistanie mieszka około 800 Polaków. W tym azjatyckim kraju panuje coraz większa niepewność...*, https://glos.live/Wiadomosci_swiat/d/w_kirgistanie_mieszka_okolo_800_polakow_w_tym_azjatyckim_kraju_panuje_coraz_wieksza_niepewnosc/ [30.01.2025].

⁴ *Odpowiedź ministra spraw zagranicznych na interpelację nr 2300 w sprawie Polonii zamieszkalej w Turkmenistanie*, Warszawa 1999.

⁵ R. Wyszynski, K. Leszczyński, *Atlas...*, s. 68.

Modele etnopolityki w Azji Centralnej

Pomimo iż każde z omawianych państw przyjęło inną strategię polityki międzyetnicznej i narodowościowej, odeszły one od obowiązującej w Związku Radzieckim doktryny proletariackiego internacjonalizmu oraz idei „radzieckiego patriotyzmu”. Każde z państw, faworyzując dominującą grupę etniczną (narod tytułarny), przyjęły odmienne podejście do mniejszości etnicznych zależne od sytuacji ekonomicznej, historii danego narodu tytułarnego oraz udziału mniejszości etnicznej w całej populacji państwa. Niejednokrotnie jednak największy wpływ na wybór modelu współżycia międzyetnicznego miała postać pierwszych prezydentów oraz ich poglądy, które kształtowały systemy w poszczególnych państwach⁶.

Modelem, który najlepiej reprezentuje interesy mniejszości etnicznych, jest podejście do polityki narodowościowej w Kazachstanie. Wizja obywatelskiego „narodu kazachstańskiego” i „zgody międzyetnicznej” stworzona przez pierwszego prezydenta Nursułtana Nazarbajewa, akcentuje prawo do kultywowania własnych zwyczajów, języka oraz posiadania reprezentacji politycznej i organizacyjnej przez mniejszości narodowe, przy jednoczesnym promowaniu przez państwo kultury narodu kazachskiego. Ciałem politycznym, które miało realizować to zadanie, zostało Zgromadzenie Narodu Kazachstanu utworzone w 1995 r. (do 2007 r. nosiło nazwę Zgromadzenie Narodów Kazachstanu). W obrębie tej instytucji działa kilkadziesiąt stowarzyszeń etnokulturalnych reprezentujących interesy poszczególnych mniejszości, w tym kazachstańskich Polaków. Organizacja poza budowaniem forum dialogu międzyetnicznego pozwala także mniejszościom na posiadanie reprezentacji w parlamencie Kazachstanu oraz udostępnienia lokale do organizacji działalności kulturalnej, oświatowej czy językowej⁷. Podobny model, inspirowany kazachstańskimi doświadczeniami funkcjonuje w Kirgistanie. Wprowadził go pierwszy prezydent kraju Askar Akajew, jednak ten przetrwał swojego pomysłodawcę i jest jednym z fundamentów kirgistańskiego życia społecznego. Zgromadzenie Narodu Kirgistanu rozwija także obecny prezydent Sadyr Dżaparow⁸. Tak jak w przypadku Kazachstanu promowany jest

⁶ A. Wierzbicki, *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008, s. 414–426.

⁷ Об Ассамблее народа Казахстана Закон Республики Казахстан от 20 октября 2008 года № 70-IV.

⁸ Указ Президента Кыргызской Республики от 12 декабря 2024 года № 355 „Об утверждении Положения о Совете Ассамблеи народа Кыргызстана как консультативно-совещательном органе при Президенте Кыргызской Республики”.

obywatelski model narodu, państwowy patriotyzm i otwartość na praktykowanie własnej kultury przez mniejszości narodowe. Kolejną analogią jest fakt, że mniejszości narodowe cieszą się prawem do korzystania z infrastruktury państwowej do działalności kulturowej i praktykowania własnego języka, a ich interesów strzeże Zgromadzenie Narodu Kirgistanu. Język rosyjski funkcjonuje równolegle z kirgiskim, posiadając status języka oficjalnego zapisany w konstytucji kraju. Takie decyzje uchroniły oba państwa przed masowym exodusem ludności rosyjskiego i częściowo także europejskiego pochodzenia (w tym Polaków), których znaczne skupiska w miastach są istotne z perspektywy ekonomicznej i społecznej⁹.

Krańcowo inną politykę względem mniejszości narodowych realizował Tadżykistan i Turkmenistan. W Turkmenistanie pod rządami jego pierwszego prezydenta Saparmyrata Nyýazowa rozwinięto wyjątkowo represyjny system, określany przez niektórych badaczy jako totalitarny. Opierał się na kulcie przywódcy kraju, a którego zasady życia społecznego oparte na turkmeńskim nacjonalizmie regulowały życie społeczne. Prześladowania mniejszości przejawiały się m.in. agresywną polityką językową polegającą na utracie pracy przez osoby nieznające języka turkmeńskiego oraz likwidacją bądź uniemożliwieniem rejestracji organizacjom reprezentującym interesy mniejszości narodowych czy promującym ich kulturę. W wyniku takiej polityki znaczna część obywateli słowiańskiego pochodzenia (głównie rosyjskiego, ale też polskiego), opuściła kraj jeszcze na przełomie wieków¹⁰. Niską inkluzywnością wykazuje się także model tadżyckiej polityki narodowościowej. Władze oficjalnie promują tadżycki etnonacjonalizm, odwołujący się do perskiego dziedzictwa współczesnych Tadżyków¹¹. Rządzący jednak, w przeciwieństwie do swoich turkmeńskich odpowiedników, uznają język rosyjski za język komunikacji międzyetnicznej. Rosjanie oraz pozostałe mniejszości słowiańskie stanowią jednak stosunkowo niski odsetek społeczeństwa Tadżykistanu, gdyż w większości opuściły go w czasie trwającej tam w latach 1992–1997 wojny domowej¹².

⁹ A. Wierzbicki, *Etnopolityka...*, 322–326.

¹⁰ T. Bodio, P. Załęski, *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja, modernizacja, etnopolityka*, Warszawa 2008, s. 210–215.

¹¹ A. Berdiqulov, *Правовые механизмы по обеспечению участия национальных меньшинств в Таджикистане и их имплементация: Сравнение Рамочной Конвенции и законодательства РТ*, [s.l.] 2022, s. 42–45.

¹² Idem, *Minority Communities in Contemporary Tajikistan. An overview*, "Ecmi Working Paper" 108, 2018, s. 16–18.

Model, który posiada cechy obu wyżej przedstawionych, funkcjonuje w Uzbekistanie. Pomimo że 8 artykuł konstytucji Uzbekistanu, wskazuje, że lud Uzbekistanu tworzą obywatele niezależnie od narodowości, to nacjonalizm obywatelski na wzór Kazachstanu czy Kirgistanu nie jest promowany przez władze państwa. Jednocześnie mniejszości nie mają ograniczonych możliwości kulturowania własnej kultury czy języka. W państwowych narracjach dominuje idea harmonii i przyjaźni narodów. Język rosyjski jest używany powszechnie przez administrację państwową, a jego użytkownicy nie są dyskryminowani. Funkcjonuje prasa w językach mniejszości (głównie tadżycka, karakałpacka i kazachska) a także w publicznych środkach przekazu pojawiają się audycje w językach mniejszości¹³. Nie funkcjonują jednak ciała promujące interesy mniejszości narodowych na wzór Kazachstanu czy Kirgistanu, jednak mniejszości nie spotykają się z otwartą dyskryminacją, jak ma to miejsce w przypadku Turkmenistanu¹⁴.

Charakterystyka mniejszości Polskiej w Azji Centralnej

Mniejszość Polska w Azji Centralnej ma bogatą i niejednorodną historię. W każdym z omawianych państw obecność Polaków wiąże się z innymi procesami historycznymi i politycznym, choć są one często ze sobą powiązane ze względu na wiele lat funkcjonowania tego obszaru w obrębie jednego organizmu państwowego. Historia mniejszości polskiej nie pozostaje jednak fenomenem wyjątkowym w skali regionu, we wszystkich omawianych państwach żyją mniejszości etniczne, które znalazły się tam w wyniku represyjnej polityki Imperium Rosyjskiego i Związku Radzieckiego lub ze względu na migracje ludności wewnątrz jednego organizmu państwowego w XX w¹⁵.

Polacy żyjący w państwach Azji Centralnej, pomimo że nie stanowią dużej licznie grupy, ani nie są ze sobą powiązani transgranicznymi organizacjami o charakterze regionalnym, wykazują się pewnymi podobieństwami w zakresie kultury, tożsamości, języka czy religii. Cechą wspólną dla diaspory we wszystkich omawianych państwach jest przede wszystkim związek z wyznaniem

¹³ Д.М. Иноятова, *Национальные меньшинства в узбекистане: сохранение этнической и национальной идентичности*, Taszkent 2022, s. 1–3.

¹⁴ Eadem, *Становление и развитие этнополитики в современном Узбекистане*, [in:] „Вестник Омского университета. Серия Исторические науки” 1, 2014, s. 52–55.

¹⁵ J. Rohoziński, *Pionierzy w stepie? Kazachstańscy Polacy jako element sowieckiego projektu modernizacyjnego*, Warszawa 2021, s. 121–159.

rzymskokatolickim. Pomimo iż nie są jedyną grupą narodową lub etniczną w omawianych państwach silnie związaną z katolicyzmem (np. Niemcy, Koreańczycy czy Litwini), to są grupą, która identyfikuje się z tym wyznaniem w przytłaczającej większości. Inne wyznania są rzadko spotykane wśród przedstawicieli mniejszości polskiej i są związane zwykle z małżeństwem z wyznawcami innych religii¹⁶.

Brak możliwości używania języka polskiego poza sferą prywatną i religijną doprowadził do znaczącego zaniku znajomości języka polskiego wśród potomków zesłańców, z każdym pokoleniem znajomość języka polskiego drastycznie spadała. Polacy w Kazachstanie są mniejszością narodową o najniższym wskaźniku znajomości swojego języka narodowego. Pierwszym językiem większej części polskiej mniejszości stał się język rosyjski. Znajomość języka polskiego w przypadku najstarszych przedstawicieli diaspory nie zawsze jest na poziomie umożliwiającym swobodną komunikację. Znajomość języków narodów tytularnych, będących zarazem językami państwowymi jest stosunkowo niska. Język rosyjski funkcjonujący jako język komunikacji międzyetnicznej w Związku Radzieckim oraz większości współczesnych państw Azji Centralnej stanowi zatem naturalny wybór dla mniejszości polskiej. Nie jest ona jednak odosobniona w tym problemie, analogiczne zjawiska zaobserwować można u wielu innych narodów, m.in. środkowoazjatyckich Niemców¹⁷.

Powszechna rosyjskojęzyczność wiąże mniejszość polską ze społecznością rosyjskojęzycznych europejskiego pochodzenia, takimi jak Niemcy, Grecy, Białorusini, Mołdawianie czy przede wszystkim Rosjanie. Często występuje zjawisko funkcjonowania polskiej diaspory w bliskich kontaktach z tymi grupami narodowymi, jednocześnie ograniczając kontakt z przedstawicielami rdzennych narodów turkijskich do sfery publicznej i zawodowej. Rosyjskojęzyczność Polaków w Azji Centralnej nieuchronnie związana jest z kontaktem z rosyjskojęzyczną kulturą, zarówno tą powstającą w państwach Azji Centralnej, jak i też w Federacji Rosyjskiej. Prowadzi to często do korzystania z rosyjskich mediów państwowych lub powiązanych z nimi jako źródeł zarówno kultury, jak i informacji o świecie¹⁸.

Pozostawanie pod wpływem rosyjskiego przekazu medialnego i kultury masowej, a także własne doświadczenia historyczne polskiej diaspory prowadzą

¹⁶ B. Michalewski, *Wiara katolicka jako element tożsamości narodowej na wychodźstwie na przykładzie Polaków w Kazachstanie w latach 1936–1990*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 3.27, 2018, s. 159–164.

¹⁷ L. Jakubowska, *Tożsamość kulturowa Polaków z Kazachstanu w kontekście tendencji globalizacyjnych*, Legnica 2011, s. 170–224.

¹⁸ E.A. Jagiełło, *Polacy w Uzbekistanie. Tożsamość odległej diaspory*, Łódź 2006, s. 73–78.

do percepcji historii najnowszej oraz aktualnych wydarzeń politycznych w sposób odmienny od diaspor w zachodniej hemisferze czy mieszkańców Polski. Szczególnie istotne różnice mają miejsce w postrzeganiu historii drugiej wojny światowej. Powszechne są przekonania zbieżne z radziecką, a potem rosyjską historiografią, w centrum których znajduje się wielka wojna ojczyźniana. Związane jest to zarówno z wieloletnią indoktrynacją w czasach radzieckich, ale także z własnymi doświadczeniami polskiej społeczności, której przedstawicie także walczyli w szeregach Armii Czerwonej¹⁹.

Wyżej omawiane cechy polskiej diaspory w Azji Centralnej pomimo istotnych różnic w stosunku do tożsamości i kultury polskiego społeczeństwa, nie wpływają negatywnie na percepcję Polski oraz chęć repatriacji lub imigracji do Polski. Ustanowiona ustawą z dnia 9 listopada 2000 r. procedura repatriacji stała się jednym z punktów zwrotnych najnowszej historii polskiej diaspory. Poza aktywnym działaniem na rzecz repatriacji z wykorzystaniem metody proponowanej w ustawie, Polacy z Azji Środkowej korzystają z innych metod, aby wyemigrować do Polski. Podobnie jak w innych państwach byłego Związku Radzieckiego, Polacy w państwach Azji Centralnej, mogą uzyskać Kartę Polaka dającej szereg uprawnień pomagających w adaptacji do życia w Polsce²⁰.

Świetlica Polska w Uzbekistanie

Największa i najbardziej wpływową organizacją mniejszości polskiej w Uzbekistanie jest „Świetlica Polska”. Organizacja powstała w 1989 r. w sowieckim Uzbekistanie na fali przemian związanych z pierestrojką, a w 1992 r. zaczęła działać oficjalnie w niepodległym Uzbekistanie, uzyskując status organizacji republikańskiej, czyli uznanej przez władze krajowej organizacji reprezentującej interesy mniejszości. Podobne organizacje powstawały w tamtym czasie także w innych państwach Azji Centralnej²¹. Relacje ze swojej działalności stowarzyszenie publikuje na swoim oficjalnym kanale na platformie „Telegram”. Struktura terytorialna organizacji oparta jest o sekcje działające w kilku miastach, w których znajdują się największe skupiska diaspory polskiej. Ich struktura obrazuje historyczne osadnictwo Polaków z XIX w., które skupiało się właśnie w trzech miastach, w których znajdują się obecnie filie organizacji. Poza stołeczną sekcją

¹⁹ Ibidem, s. 88–95.

²⁰ J. Danilewicz, *Witajcie w Polsce. Powroty rodaków z Kazachstanu*, Warszawa 2018.

²¹ J. Derlicki, *Old issues – new approaches? People of Polish descent in the former USSR countries*, „Ethnologia Polona” 33–34, 2012–2013, s. 21–35.

„Zarzewie” funkcjonuje też, powstała w 1998 r., filia „Polonez” w Samarkandzie, na której czele stoi Tamara Tatarenko oraz najnowsza i zarazem najmniejsza ilościowo filia w Bucharze, na której czele stoi Nadezhda Monich. Prezesem całej organizacji, jak i stołecznej sekcji organizacji „Zarzewie” jest Oleg Skudrin²².

„Świetlica Polska” jako organizacja republikańska funkcjonuje jako jeden z elementów uzbeckańskiej etnopolityki. Będąc jedną z wielu republikańskich organizacji mniejszości narodowych w Uzbekistanie poza funkcjami typowo wewnętrznymi, skierowanymi na działalność dla mniejszości polskiej, ma też znaczenie dla polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa. W warunkach państwa niedemokratycznego, jakim jest Uzbekistan, budowa wizerunku państwa tolerancyjnego i otwartego jest szczególnie istotna i właśnie taką rolę także spełnia zezwolenie na działanie organizacji mniejszościowych takich jak „Świetlica Polska” i wykorzystywanie ich w celu promocji państwa oraz budowania wewnętrznej spójności. Aktywizacja organizacji na różnego rodzaju forach międzynarodowych czy pokazach kulturalnych na poziomie krajowym są formami takiej działalności. Przykładem takiej aktywności może być udział delegacji „Świetlicy Polskiej” na prezydenckich obchodach uzbeckiego nowego roku w 2024 r., *Nawruz*, w czasie którego mniejszość Polska na swoim stanowisku prezentowała polskie stroje ludowe i polskie obyczaje, współdziałając wraz z przedstawicielami innych republikańskich organizacji mniejszościowych. Innym przejawem budowania dobrego wizerunku kraju przez państwo uzbeckie przy jednoczesnej gratyfikacji działaczy organizacji mniejszości polskiej może być wręczenie odznaki „Przyjaźń Narodów” w czasie międzynarodowej konferencji na temat „Zapewnienia harmonii międzyetnicznej w krajach Azji Środkowej” 5 sierpnia 2022 r²³. Zasadniczo udział mniejszości polskiej w polityce krajowej i lokalnej jest znikomy, organizacja, jak i działacze ograniczają się głównie do aktywności w diasporze oraz kulturalnej, istnieją jednak od tego wyjątki. Jedną z odznaczonych działaczek, Tamara Tatarenko, przewodnicząca „Poloneza” została wybrana do rady wilajetu samarkandzkiego w czasie wyborów samorządowych w 2024 r. Jej działalność można jednak traktować jako indywidualny przypadek działaczki

²² A. Chodubski, *Polacy w Uzbekistanie: przeszłość i teraźniejszość*, [in:] *Pogranicze cywilizacji: współczesne wyzwania Azji Centralnej i Kaukazu*, ed. J. Marszałek-Kawa, Z. Girzyński, Toruń 2017, s. 107.

²³ *В Ташкенте состоялась Международная конференция „Обеспечение межнационального согласия в странах Центральной Азии”*, <https://www.newscentralasia.net/2022/08/08/v-tashkente-sostoyalas-mezhdunarodnaya-konferentsiya-obespecheniye-mezhnatsionalnogo-soglasiya-v-stranah-tsentralnoy-azii/> [30.01.2025].

społecznej związanej z Samarkandą, aniżeli jako przejaw szerszego zjawiska zaangażowania w działalność polityczną uzbeckich Polaków²⁴.

Aktywność „Świetlicy Polskiej” pomimo bliskich powiązań z władzami Uzbekistanu jest związana z aktywnością polskiej dyplomacji publicznej. Mniejszość polska w Uzbekistanie ma ku temu szczególne warunki, ze względu na obecność polskiej ambasady w Taszkencie, coraz większej aktywności polskiego biznesu w tym regionie świata oraz ważnych dla Polaków miejsc pamięci znajdujących się na terenie Uzbekistanu. Polska ambasada aktywnie animuje i wspiera działalność „Świetlicy Polskiej”, a w szczególności jej stołeczną sekcję „Zarzewie”. W ambasadzie udzielana jest przestrzeń dla organizacji licznych wydarzeń kulturalnych przez Taszkenczką Polonię. Dotyczą one zarówno polskiej kultury ludowej, jak finał projektu „Regionalizm Zawsze Modny” 15 grudnia 2021 r.²⁵, jak i dotyczące współczesnej polskiej kultury jak „Wieczór Wisławy Szymborskiej” 16 października 2023 r.²⁶ czy też oskarowy wieczór i projekcja filmu „Tango” Zbigniewa Rybczyńskiego z 1980 r. 28 marca 2024 r.²⁷. W murach ambasady „Świetlica Polska” organizuje także wydarzenia mające na celu budowanie poczucia tożsamości narodowej wśród najmłodszych, jak choćby „Imieniny Marszałka” 19 marca 2023 r. czyli spotkanie z pracownikiem Muzeum Piłsudskiego w Sulejówku na temat Józefa Piłsudskiego²⁸.

Aktywna współpraca między polską ambasadą a „Świetlicą Polską” ma miejsce na polu polityki pamięci o Armii Andersa, która w 1942 r. przebywała na terenie Uzbekistanu. Działacze „Świetlicy Polskiej” wraz z ambasadą RP w Taszkencie organizują kilka razy w roku uroczystości w stolicy pod pomnikiem upamiętniającym tysiące polskich ofiar oraz na Polskich Cmentarzach Wojennych w Yangiyo‘l i Olmazor. Podniosłe spotkania organizowane są w święto Wszystkich Świętych, w rocznicę sformowania Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR (Armii Andersa) i w czasie przyjazdu ważnych gości z Polski. Poza organizacją

²⁴ *Deputowani Samarkandzkiej Rady Deputowanych Ludowych*, https://samarkand.uz/uz/local_council/deputies [30.01.2025]

²⁵ *Regionalizm polski zawsze modny*, <https://www.gov.pl/web/uzbekistan/g3> [30.01.2025].

²⁶ *Wieczór Wisławy Szymborskiej w Ambasadzie RP w Taszkencie*, <https://www.gov.pl/web/uzbekistan/wieczor-wislawy-szymborskiej-w-ambasadzie-rp-w-taszkencie> [30.01.2025].

²⁷ *Oskarowy wieczór w ambasadzie*, <https://www.gov.pl/web/uzbekistan/oskarowy-wieczor-w-ambasadzie> [30.01.2025].

²⁸ *Imieniny Marszałka w Taszkencie*, <https://www.gov.pl/web/uzbekistan/imieniny-marszalka-w-taszkencie> [30.01.2025].

obchodów działacze uzbeckiej diaspory przez cały rok dbają o polskie miejsca pamięci²⁹. „Świetlica Polska” ustanowiła odznakę honorową „Krzyż Pamięci Szlaku Nadziei”. Miało to na celu uczczenie 80. rocznicy formowania armii gen. Andersa na ziemiach Uzbekistanu oraz nagrodzenie osób, działających na rzecz upamiętniania jej, wspierania polskiej diaspory czy też wzmacniania więzi między Polską a Uzbekistanem³⁰. Historia pobytu Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR z 1942 r. ma szczególne znaczenie dla tożsamości polskiej mniejszości w Uzbekistanie, gdyż nie tylko wiąże ją z Polską poprzez współpracę instytucjonalną, ale również tworzy coś, co Lech. M. Nijakowski określił jako Domenę Symboliczną. Mniejszość Polska uzyskuje dzięki tym cmentarzom i pomnikom swoją przestrzeń pamięci wiążącą ją z konkretnym terytorium oraz umożliwiającą organizację wokół nich ceremonii. Ceremonia, niezależnie czy odnosi się do pamięci o zmarłych w przypadku obchodów związanych ze świętem Wszystkich Świętych czy do bohaterstwa związanego z obchodami rocznicy sformowania Armii Andersa, cementuje wspólnotę, buduje wspólne wartości oraz umożliwia jej manifestację swojej odmienności³¹.

W strukturze pamięci o czasie drugiej wojny światowej wśród polskiej diaspory w Uzbekistanie funkcjonuje także pamięć o Armii Czerwonej jako sile, która pokonała hitlerowskie Niemcy i składowej własnej historii diaspory. Mogiły Armii Czerwonej nie zyskują jednak dla uzbeckich Polaków statusu równego cmentarzom Żołnierzy Armii Andersa, ze względu na ich wielonarodowy charakter i brak zwartych skupisk Polaków poległych w ich szeregach. Na tych cmentarzach mniejszość polska nie organizuje obchodów w ramach „Świetlicy Polskiej”. Inaczej sytuacja wygląda w przypadku udziału w obchodach w dniu 9 maja, które w Republice Uzbekistanu są świętem państwowym³². Polacy uczestniczą zarówno w oficjalnych obchodach Dnia Pamięci i Honoru (powszechnie określanych jako Dzień Zwycięstwa), jak i oddolnych formach uczczenia tego święta. W 2021 r. bucharska filia „Świetlicy Polskiej” uczciła tę datę na dwa sposoby pokazując pewne tendencje wśród uzbeckich mniejszości narodowej. Starsze pokolenie działaczek bucharskiej diaspory wraz z przedstawicielami mniejszości rosyjskiej i koreańskiej złożyły kwiaty pod pomnikiem upamiętniającym poległych żołnierzy Armii Czerwonej. Z drugiej strony bucharska polska młodzież nagrała dwa filmy, w których

²⁹ *Pamięci Polaków spoczywających w Uzbekistanie*, <https://www.gov.pl/web/uzbekistan/pamieci-zmarlych-polakow-w-uzbekistanie> [30.01.2025]

³⁰ *Regulamin odznaki honorowej „Krzyż Pamięci Szlaku Nadziei”*, Taszkent 2022.

³¹ L.M. Nijakowski, *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa 2006, s. 103–125.

³² Указ Президента Республики Узбекистан, от 02.03.1999 г. № УП-2243.

zaprezentowała pieśń i układ taneczny ułożony na tę okazję. Filmy zaczynają się od wyświetlenia grafiki z tzw. Wstążki św. Jerzego, symbolu używanego w Federacji Rosyjskiej jako symbol Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, a jednocześnie emblematu używanego przez rosyjskich imperialistów, separatystów i nacjonalistów. Jednak osoby występujące w filmach posiadają przypiętą do piersi alternatywną wstążkę w barwach flagi Uzbekistanu, tzw. „Wstążkę Sławy”³³. Symbol promowany od 2019 r. przez uzbekistańskie władze ma na celu budowanie wspólnoty państwowej i narodowej, ale także wyparcie funkcjonującej powszechnie w przestrzeni postradzieckiej wstążki św. Jerzego, zarazem będąc elementem szerszej polityki pamięci wobec drugiej wojny światowej³⁴. Użycie akurat przez najmłodsze pokolenie uzbekistańskich Polaków tego symbolu może wskazywać na zachodzące procesy emancypacji młodych pokoleń mniejszości narodowych, odchodząc od wiązania swojej tożsamości z dziedzictwem ZSRR i Rosją, na rzecz budowania bardziej obywatelskiej tożsamości, jak i umacniania własnej tożsamości narodowej. W przypadku starszego pokolenia działaczek znacznie rzadziej można spotkać używania typowo uzbekistańskiej symboliki³⁵. W ramach „Świątlicy Polskiej” działa także stowarzyszenie „Polska Klasa”. Powstała w 2002 r. w Taszkencie organizacja, będąca wyspecjalizowaną sekcją największej organizacji polskiej diaspory w Uzbekistanie skupia się na sferze edukacji, zwłaszcza nauce języka polskiego. Działacze „Polskiej Klasy” skupiają się przede wszystkim na nauce młodzieży, jednak organizują także zajęcia dla osób z innych grup wiekowych. Zajęcia odbywają się w wynajmowanym pomieszczeniu w Taszkencie, a udział w nich jest bezpłatny. Takie działania mają na celu zarówno rozwój zdolności językowych u młodzieży znającej język polski, jak i naukę języka od podstaw u osób, dla których językiem ojczystym jest język rosyjski i nie znających języka swoich przodków. Lekcje są też otwarte dla obywateli Uzbekistanu innych narodowości, chcących nauczyć się języka polskiego. Poza zajęciami organizowane są także lekcje polskiej historii i kultury w celu budowania świadomości narodowej lokalnej diaspory oraz przygotowania do późniejszej imigracji do Polski. Prowadzone są także spotkania mające na celu przygotować zainteresowanych do procesu repatriacji czy wyjazdu do Polski celem podjęcia edukacji średniej lub wyższej. W organizacji tych wydarzeń biorą udział wolontariusze oraz wykwalifikowani nauczyciele, którzy przyjeżdżają

³³ https://t.me/swietlica_uzofficial/3198 [30.01.2025].

³⁴ T. Waśkiel, *Polityka pamięci państw Azji Centralnej i jej znaczenie dla polityki wewnętrznej i zagranicznej*, Poznań 2024, s. 298–303.

³⁵ Премьер-министр Узбекистана приказал вместо георгиевских лент носить ленты в цветах национального флага, <https://rus.ozodlik.org/a/29902311.html> [30.01.2025].

z Polski. Działalność organizacji jest możliwa dzięki wsparciu ze strony prywatnych i publicznych podmiotów z Polski, którzy aktywnie wspierają jej funkcjonowanie. Organizacja wspierana jest przez: Fundacja Pomoc Polakom na Wschodzie, Stowarzyszenie Wspólnota Polska, Fundacja „Dla Rodaka” czy firma Budmex prowadząca swoją działalność w Azji Centralnej³⁶. Kluczowego wsparcia udziela jednak Ośrodek Rozwoju Polskiej Edukacji za Granicą. Stowarzyszenie „Polska klasa” jest zarejestrowana w jego bazie jako szkoła polonijna, w związku z czym do 2020 r. pracował tam nauczyciel z ramienia ORPEG. Obecnie zajęcia prowadzone są przez wolontariuszy z Polski i działaczy stowarzyszenia. Liczba osób aktywnie uczestniczących w zajęciach prowadzonych przez „Polską klasę” jest zmienna w czasie i w latach 2018–2024 wahała się od 16 do 70 osób w różnym wieku³⁷.

Podsumowanie

Działalność organizacji mniejszości polskiej w Azji Centralnej jest kształtowana przez wiele czynników zewnętrznych. Aktywność władz państw Azji Centralnych i realizowanych przez nie etnopolityk ma niebagatelny wpływ na ramy aktywności organizacji diaspory polskiej, umieszczając je w szerszym kontekście strategii budowy spójności politycznej młodych republik. To jaką politykę wobec mniejszości przyjęło dane państwo, ukształtowało możliwość rozwoju kulturalnego i językowego mniejszości polskiej. W przypadku Kazachstanu, Kirgistanu i Uzbekistanu mniejszość polska miała warunki do tworzenia i rozwoju organizacji o charakterze etnokulturalnym, gdy w przypadku Tadżykistanu i Turkmenistanu, taki proces się nie udał.

Polskie władze prowadzą zakrojoną działalność wpływającą na aktywność polskich organizacji mniejszościowych w Azji Centralnej, wspierając ich funkcjonowanie, jednocześnie aktywizując organizacje diaspory do realizowanych przez siebie projektów. Kształt aktywności organizacji mniejszości, wynika z cech charakteryzujących polską diasporę w Azji Centralnej, czyli powszechnej rosyjskojęzyczności (przy niskiej znajomości języka polskiego), chęci imigracji lub repatriacji do Polski, odmiennej od powszechnej w Polsce pamięci dotyczącej wydarzeń historycznych czy wysokiego zainteresowania kontaktem z polską kulturą. Organizacje mniejszości polskiej działające w Azji Centralnej skupiają się na budowaniu pomostu między mniejszością polską w Azji Centralnej a krajem

³⁶ *Polska Klasa, O Nas*, https://polskaklasa.uz/pl/o-nas_pl [30.01.2025].

³⁷ *Ośrodek Rozwoju Polskiej Edukacji za Granicą, Baza danych szkół polonijnych*, <https://www.orpeg.pl/db/web/database/entry/7748> [30.01.2025].

ich przodków, nauce języka polskiego i promocji polskiej kultury, kultywowaniem pamięci o historii Polaków w Azji Centralnej oraz pomocy w repatriacji czy imigracji do Polski.

Bibliografia

- Berdikulov A., *Minority Communities in Contemporary Tajikistan. An overview*, „Ecmi Working Paper” 108, 2018, s. 1–34.
- Berdikulov A., *Pravovye mehanizmy po obespečeniju učastija nacional’nyh men’sinstv v Tadżikistane i ih implementacija: sravnenie ramočnoj konvencii i zakonodatel’sstva RT*, [s.l.] 2022.
- Bodio T., Załęski P., *Elity władzy w Azji Centralnej. Tradycja, modernizacja, etnopolityka*, Warszawa 2008.
- Chodubski A., *Polacy w Uzbekistanie: przeszłość i teraźniejszość*, [in:] *Pogranicze cywilizacji: współczesne wyzwania Azji Centralnej i Kaukazu*, ed. J. Marszałek-Kawa, Z. Girzyński, Toruń 2017, s. 92–109.
- Danilewicz J., *Witajcie w Polsce. Powroty rodaków z Kazachstanu*, Warszawa 2018.
- Deputowani Samarkandzkiej Rady Deputowanych Ludowych*, https://samarkand.uz/uz/local_council/deputies
- Derlicki J., *Old issues – new approaches? People of Polish descent in the former USSR countries*, „Ethnologia Polona” vol. 33–34, 2012–2013, s. 21–35.
- https://t.me/swietlica_uzofficial/3198 [30.01.2025].
- Imieniny Marszałka w Taszkencie*, <https://www.gov.pl/web/uzbekistan/imieniny-marszalka-w-taszkencie> [30.01.2025].
- Inojatova D.M., *Nacional’nye men’sinstva v Uzbekistane: sochranenie ètničeskoj i nacional’noj identičnosti*, Taszkent 2022.
- Inojatova D.M., *Stanovlenie i razvitie ètnopolitiki v sovremennom Uzbekistane*, [in:] „Vestnik Omskogo Universiteta. Serija Istoričeskie Nauki” 1, 2014, s. 49–58.
- Itogi Nacional’noj perepisi naselenija 2021 goda v Respublike Kazachstan*, Nursultan 2022.
- Jagiello E.A., *Polacy w Uzbekistanie. Tożsamość odległej diaspory*, Łódź 2006.
- Jakubowska L., *Tożsamość kulturowa Polaków z Kazachstanu w kontekście tendencji globalizacyjnych*, Legnica 2011.
- Michalewski B., *Wiara katolicka jako element tożsamości narodowej na przykładzie Polaków w Kazachstanie w latach 1936–1990*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 3.27, 2018, s. 149–174.
- Nijakowski L.M., *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Warszawa 2006.

- Ob Assamblee Naroda Kazahstana Zakon Respubliki Kazahstan ot 20 oktjabrja 2008 goda № 70-IV.
- Odpowiedź ministra spraw zagranicznych na interpelację nr 2300 w sprawie Polonii zamieszkalej w Turkmenistanie, Warszawa 1999.
- Oskarowy wieczór w ambasadzie, <https://www.gov.pl/web/uzbekistan/oscarowy-wieczor-w-ambasadzie> [30.01.2025].
- Ośrodek Rozwoju Polskiej Edukacji za Granicą, Baza danych szkół polonijnych, <https://www.orpeg.pl/db/web/database/entry/7748> [30.01.2025].
- Pamięci Polaków spoczywających w Uzbekistanie, <https://www.gov.pl/web/uzbekistan/pamieci-zmarlych-polakow-w-uzbekistanie> [30.01.2025].
- Polska Klasa, O Nas, https://polskaklasa.uz/pl/o-nas_pl [30.01.2025].
- Premier-ministr Uzbekistana prikazal vmesto georgievskih lent nosit' lenty v cvetah naciona-l'nogo flaga, <https://rus.ozodlik.org/a/29902311.html> [30.01.2025].
- Regionalizm polski zawsze modny, <https://www.gov.pl/web/uzbekistan/g3> [30.01.2025].
- Regulamin odznaki honorowej „Krzyż Pamięci Szlaku Nadziei”, Taszkent 2022.
- Rohoziński J., *Pionierzy w stepie? Kazachstańscy Polacy jako element sowieckiego projektu modernizacyjnego*, Warszawa 2021.
- Ukaz Prezidenta Kyrghyzskoj Respubliki ot 12 dekabrja 2024 goda № 355 „Ob utverżdenii Položenija o Sovete Assamblei Naroda Kyrghyzstana kak konsultativno-sovećatel'nom organe pri Prezidente Kyrghyzskoj Respubliki”.
- Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan, ot 02.03.1999 g. № UP-2243.
- V Taškente sostojalas' Meždunarodnaja konferencija „Obespečenie Mežnacional'nogo Soglasija v Stranah Central'noj Azii”, <https://www.newscentralasia.net/2022/08/08/v-tashkente-sostoyalas-mezhdunarodnaya-konferentsiya-obespečeniye-mezhnatsionalnogo-soglasija-v-stranah-tsentralnoy-azii/> [30.01.2025].
- W Kirgistanie mieszka około 800 Polaków. W tym azjatyckim kraju panuje coraz większa niepewność...”, https://glos.live/Wiadomosci_swiat/d/w_kirgistanie_mieszka_okolo_800_polakow_w_tym_azjatyckim_kraju_panuje_coraz_wieksza_niepewnosc/ [30.01.2025].
- Waśkiel T., *Polityka pamięci państw Azji Centralnej i jej znaczenie dla polityki wewnętrznej i zagranicznej*, Poznań 2024.
- Wieczór Wisławy Szymborskiej w Ambasadzie RP w Taszkencie, <https://www.gov.pl/web/uzbekistan/wieczor-wislawy-szymborskiej-w-ambasadzie-rp-w-taszkencie> [30.01.2025].
- Wierzbicki A., *Etnopolityka w Azji Centralnej. Między wspólnotą etniczną a obywatelską*, Warszawa 2008.
- Wyszyński R., Leszczyński K., *Atlas Polaków na świecie*, Warszawa 2023.

Ningxi Zhang

Guangdong University of Foreign Studies

522014616@qq.com

OCRID: 0009-0004-4860-912X

SHIFTING BORDERS AND SHIFTING IDENTITIES: ETHNIC CONFLICTS AND THE CONSTRUCTION OF OTHERNESS IN POLISH-UKRAINIAN RELATIONS FROM THE 17TH CENTURY TO THE 20TH CENTURY

Summary

This study examines the shifting borders and identities in Polish-Ukrainian relations from the 17th to the 20th century, focusing on the construction of Otherness. Through an analysis of historical events and literature, particularly Sienkiewicz's *With Fire and Sword* and Gogol's *Taras Bulba*, it explores how national identities were shaped by conflict and territorial changes. The research highlights the role of literature in perpetuating ethnic divisions and constructing cultural boundaries.

Keywords: Polish-Ukrainian Relations, Cossack Resistance, Otherness, National Identity, Sienkiewicz, Gogol, Literature and History, Ethnic Conflict

I. Introduction: Research Background and Literature Review

In modern society, changes in borders and ethnic conflicts are not only significant issues in the development of nation-states but also key entry points for understanding historical memory and the construction of cultural identity. Borders symbolize more than mere geographical divisions; they are core markers of power struggles, cultural interactions, and identity formation. Slavic studies

hold crucial value in examining the complex ethnic relations of Eastern Europe, shedding light on the diverse historical trajectories and cultural patterns among Slavic peoples.

The historical relationship between Poland and Ukraine, whether in the context of border redrawing or ethnic conflicts, serves as a representative case that illustrates the dynamics of Slavic interactions and their contemporary implications. The shared history of Poland and Ukraine—from the Polish-Lithuanian Commonwealth to the 20th century Volhynia Massacre—offers rich material for studying the evolution of ethnic conflicts. These conflicts are not isolated incidents but pivotal moments that define national consciousness and cultural boundaries. By examining these narratives, we can understand how historical events have shaped the collective memory of both nations. Central to this analysis is the concept of Otherness which helps illuminate how each nation has historically perceived and portrayed the other. Polish and Ukrainian literature and historical narratives often depict each other in oppositional terms, reinforcing distinct national identities. Through analyzing these portrayals, we can trace how cultural and historical narratives construct a sense of belonging and difference.

Scholarship on Polish-Ukrainian relations primarily emphasizes political history, nationalism, and ethnic conflict, yet gaps remain in exploring cultural and literary dimensions, particularly through the lens of Otherness. Existing studies often frame Polish-Ukrainian interactions within nationalist or imperial contexts. Timothy Snyder (2003) provides a comprehensive historical overview of Polish-Ukrainian tensions, highlighting how shifting borders and nationalist movements shaped identities¹. Serhiy Plokhy (2012) investigates the Cossack uprisings, uncovering their significance in Ukrainian nationhood², while Peter M. Judson (2016) examines broader imperial dynamics, shedding light on interethnic relations within the Habsburg Empire³. These works reveal the deeply entangled histories of both nations but often limit their focus to political and territorial issues.

Underexplored areas include the role of literature in shaping perceptions of identity and conflict, as well as the cultural representations of Otherness. Jan

¹ T. Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, New Haven 2003.

² S. Plokhy, *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge 2012.

³ P. M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History*, Cambridge 2016.

Tomasz Gross (2002)⁴ and John-Paul Himka (2021)⁵ discuss the Volhynian massacres, emphasizing ethnic violence and memory, but their analyses rarely integrate cultural or literary perspectives. Furthermore, much of the research is rooted in nationalist narratives, often neglecting the broader Slavic context of cultural exchange. Works like S. Plokhy's (2012) and T. Snyder's (2003) acknowledge mutual influences but fall short of addressing how literature and cultural artifacts mediate identities in contested spaces.

This study seeks to bridge these gaps by adopting an interdisciplinary methodology that integrates historical analysis and literary criticism. Specifically, it aims to explore how Polish and Ukrainian literature, alongside historical narratives, construct and reinforce the concept of Otherness. The research focuses on three key questions: (1) How do historical events shape collective memory and cultural identity in Polish-Ukrainian relations? (2) In what ways do literature and cultural representations reflect and influence perceptions of Otherness? (3) How can these insights contribute to a broader understanding of Slavic interactions and contemporary geopolitics?

By situating Polish-Ukrainian relations within the broader Slavic framework, this study highlights the intersection of history, culture, and memory in shaping national and ethnic identities. Through close textual analysis of literary works and historical documents, the research aims to uncover the mechanisms through which cultural representations perpetuate boundaries while also fostering understanding and exchange. Ultimately, it contributes to broader discussions on cultural memory, nationalism, and the potential of interdisciplinary approaches in addressing interethnic conflict.

II. Theoretical Framework: Othering and Cultural Identity

The concept of Othering is central to postcolonial studies, exploring how identities are constructed through the exclusion and marginalization of those perceived as different. This process involves dominant groups defining themselves in opposition to the Other, often to reinforce power structures and cultural hierarchies. Edward Said's *Orientalism* (1978) provides a foundational insight into this dynamic, illustrating how the West constructed the East as the

⁴ J. T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, Princeton 2002.

⁵ J.-P. Himka, *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*, Stuttgart 2021.

other through representations that justified colonial dominance⁶. E. Said's theory of Self and Other reveals identity as a relational construct, shaped by the interplay between dominant and marginalized groups. This lens is crucial for understanding ethnic and national identities, particularly in the context of historical conflicts.

Building on E. Said's work, Stuart Hall's theory of cultural identity⁷ adds further depth. Hall conceptualizes identity as fluid and dynamic, continuously shaped by historical, cultural, and political processes. He argues that identity is never fixed but is constantly redefined through the interaction of the self and the Other. National identity, a key aspect of cultural identity, is often formed through national narratives that weave together shared history, collective memory, and cultural symbols into a unifying story. These narratives, repeated over time, create a powerful sense of belonging and identity. Hall emphasizes that identity is positional, defined by how individuals or groups contrast themselves with others. This fluidity allows identities to evolve in response to changing cultural and political contexts. Hall's framework is particularly useful for understanding how Polish and Ukrainian identities have been constructed in opposition to each other, with each nation defining itself through symbolic boundaries created by the Other. In this way, the Other plays an active role in shaping cultural identities.

The combined insights of E. Said's Othering and S. Hall's cultural identity theory provide a comprehensive framework for analyzing Polish-Ukrainian relations. In this context, Othering has been instrumental in shaping national identities, serving as a tool for cultural and political differentiation while reinforcing power dynamics. For example, Polish identity has often been constructed through representations of Ukrainians as inferior, subjugated, or opposed to Polish ideals of sovereignty and culture. These representations, embedded in both literature and political narratives, have contributed to the construction and maintenance of national identities.

Othering manifests in various forms, including language, imagery, narrative, and policy. Literature, in particular, serves as a key space for representing the Other. Narrative structures often depict the other as exotic, primitive, or threatening, reinforcing stereotypes that strengthen the Self's national identity. Beyond literature, Othering is also evident in political policies that have historically defined and reinforced national borders and identities. Events such as the partitions of Poland, the Ukrainian struggle for independence, and the Polish-Ukrainian

⁶ E. W. Said, *Orientalism*, New York 1978.

⁷ S. Hall, *Cultural Identity and Diaspora*, [in:] *Identity: Community, Culture, Difference*, ed. J. Rutherford, London 1990.

wars demonstrate how exclusionary policies have shaped the political landscape. By framing Ukrainians as the Other, these policies deepened the divide between Polish and Ukrainian identities, leading to political conflict and cultural estrangement.

In addition to E. Said and S. Hall, Benedict Anderson's *Imagined Communities* (1983)⁸ and Eric Hobsbawm's *Nations and Nationalism since 1780* (1990)⁹ offer valuable perspectives on nationalism. B. Anderson argues that nationalism relies on shared symbols and rituals to unify people into an imagined community, while E. Hobsbawm examines how nationalism emerged as a tool for political and cultural unity in the modern era. Anthony Smith's *National Identity* (1997)¹⁰ further expands on these ideas, emphasizing the role of shared history, myth, and memory in constructing national identity. A. Smith highlights that national identity is not merely a modern political construct but is deeply rooted in historical narratives and symbolic traditions that provide continuity and belonging over time. These theories collectively illuminate how Othering functions to establish and maintain national borders and identities, particularly in the context of Polish-Ukrainian relations.

By examining the portrayal of the Other in Polish and Ukrainian literature and national narratives, we gain insight into the intertwined processes of identity construction and power dynamics. This framework also highlights how literature, politics, and culture collaborate to define national identities, especially in contested borderlands where ethnic and political conflicts are central to the historical narrative.

III. Historical Transitions: Key Events and Their Impact on Polish-Ukrainian Relations

The relationship between Poland and Ukraine has been shaped by a series of key historical events that not only defined their political boundaries but also deeply influenced their national identities and mutual perceptions. From the 17th to the 20th century, these events contributed to the construction of Otherness

⁸ B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983.

⁹ E. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1990.

¹⁰ A. D. Smith, *National Identity*, Reno 1997.

between the two nations, creating narratives of resistance, victimhood, and cultural differentiation.

The 17th century marked a turning point in Polish-Ukrainian relations with the Khmelnytsky Uprising (1648–1657), a pivotal event that entrenched mutual distrust. The uprising, led by Bohdan Khmelnytsky, symbolized Ukrainian resistance against Polish oppression, with the Cossacks seeking independence. For Ukrainians, it became a symbol of heroism and defiance, while Poles viewed it as a betrayal, reinforcing their perception of Ukrainians as unruly and disloyal. The Treaty of Pereyaslav (1654), which aligned Ukraine with Tsarist Russia, further complicated the relationship, shifting the balance of power in Eastern Europe and deepening the divide.

In the late 18th century, the partitions of Poland (1772–1795) dismantled the Polish-Lithuanian Commonwealth, redistributing its territories among Russia, Prussia, and Austria. Ukrainian lands were absorbed into the Russian and Austrian empires, altering the political landscape and influencing both nations' identities. For Poles, the loss of sovereignty was a national trauma, while Ukrainians, then under new rulers, began to develop their own national consciousness, distinct from both Polish and Russian influences.

The 19th century saw the rise of national movements in both nations. Polish narratives often portrayed Ukrainians as subordinate and backward, reinforcing the idea of Polish cultural and political superiority. In contrast, Ukrainian intellectuals began framing their identity as separate from Polish and Russian dominance, with Romantic nationalism emphasizing the Cossack past and resistance. This period solidified the construction of Otherness, as both nations defined themselves in opposition to each other.

The 20th century was marked by intense conflict, particularly during the Polish-Ukrainian War (1918–1919) and the Volhynian Massacres (1943–1944). Poles viewed Ukrainians as insurgents, while Ukrainians saw Poles as imperialists. These events deepened the ethnic divide and solidified mutual mistrust. After World War II, Soviet control further entrenched the divide through territorial redefinitions and forced migrations, shaping distinct national identities for both nations. Despite Soviet attempts to suppress nationalist movements, the legacy of ethnic conflict and the narratives of victimhood and resistance persisted, continuing to shape Polish-Ukrainian relations today.

IV. Case Study: The Construction of Otherness in *With Fire and Sword* and *Taras Bulba*

The historical events discussed above have deeply influenced the political, social, and cultural landscapes of Poland and Ukraine. Literature, reflecting collective memory and identity, plays a crucial role in shaping and perpetuating narratives of Otherness. Through novels, poetry, and historical accounts, Polish and Ukrainian writers have framed the Other in ways that reinforce national identities. These literary works provide insights into how historical events are reinterpreted, shaping national consciousness and mutual perceptions.

This section analyzes key literary works that exemplify the construction of Otherness in Polish-Ukrainian relations, focusing on the Khmelnytsky Uprising. Henryk Sienkiewicz's *With Fire and Sword*¹¹ and Nikolai Gogol's *Taras Bulba*¹², set against this backdrop, highlight the divisive impact of the uprising on Polish and Ukrainian identities. Written during a period of heightened nationalism, both novels serve as vehicles for nationalistic sentiments, presenting opposing visions of heroism, loyalty, and identity. The censorship of these works in the 20th century underscores their contentious role in shaping national narratives. This case study examines how the texts portray Otherness, exploring their depictions of Polish and Ukrainian identities and the enduring legacy of ethnic conflict.

A. Historical and Literary Context

The Khmelnytsky Uprising (1648–1654), a pivotal and transformative event in the history of Polish-Ukrainian relations, serves as the historical backdrop for both N. Gogol's *Taras Bulba* and H. Sienkiewicz's *With Fire and Sword*. This rebellion, led by B. Khmelnytsky, symbolized Ukrainian resistance against Polish domination and represented a turning point in the power dynamics of Eastern Europe. Internally, the uprising was fueled by a confluence of social, economic, and religious tensions. The Cossacks—semi-autonomous warrior communities in the borderlands of the Polish-Lithuanian Commonwealth—played a central role in this conflict. They were initially valued as a military buffer against external threats like the Ottoman Empire and the Crimean Khanate but became

¹¹ H. Sienkiewicz, *With Fire and Sword*, Beijing 2011.

¹² N. Gogol, *Taras Bulba and Other Tales*, https://www.gutenberg.org/files/1197/1197-h/1197-h.htm#link2H_4_0029

increasingly dissatisfied with their marginalization under the Commonwealth's hierarchical and increasingly polonized system.

The Commonwealth's nobility imposed heavy burdens on the local Ukrainian peasantry through serfdom, and their efforts to enforce Catholicism over Orthodox communities heightened cultural and religious animosities. The Cossacks, who saw themselves as defenders of the Orthodox faith and Ukrainian autonomy, found a powerful rallying cry in B. Khmelnytsky's leadership. The uprising, which began as a Cossack revolt, evolved into a broader Ukrainian peasant rebellion and a significant war of independence against the Commonwealth. It also marked the beginning of intensified Polish-Ukrainian ethnic tensions, as both sides engaged in cycles of violence, destruction, and reprisals. These historical fractures profoundly influenced the literary imaginations of N. Gogol and H. Sienkiewicz whose works offer opposing interpretations of the uprising and its participants.

N. Gogol, a Ukrainian-born writer who rose to prominence within the Russian literary tradition, depicts the Khmelnytsky Uprising through a lens of Cossack heroism and resistance to Polish oppression in his novella *Taras Bulba*. The work, written during the early 19th century, a period of Ukrainian national awakening which sought to assert Ukraine's distinct cultural and political identity amidst Russian and Polish dominance, reflects Gogol's desire to celebrate a distinct Ukrainian identity rooted in the traditions of the Zaporozhian Cossacks.

H. Sienkiewicz, writing nearly half a century after Gogol, provides a Polish counter-narrative to *Taras Bulba* in his novel *With Fire and Sword*, the first installment of his celebrated Trilogy. The writing of *Trilogy* was heavily influenced by the political situation in the late 19th century, during a time when Poland was partitioned and under foreign rule. In this context, Sienkiewicz's historical novel sought to glorify Polish history, celebrate its national identity, and foster a sense of unity in the face of foreign oppression. His portrayal of the Cossack uprisings became a way to reflect Poland's long-standing struggles and the perceived threats to its cultural and territorial integrity.

B. Portrayal of the "Other" in *With Fire and Sword* and *Taras Bulba*

1. Polish Superiority and Ukrainian Resistance

In *With Fire and Sword*, H. Sienkiewicz constructs a portrayal of Polish superiority that aligns with the cultural and moral values of the Polish nobility. The Polish nobles are depicted as honorable, chivalrous, and upholding the principles of Western civilization. They are presented as defenders of their traditional way

of life, with a strong connection to their cultural heritage and social order. Their belief in their own superiority blinds them to the suffering of the Ukrainian peasants and the Cossacks whom they view as mere tools for their own gain. In contrast, the Cossacks are often framed as rebellious, uncivilized, and anarchic. Sienkiewicz's narrative highlights the Cossacks' violent resistance, suggesting that their struggle against Polish rule, while rooted in legitimate grievances, is ultimately one of chaos and disorder.

Despite this portrayal, Sienkiewicz does not entirely reduce the Cossacks to mere villains and he masterfully portrays the complex political and social dynamics between the Cossacks and the Polish nobility. Central to this depiction is B. Khmelnytsky, the Cossack leader who represents the struggle for independence against Polish rule. His character is both heroic and tragic, embodying the fierce resistance of the Cossacks while grappling with the difficult realities of leadership and warfare. B. Khmelnytsky is not a simple figure of heroism; his motivations are rooted in personal and collective grievances, and his actions often reflect the tensions between the desire for freedom and the brutalities of war. He is a figure of contradiction—at once a symbol of national resistance and a man who, in seeking justice, contributes to further violence and destruction. This complexity is evident in his interactions with Polish nobles and his own followers where loyalty, betrayal, and the question of who is truly right are central themes. The violence he unleashes upon the Polish nobility and the ensuing bloodshed make him a morally ambiguous figure. His actions reflect the complex reality of the struggle for independence: the ideal of freedom comes with harsh consequences. H. Sienkiewicz does not idealize B. Khmelnytsky; rather, he emphasizes the tragic elements of his leadership, showing the burden of responsibility that comes with waging such a violent war for autonomy. The Cossack rebellion, under B. Khmelnytsky's leadership, reveals the fragility of the concept of freedom when it is achieved through violence, and the high human cost of resisting an entrenched power. H. Sienkiewicz's underlying message remains clear that the Polish nobility is the moral and cultural superior in the face of Cossack rebellion. The Cossacks, despite their power and struggle, remain ultimately as the Other, threatening the unity and civilization that the Polish represent.

In stark contrast, N. Gogol's *Taras Bulba* presents the Cossacks as embodiments of Ukrainian heroism and resistance to Polish oppression. The Cossacks are depicted as brave warriors, champions of their land and faith, standing resolutely against foreign domination. The novel emphasizes the Cossacks' loyalty to their people and their unwavering commitment to defending Ukrainian freedom. In N. Gogol's narrative, the Poles are portrayed almost exclusively as corrupt, deceitful, and oppressive. The Polish nobility is presented as disconnected

from the realities of life in Ukraine, marked by decadence and self-interest. They are exploitative, viewing the Cossacks not as equals but as subjugated soldiers or peasants to be controlled for their own gain. The Polish aristocracy is characterized by superficiality, seeking to impose its values on the Cossacks, whose ideals of freedom, self-governance, and warrior spirit clash with the Polish way of life. They are agents of foreign domination, trying to suppress the Cossack way of life, which N. Gogol portrays as a threat to Ukrainian identity. The tension between the two groups underscores the larger themes of resistance and cultural preservation within *Taras Bulba*. The Poles, as the foreign Other, embody the threat of cultural erasure, and the Cossacks, led by Taras, stand as the final bulwark against this domination, fighting to preserve their heritage, land, and autonomy. This negative portrayal of the Polish aligns with N. Gogol's own Ukrainian nationalism and his desire to present a vision of Ukrainian identity that was distinct from both Russian and Polish cultural influences.

The protagonist, Taras Bulba, becomes the symbol of this Ukrainian resistance. He is an uncompromising figure, defined by his fierce loyalty to his people, his faith, and his land. Taras is portrayed as a warrior who embodies the spirit of the Cossacks—unyielding in the face of Polish oppression. His actions, both heroic and brutal, are motivated by his deep sense of duty to his culture and his people. Through Taras, N. Gogol presents the Cossacks as cultural and political heroes who are willing to sacrifice everything to protect their way of life. This narrative, while emphasizing their heroic qualities, also underscores the inevitable clash between Polish and Ukrainian identities. The tragic betrayal of his son, Andrii, highlights this divide. Andrii's defection to the Polish side reflects the deep cultural and political rift between the two nations. In Gogol's telling, the Poles are the Other—the foreign oppressors, agents of subjugation, and a direct threat to the essence of Ukrainian identity.

2. Love and Betrayal between Cossacks and Polish noblewomen

Both *With Fire and Sword* by H. Sienkiewicz and *Taras Bulba* by N. Gogol feature poignant subplots involving Cossacks falling in love with Polish noblewomen. These relationships are not just personal but serve as symbolic reflections of the deep political and cultural divides between Poland and Ukraine, highlighting themes of loyalty, identity, betrayal, and the complexities of cultural interaction. While both relationships involve cross-national love, the ways in which these themes are explored and their ultimate outcomes differ significantly between the two works.

In *With Fire and Sword*, the relationship between Bohun and Helena is tragic and steeped in fear, reflecting the cultural and political tensions between the Cossacks and the Polish nobility. Bohun is deeply in love with Helena but this

affection is unrequited. Helena is never in love with Bohun; she is forced into a relationship with him by her relatives who impose marriage upon her. Her situation becomes even more dire when Bohun kills her relatives in front of her, creating a deep sense of fear and mistrust. Bohun, unable to comprehend why Helena cannot love him, becomes increasingly enraged and violent. His deep anger and frustration stem from the fact that, despite his passionate devotion, he cannot win her love. The more he desires her, the more brutal and threatening he becomes, which only strengthens her desire to escape him. Helena, in contrast, is in love with a Polish nobleman, someone who represents the civilization, order, and stability that Bohun lacks. Her affection for the Polish noble reflects her yearning for a life free from violence and chaos, which she associates with the Cossack world. Despite her fears, Helena ultimately chooses to escape Bohun's control and flees with the Polish nobleman. This escape represents her desire to break free from the oppressive world of the Cossacks and align herself with the Polish side which she perceives as offering safety and a more stable future. Her decision to flee is driven by her desire to preserve her own agency and identity. The tragic aspect of their relationship lies in the fact that both Bohun and Helena are trapped by the larger political and cultural forces that shape their lives. Bohun's love for Helena, while humanizing him, cannot transcend the deep cultural and political divides between the Cossacks and the Poles. His love for her ultimately leads him to a path of self-destruction, as his violence and anger push Helena further away and push him deeper into conflict with the Polish nobility.

In conclusion, the relationship between Bohun and Helena is emblematic of the tragic intersection of personal longing and national identity. It underscores the impossibility of reconciliation between two peoples who are defined by such starkly different cultural and political values. Bohun's obsession with Helena and her rejection of him highlight the inability of love to bridge the chasm between Polish and Cossack identities. Despite the human emotions involved, the relationship ultimately becomes a reflection of the broader cultural and political struggle between these two nations. Bohun's tragic end is a consequence of this irreconcilable divide: his love for Helena is both an emotional and political act, but it cannot overcome the history of conflict, oppression, and cultural difference that defines the Polish-Cossack relationship. Through this doomed love story, Sienkiewicz portrays the deep divisions that underlie the personal and political dynamics between the Polish nobility and the Cossacks, suggesting that, despite individual desires, the larger forces of culture, nation, and history ultimately determine the fate of these characters.

In *Taras Bulba*, the cross-national love story takes a different, even more tragic form. Andrii, the son of the Cossack leader Taras Bulba, falls in love with

a Polish noblewoman, which leads him to abandon his people and ultimately betray the Cossack cause. Unlike Bohun, Andrii's relationship with the Polish woman is not driven by unrequited affection or coercion but by passionate desire and ideological conflict. His love for her, however, becomes the catalyst for his betrayal of his father and his nation, and he joins the Polish forces to fight against the Cossacks. This act of treason leads to his death at the hands of his father, Taras Bulba, who executes him as a traitor.

A deeper layer to Andrii's betrayal is the dual sentiment of admiration and resentment that many Ukrainians and Cossacks feel toward Polish culture. And this feeling plays a significant role in the larger national and cultural dynamics between Poland and Ukraine. The Cossacks and Ukrainians exhibit a complex, often contradictory attitude toward Poland and its aristocracy. On the one hand, there is a cultural admiration for Polish nobility who aspire to certain aspects of Polish culture, such as its chivalric traditions, its sophisticated manners, and its connections to European civilization. This admiration is exemplified in Andrii's initial attraction to the Polish woman, who represents the allure of Polish refinement and social status. On the other hand, this admiration is sharply contrasted by a deep-seated resentment and fear of Polish domination. Cossacks, especially Taras Bulba, view Polish power as an existential threat to their autonomy and freedom. This creates a volatile mix of admiration and resentment. The Cossacks are drawn to the very culture they despise because it represents a world they could never fully belong to—one of privilege and control. This duality is central to Andrii's tragic arc: his love for the Polish woman is not just a personal infatuation but reflects the larger, complicated relationship between the Cossacks and the Poles. In the tense relationship between the Cossacks and Poland in the 17th century, Polish women not only represented the rule and oppression of the Polish aristocratic class. Her appearance also reminded the Cossack world that Poland not only posed a threat to them militarily, but also had great cultural and social appeal. This cultural invasion was something that the Cossacks could not ignore. In the novel, Polish women can be seen as symbols of Polish culture, and Andrii's attraction to her is not only due to her appearance, but also to the symbols of Polish nobility and civilized society she represents. The beauty, softness, and tenderness of Polish women contrasted sharply with the roughness and directness of Cossacks, attracting Andrii and causing him to gradually lose himself. This attraction symbolizes the cultural tension between the Cossacks and Poland, the impact of Poland as a foreign culture on the Cossacks, and the identity crisis that the Cossacks face in cultural collisions.

The tension between admiration and resentment is also evident in the final moments of Andrii's life, when he is executed by his father. Taras Bulba, who

represents the embodiment of Cossack identity and resistance to Polish dominance, kills his own son, embodying the ultimate loyalty to the Cossack cause. Andrii's death symbolizes the tragic consequences of betraying one's culture and identity. His romanticized view of Polish nobility leads him away from his people but it is ultimately this very cultural admiration that becomes the source of his downfall. For Gogol, this complicated relationship reflects the broader Ukrainian struggle to define itself in the face of foreign domination where cultural admiration can never fully overcome the drive for independence.

C. Conclusion

Both *With Fire and Sword* by H. Sienkiewicz and *Taras Bulba* by N. Gogol offer rich portrayals of the complex and often hostile relationship between Poles and Ukrainians, using the backdrop of the Khmelnytsky Uprising to explore themes of Otherness, identity, and historical memory. Through a careful examination of these works, we see how the construction of Otherness is not merely a literary device but a reflection of the profound social, cultural, and political forces shaping national identities. Sienkiewicz's depiction of Polish heroism and superiority stands in stark contrast to Gogol's portrayal of Ukrainian resistance and heroism, each author shaping the historical narrative in a way that serves the nationalistic sentiments of their respective countries.

The tragic love stories embedded within both novels further illuminate the emotional and cultural divides that define the relationship between the Cossacks and the Polish nobility. While the cross-national romances in both novels symbolize a longing for connection, they are ultimately irreconcilable, mirroring the broader tensions of ethnic conflict and the deep-seated cultural differences that make unity impossible. The characters' personal betrayals—whether it be Bohun's violent obsession with Helena or Andrii's defection to the Polish side—reflect the overwhelming forces of identity, loyalty, and historical memory that shape their fates.

The comparative analysis of these two works reveals a consistent hierarchical dynamic in which the Polish identity is positioned above that of the Cossacks and Ukrainians, regardless of narrative perspective. In Sienkiewicz's portrayal, there is more room to present the Cossacks' virtues, challenges, and Polish moments of introspective historical reflection. This nuanced depiction contrasts with Gogol's emphasis on the Cossacks' harsh treatment of traitors and their unyielding resistance, which underscores an implicit power imbalance. This pattern is not limited to these specific literary examples but is woven throughout the broader historical and cultural narratives of Polish-Ukrainian relations. The persistent

portrayal of Polish superiority and the Cossacks' position as marginalized or subordinate reflects deeper tensions and the roots of identity conflict between the two nations. Such identity recognition has led to deep-rooted contradictions in the history and culture of Poland and Ukraine, and has also become one of the sources of conflict in the historical narratives of both sides.

Ultimately, these works not only offer a window into the historical past but also engage with the ongoing cultural and political narratives that continue to influence Polish-Ukrainian relations today. By examining the construction of Otherness through the lens of historical fiction, we gain insight into the ways in which literature can both reflect and shape national identities, perpetuating or challenging deeply rooted cultural divisions. In this sense, H. Sienkiewicz and N. Gogol's works remain significant not only for their historical content but for their enduring relevance in understanding the complexities of identity and the legacies of ethnic conflict.

V. Conclusion and Outlook

This study uses H. Sienkiewicz's *With Fire and Sword* and N. Gogol's *Taras Bulba* as case studies to analyze the construction of Otherness and the representation of Polish and Ukrainian identities. By examining these depictions in the context of historical events, this research highlights the complexity of national identity formation and intergroup perceptions within the backdrop of Polish-Ukrainian ethnic conflict. The portrayals of Others in these works not only reflect the tensions between the two nations during the historical period and the authors' own eras, but they also continue to shape contemporary discussions, revealing deep divisions and enduring stereotypes between Poland and Ukraine.

An important aspect of Ukrainian national identity is resistance to external oppression, a theme that is deeply embedded in its literary tradition. However, the process of constructing Ukraine's national identity is fraught with contradictions and dilemmas. Ukrainian literature often relies on victim narratives to express national history and collective memory, which, while powerful, lack the rich diversity of stories necessary to transcend this singular theme at the narrative level. This focus on resistance has created a strong collective identity but it remains limited in its scope. In contrast, Poland's cultural, national, and national identity has been shaped much earlier in history, providing a broader and richer historical and cultural base for literary reconstruction. In Sienkiewicz's works, the Polish-Ukrainian conflict is just one of many historical themes. Poland's historical enemies are not limited to clear-cut, hierarchical oppositions,

but rather include a more complex range of narratives, enabling Poland to reshape its “imagined community” through diverse historical themes. As a key element of Ukraine’s self-identity, Cossack culture has historically symbolized resistance, particularly to Polish rule. This shared history creates ongoing challenges for both nations in reconciling conflicting historical narratives. However, both Poland and Ukraine now face common external threats, offering an opportunity for both sides to re-examine their histories, strengthen cooperation, and develop a more positive direction for future relations.

These literary works continue to resonate today, providing a lens through which we can examine ongoing struggles over national memory, identity, and historical interpretation. By reflecting on their influence on contemporary discussions, we gain insight into how historical narratives shape current political and cultural identities. The mutual feelings embedded in these texts continue to echo in debates about national pride, historical injustices, and the role of cultural diplomacy in fostering understanding between Poland and Ukraine.

Literature

- Anderson B., *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983.
- Gogol N., *Taras Bulba and Other Tales*, https://www.gutenberg.org/files/1197/1197-h/1197-h.htm#link2H_4_0029
- Gross J. T., *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, Princeton 2002.
- Hall S., *Cultural Identity and Diaspora*, [in:] *Identity: Community, Culture, Difference*, ed. J. Rutherford, London 1990, pp. 222–237.
- Hall S., *The Question of Cultural Identity*, [in:] *Modernity and its Futures*, ed. S. Hall, D. Held, T. McGrew, Cambridge 1992, pp. 273–326.
- Himka J.P., *Ukrainian Nationalists and the Holocaust: OUN and UPA's Participation in the Destruction of Ukrainian Jewry, 1941–1944*, Stuttgart 2021.
- Hobsbawm E., *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1990.
- Judson P. M., *The Habsburg Empire: A New History*, Cambridge 2016.
- Plokhyy S., *The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires*, Cambridge 2012.
- Said E. W., *Orientalism*, New York 1978.
- Sienkiewicz H., *With Fire and Sword*, Beijing 2011.
- Smith A. D., *National Identity*, Reno 1997.

Snyder T., *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*, New Haven 2003.

Wu Z., *Romantic or Real: A Study of Polish Depictions in the Literary Works of Pushkin and Gogol*, “Journal of Hefei Normal University” 41, 2023, p. 24–28.

Patrycja Miller

Uniwersytet Łódzki

patrycja.miller@edu.uni.lodz.pl

ORCID: 0009-0005-4886-7089

DZIAŁALNOŚĆ MAGDALENY DOBROMILY RETTIGOVEJ JAKO PRZYKŁAD AKTYWNOŚCI ODRODZENIOWEJ W CZECHACH W XIX W.

**The work of Magdalena Dobromila Rettigová as an example
of Czech revival activity in the 19th century**

Summary

The article presents the figure of Magdalena Dobromila Rettigová (1775–1845) – the first Czech female writer. The text presents her pedagogical and literary activities as well as her participation in the Czech National Revival. The early years of the writer's life, which contributed to her activity in later years, are also described. Out of her literary output, Rettigová's most important work was undoubtedly the home cookbook, which made her famous and because of which she is remembered as the creator of the Czech culinary nomenclature.

Keywords: Magdalena Dobromila Rettigová, Czech National Revival, Czech female writer, Czech literature, revival activity, culinary nomenclature

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie sylwetki pierwszej czeskiej pisarki¹ Magdaleny Dobromily Rettigovej, jej działalności literackiej, pedagogicznej oraz udziału w czeskim odrodzeniu narodowym. Rettigová żyła w czasach,

¹ Josef Jungmann umieścił w *Historii literatury české* jako poprzedniczkę Rettigovej Annę Korábovą, którą pisarka miała okazję poznać po przeprowadzce do Uścia nad Orlicą. Anna Korábová wraz z mężem miała pisać artykuły oraz wiersze do *Hromádkových Prvotín pěkných umění* bez podpisywania się pod nimi. Prawdopodobnie Jungmann otrzymał listę anonimowych współpracowników czeskich czasopism. Vide: J. Johanides, *Magdalena Dobromila Rettigová*, Rychnov nad Kněžnou 1995, s. 91–92.

w których status języka czeskiego na Ziemiach Krony Czeskiej w ramach państwa Habsburgów był niski. Czesi znajdowali się pod obcym panowaniem od przeszło 250 lat² i na skutek germanizacji, język ten został wyparty z administracji i szkolnictwa³. Czeszczyzna była używana głównie przez chłopów i mieszkańców mniejszych miast. W większych ośrodkach miejskich językiem czeskim mówili, o ile w ogóle, głównie biedniejsi członkowie społeczności. Istniały również większe miasta całkowicie niemieckie, jak na przykład Brno czy Ołomuniec⁴.

Koniec wieku XVIII i początek XIX był w Europie okresem budzenia się świadomości narodowej większości ludów słowiańskich. Proces ten na terenach czeskich nazywany jest Czeskim Odrodzeniem Narodowym (cz. *Národní*

² W czasach trwania czeskiego odrodzenia narodowego wśród aktywistów panowało przekonanie, że przegrana bitwa na Białej Górze (1620 r.) przez czeskich protestantów z koalicyjnymi wojskami katolickich Habsburgów była początkiem jarzma niemieckiego, chociaż Habsburgowie władali czeskimi ziemiami już od 1526 r. w ramach unii personalnej Czech, Austrii i Węgier. Vide: J. Rychlík, W. Penczew, *Historia Czech*, Wrocław 2020, s. 248–249.

³ R. Heck, M. Orzechowski, *Historia Czechosłowacji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969, s. 192; Za panowania Marii Teresy w ramach centralizacji państwa w 1774 r. język niemiecki stał się językiem urzędowym. Posługiwano się nim zarówno w administracji, jak i w gimnazjach i na uniwersytetach (z wyjątkiem Węgier i Chorwacji). W szkołach wiejskich nauka odbywała się w miejscowym języku. Vide: J. Rychlík, W. Penczew, *Historia Czech...*, s. 296, 299–300.

⁴ P. Jokeš, *Czesi. Przewodnik po historii narodu i państwa*, Kraków 2020, s. 210–211; Historia powstawania niemieckich miast na tych terenach sięga XIII w., kiedy to osadnicy z zewnątrz, głównie Niemcy, zaczęli zakładać nowe ośrodki miejskie. W Czechach charakter miast zaczął ulegać zmianie w XV w., jednak duże morawskie miasta zachowały swoją niemiecką specyfikę aż do XIX, XX w. W trakcie trwania wojny trzydziestoletniej (1618–1648) w 1627 r. wydano dla Czech, a rok później dla Moraw, nową konstytucję, która wymuszała na mieszkańcach przyjęcie wiary wyznawanej przez władcę. Ludność niepoddana miała możliwość sprzedania swojego majątku i opuszczenia państwa. Szacuje się, że w tym czasie za granicę wyjechało ok. 200 tys. ludzi. Walki toczące się podczas wojny trzydziestoletniej, głód oraz emigracja spowodowały całkowity spadek ludność Czech o ok. 900 tys., a Moraw o 200 tys. Opuszczone tereny zaczęli zasiedlać głównie osadnicy z niemieckich państw katolickich. Równocześnie czeskie rody stopniowo zaczęły się germanizować. Czeszczyzna sukcesywnie stawała się językiem mieszczan i chłopów, którzy stali się głównymi nosicielami czeskiej kultury; J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Historia Słowian Południowych i Zachodnich*, Warszawa 1977, s. 206–207; P. Jokeš, *Czesi. Przewodnik...*, s. 69; J. Rychlík, W. Penczew, *Historia Czech...*, s. 238–240, 267, 273.

obrożeń). Polegał on w głównej mierze na walce o język ojczysty oraz czeską kulturę⁵. Zapalnikami przemian były reformy wprowadzone przez Marię Teresę i jej syna Józefa II. Ustanowienie języka niemieckiego jako urzędowego wywoływało reakcje obronne wśród czeskojęzycznych obywateli państwa. Również zniesienie poddaństwa w 1781 r. umożliwiło migrację mieszkańców wsi, którzy posługiwali się zazwyczaj językiem czeskim, do miast zamieszkały głównie przez niemieckojęzycznych mieszkańców, co zaburzyło istniejącą do tej pory strukturę narodowościową. Mieszkańcy wsi przynieśli ze sobą nie tylko język, ale również regionalne tradycje i obyczaje. Reforma szkolnictwa wpłynęła pozytywnie na wykształcenie ludności oraz rozpowszechniła umiejętność czytania i pisanie⁶, co w dalszej perspektywie umożliwiło ponowny rozkwit czeskiej literatury, kultury oraz języka.

Zwyczajowo wyróżnia się trzy etapy czeskiego odrodzenia narodowego, choć w literaturze można spotkać się również w podziałem na dwie bądź cztery fazy. Początkowo proces ten dotyczył tylko kwestii językowych i kulturowych bez dążeń do uzyskania autonomii. Pierwsza faza charakteryzowała się naukowym zainteresowaniem językiem czeskim oraz historią. Aktywni byli tu naukowcy, artyści oraz działacze społeczni pragnący poprawić sytuację społeczną Czechów. Wielu w tamtym czasie nie wierzyło w możliwość pełnego odrodzenia narodu. Etap ten datuje się na przełom XVIII i XIX w.⁷

Druga faza, trwająca do 1830 r., również miała charakter kulturalno-oświatowy, ale cele, które zakładali sobie działacze były znacznie ambitniejsze. Dążyli do dorównania innym europejskim kulturom, zwłaszcza niemieckiej. W 1818 r. założone zostało Czeskie Muzeum Narodowe, co wskazuje na rosnące zainteresowanie historią narodu. Powstało też kilka ważnych prac dotyczących języka i historii Czech⁸. Rozpowszechniała się również koncepcja Jungmanna, która zakładała, że kryterium tożsamości narodowej jest użytkowany język. Czechem był każdy, kto mówił po czesku, bez względu na status społeczny, miejsce zamieszkania czy wyznawaną religię. W przypadku osób dwujęzycznych skutkowało to dokonaniem wyboru, czy jest się etnicznym Czechem czy Niemcem⁹.

⁵ J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Historia Słowian...*, s. 290; P. Jokeš, *Czesi. Przewodnik...*, s. 211.

⁶ Z. Tarajło-Lipowska, *Historia literatury czeskiej: zarys*, Wrocław 2010, s. 92; P. Jokeš, *Czesi. Przewodnik...*, s. 211; J. Rychlík, W. Penczew, *Historia Czech...*, s. 305.

⁷ P. Jokeš, *Czesi. Przewodnik...*, s. 212–214.

⁸ Ibidem, s. 213–214; J. Rychlík, W. Penczew, *Historia Czech...*, s. 348.

⁹ Ibidem, s. 351–352.

Literaci trzeciej fazy odrodzenia poszukiwali w ludowej twórczości czystych elementów czeskiej kultury bez obcych naleciałości. Czytelnictwo rosło dzięki lokalnym kółkom czytelniczym, a język czeski rozpowszechnił się w szkołach średnich. Zaczęły wybrzmiewać również postulaty polityczne, lecz często nieprecyzyjne. Nasileniu uległy kontakty Czechów z innymi słowiańskimi narodami. Dotyczyły one głównie kultury i oświaty, w mniejszym stopniu również polityki. Etap ten kończy Wiosna Ludów trwająca w latach 1848–1849¹⁰.

Osoby, które pracowały w tym czasie nad ponownym rozkwitem czeskiego języka i kultury nazywa są współcześnie ludźmi odrodzenia (cz. *obrozenci*) bądź budzicielami (cz. *buditelé*)¹¹. Jedną z osób należących do tego grona jest bohaterka niniejszego artykułu Magdalena Dobromila Rettigová. Informacje o dzieciństwie i wczesnych latach małżeństwa oraz działalności literackiej Rettigovej znaleźć można w jej dwóch autobiograficznych zapiskach. Obie części spisała już jako osoba dorosła po niemiecku¹². Dziwić tu może, że Rettigová prowadziła swoje dzienniki w języku niemieckim, w czasie, gdy znała już dobrze język czeski i wydawała w tym języku publikacje. Raczej nie może tłumaczyć tego fakt, że pierwsi działacze odrodzeniowi często tworzyli swoje teksty w języku niemieckim, z powodu braku w tym czasie odpowiedniej terminologii w języku czeskim¹³. Prace te miały na celu dotarcie do szerszej publiczności, a dzienniki Rettigovej zawierają wiele intymnych opisów, które wskazują, że ich treść prawdopodobnie nie była przeznaczona dla szerokiego odbiorcy, a jedynie kręgu najbliższych. Być może czas dzielący wydarzenia od pracy nad spisaniem wspomnień sprawiły, że pojawia się w nich dość często błędne datowanie. Przykładem niech będzie śmierć ojca, która była niesamowitym ciosem dla dziewczynki. Data, którą umieściła w rękopisie jest niemal o dwa lata wcześniejsza niż ta wynikająca z oficjalnych danych¹⁴. Wielu informacji z życia Rettigovej dostarcza również jej prywatna korespondencja z innymi działaczami odrodzeniowymi.

¹⁰ J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Historia Słowian...*, s. 292–295; J. Rychlík, W. Penczew, *Historia Czech...*, s. 353.

¹¹ P. Jokeš, *Czeši. Przewodnik...*, s. 213.

¹² J. Johanides, *Magdalena Dobromila...*, s. 16; Pierwsza część autobiografii licząca dwadzieścia pięć stron, spisana w 1830 r., znajduje się obecnie w *Laterálním archivu v Památníku národního písemnictví* w Pradze. Drugi rękopis, sześciokrotnie obszerniejszy, nie posiadający daty ukończenia, znajduje się w archiwum Muzeum Regionalnego w Litomyšlu.

¹³ J. Rychlík, W. Penczew, *Historia Czech...*, s. 327.

¹⁴ J. Johanides, *Magdalena Dobromila...*, s. 20, 28.

Urodziła się 31 stycznia 1785 r. w małej wsi Všeradice, 40 km na południe od Pragi, jako Magdalena Artmannová w rodzinie niższego urzędnika szlacheckiego. Ojciec Magdaleny prawdopodobnie był Niemcem pochodzącym z Czech, za to matka, Josefa z domu Kubíková, była najprawdopodobniej Czeską. Mimo znajomości języka czeskiego przez obojga rodziców, Magdalena od najmłodszych lat posługiwała się wyłącznie językiem niemieckim. Gdy miała pięć lat cała rodzina przeprowadziła się do Statenic, niewielkiej wioski na północ od Pragi. Z powodu braku szkoły w najbliższej okolicy, zmuszona była pobierać naukę w domu. Jej edukacją zajęła się matka. Od najmłodszych lat oprócz czytania czy pisania uczyła ją wykonywania różnych prac domowych, zwłaszcza robienia na drutach wełnianych i bawełnianych pończoch. Jej rodzeństwo – starsza siostra oraz dwóch młodszych braci – zmarło niedługo po narodzinach. Rodzice zakazywali jej zabaw z miejscowymi dziećmi. Z powodu stałego obcowania niemal wyłącznie z dorosłymi oraz surowego wychowania była dojrzała niż jej rówieśnicy¹⁵.

Gdy w wieku czterdziestu jeden lat zmarł jej ojciec, który był jedynym żywicielem rodziny, Magdalena wraz z matką i nowonarodzonym, chorowitym bratem przeniosła się do Pragi. Tam przewlekła choroba matki zmusiła Magdalenę do zajęcia się ogniskiem domowym. Koszty leczenia matki i syna wykańczały rodzinę finansowo¹⁶. Po około trzyletnim pobycie w Pradze wdowa wraz z córką przeniosła się do Pilzna. Przed wyprowadzką brat Magdaleny zmarł. Tam po raz pierwszy w życiu przyszła pisarka miała okazję uczęszczać do szkoły. Wyróżniała się tam jako wzorowa uczennica. Chętne koleżanki uczyła rzemiosła oraz pomagała im w nauce. W 1774 r. uchwalono Powszechny Regulamin Szkolny dla ziem czeskich i austriackich, który wprowadzał obowiązek szkolny dla dzieci w wieku od sześciu do dwunastu lat. To, że Magdalena uczęszczała do miejskiej szkoły jedynie przez rok było w tym czasie czymś niecodziennym¹⁷.

Po rocznym pobycie w Pilźnie rodzina powróciła do Pragi i zamieszkała u krewnych matki. Tam trzynastoletnia Magdalena dorastała gnębiona przez ciotkę i kuzynkę. Po literaturę sięgała jedynie po kryjomu, gdyż zabraniano jej czytania, które postrzegano jako stratę czasu. W międzyczasie zachorowała na żółtaczkę, na którą była leczona w szpitalu św. Elżbiety na Šlupí w Pradze. Gdy

¹⁵ W.A. Iggers, *Women of Prague. Ethnic Diversity and Social Change from the Eighteenth Century to the Present*, Providence–Oxford 1995, s. 32; J. Johanides, *Magdalena Dobromila...*, s. 20–21, 24, 30.

¹⁶ Ibidem, s. 30, 33–34.

¹⁷ W.A. Iggers, *Women of Prague...*, s. 34–35; J. Johanides, *Magdalena Dobromila...*, s. 35; J. Rychlík, W. Penczew, *Historia Czech...*, s. 299.

jej stan uległ poprawie pomagała siostronom zakonnym w cerowaniu szpitalnej pościeli. W ich otoczeniu przyszło jej na myśl, że klasztor może być ucieczką od cierpień, miejscem w którym można pracować, czytać i modlić się. Jej pomysł w domu został jednak wykpiony¹⁸. Po opuszczeniu szpitala Magdalena wraz z matką spędziła pół roku na wsi Kamenná. Tam miała możliwość pomagać w kuchni, a doświadczenie to okazało się niezwykle przydane w jej przyszłej działalności literacko-pedagogicznej¹⁹.

Po ponownym powrocie do Pragi Magdalena w miejscu zamieszkania poznała swojego przyszłego męża. Zanim jednak doszło do ich ślubu, Magdalena musiała zmagać się z zalotami znacznie starszych mężczyzn. Jej matka nie widziała w Rettigu kandydata na zięcia z powodu niewystarczającego majątku mężczyzny. Jednak gdy dziesięć lat później Magdalena znów poważnie zachorowała, po namowach lekarza matka zgodziła się na ich ślub, który odbył się 31 stycznia 1808 r., w kościele św. Štěpána w Pradze, w dniu dwudziestych trzecich urodzin panny młodej²⁰.

Jedenaście lat starszy Jan Alois Rettig urodził się we wschodnich Czechach 21 czerwca 1774 r. Pochodził z rodziny mieszanej – jego ojciec był Niemcem, a matka Czeską. Od najmłodszych lat posługiwał się zarówno językiem niemieckim, jak i czeskim. Wiele podróżował z rodzicami po Czechach. Studiował przez dwa lata filozofię, by następnie pójść w ślady ojca i ukończyć prawo. Po uzyskaniu wykształcenia wyższego z powodów finansowych nie mógł sobie pozwolić na otwarcie własnej kancelarii, dlatego też pracował jako pomocnik w zawodach około-prawniczych²¹. Już podczas studiów wykazywał entuzjazm w stosunku do czeskiego ruchu odrodzeniowego. Pisał i publikował prace wyłącznie w języku czeskim. Zachęcał i wspierał żonę w jej twórczości literackiej, w szczególności czeskojęzycznej oraz podczas nauki języka czeskiego, który znał bardzo dobrze²².

Małżeństwo doczekało się sześciorga²³ dzieci, w tym tylko troje z nich dożyło pełnoletności. Reszta zmarła niedługo po narodzinach, a jedną ciążę Rettigová straciła w wyniku wypadku z udziałem spłoszonego konia. Wychowywane były

¹⁸ W.A. Iggers, *Women of Prague...*, s. 35–36; J. Johanides, *Magdalena Dobromila...*, s. 37.

¹⁹ W.A. Iggers, *Women of Prague...*, s. 37; J. Johanides, *Magdalena Dobromila...*, s. 38.

²⁰ W.A. Iggers, *Women of Prague...*, s. 38, 40–41; J. Johanides, *Magdalena Dobromila...*, s. 40, 44.

²¹ Ibidem, s. 46–48.

²² Ibidem, s. 56–57.

²³ W literaturze można spotkać się również z informacją o rzekomym jedenaściorgu potomstwa.

dwujęzycznie. Najmłodsze dziecko Rettigovej, Josef Liboslav, wstąpił do zakonu pijarów. Córką, Jindřiška Milina zdobyła uznanie jako śpiewaczka operowa, lecz zmarła przedwcześnie, tuż po ukończeniu czterdziestu lat. Karel, który od najmłodszych lat sprawiał rodzicom wiele problemów, prawdopodobnie wyjechał za granicę i już nigdy nie spotkał się z rodzicami²⁴.

Ze względu na charakter pracy męża, rodzina zmuszona była parokrotnie zmieniać miejsce zamieszkania. Miastami, mniejszymi bądź większymi, w którym przyszło im żyć były: Praga (półtora roku), Tabor (cztery lata), Přelouč (pięć lat), Uście nad Orlicą (sześć lat), Rychnov nad Kněžnou (dziesięć lat) i Litomyšl (jedenaście lat)²⁵.

Latem 1819 r. w Hradcu Králové małżeństwo Rettigów poznało profesora seminarium duchownego Josefa Liboslava Zieglera. Był on pisarzem, tłumaczem i wydawcą prac literaturoznawczych. Skupiał wokół siebie literatów, których zachęcał do nadawania sobie drugiego, czeskiego imienia, często też symbolicznego. Od tej pory pisarka przedstawiała się jako Magdalena Dobromila Rettigová, a jej mąż przybrał imię Sudiprav²⁶. W tym samym czasie poznali również drukarza i wydawcę przyszłych książek pisarki Jana Pospíšila²⁷.

Rettigová swoją twórczość rozpoczęła od tworzenia prozy w języku niemieckim, by następnie spróbować pisania prostych wierszy po czesku²⁸. Nie tylko tłumaczyła dramaty, lecz również pisała sztuki dla amatorskich przedstawień teatralnych, które organizowała²⁹. W jej dziełach dość często przewija się motywy kwiatów, które kochała³⁰. Tematyką jej prac często była miłość, zdrada i kara. Do literackiego dorobku Rettigovej należą opowiadania dla nastolatek, które pełniły funkcję zarówno rozrywkową, jak i edukacyjną, a przede wszystkim przyzywały młodzież, która do tej pory czytała literaturę po niemiecku, do języka czeskiego³¹. Pisarka wydała również podręcznik skierowany do młodych gospodyń (*Mladá hospodyňka v domácnosti, jak sobě počínati má, aby své i manželovy*

²⁴ Ibidem, s. 136, 204.

²⁵ Ibidem, s. 45.

²⁶ <https://rml.cz/cs/regionalni-historie/popularizacni-clanky/rettigova.html> [18.08.2023].

²⁷ J. Johanides, *Magdalena Dobromila...*, s.102.

²⁸ Ibidem, s. 62.

²⁹ D. Moldanová, *Czech Women Writers from the National Revival to the Fin de Siècle*, [in:] *A History of Central European Women's Writings*, ed. C. Hawkesworth, Londyn 2001, s. 47–48.

³⁰ V. Macura, *Květomluva a literatura v českém národním obrození*, „Česká literatura” 27.2, 1979, s. 116; J. Johanides, *Magdalena Dobromila...*, s. 72.

³¹ Ibidem, s. 135–136; D. Moldanová, *Czech Women...*, s. 48.

spokojenosti došla. Dárek dcerkám československým). Zawiera on wskazówki, w jaki sposób osiągnąć satysfakcję z życia domowego, zarówno swoją, jak i męża. Część teoretyczna zawierała rozdziały o religii, cnotach, pracowitości, czy o sposobach na uzyskanie zadowolenie męża, a w części praktycznej można znaleźć m.in. instrukcje dotyczące pielęgnacji kołder, dziergania, utrzymania czystości w domu czy przygotowywania soków i konfitur oraz informacje o domowych sposobach leczenia otarć i ran oraz powszechnych schorzeń dzieci i dorosłych³². Jej mąż, który był zdolnym rysownikiem, tworzył ilustracje oraz okładki do jej prac³³.

Przez wiele lat przypisywano jej autorstwo *Jablíčka* – utworu uważanego przez wielu za arcydzieło poezji, którego faktycznym autorem był jej mąż. Mimo poinformowania o pomyłce redaktora zbioru – wcześniej wspomnianego Zieglera, przez kolejne lata nie dochodziło do skorygowania błędu. To daje podstawy do wysunięcia osądu, że nie była to zwykła pomyłka, lecz celowe działanie, jako że był to czas, w którym istniało duże zapotrzebowanie na kobiecych autorów³⁴.

W 1826 r. została wydana *Domowa książka kucharska (Domáci kuchařka aneb Pojednání o masitých pokrmech pro dcerky české a moravské)*, która, jakkolwiek nie była pierwszą książką kucharską w języku czeskim, stała się niewątpliwie najpopularniejszym tego rodzaju opracowaniem na ziemiach czeskich i to właśnie ta praca przyniosła sławę jej autorce. Przez lata stanowiła wzór dobrze napisanej książki kucharskiej. Dzieło to było za życia autorki czterokrotnie uzupełniane i rozszerzane. W tym czasie cztery wersje pojawiły się również w języku niemieckim. Ogółem opublikowano 36 wydań w języku czeskim i 10 w niemieckim³⁵. Zdaniem niektórych, pojawienie się również niemieckich wersji książki zaburza patriotyczną aurę działalności Rettigovej. Patriotyczno-edukacyjne hasła w niemieckich wydaniach zastąpiono ogólnikami. Powód, dla którego Rettigová zdecydowała się wydać swoją pracę również w tym języku, może być czysto finansowy: rozszerzenie grona odbiorców. Mógł mieć na to wpływ jednak również sposób myślenia wielu mieszczan, którzy uważali czeski za język z o wiele mniejszym prestiżem. Zdarzało się, że ludzie wręcz ukrywali znajomość tego języka³⁶. Należy tu jednak zaznaczyć, iż w przedmowie do niemieckiej wersji

³² J. Johanides, *Magdalena Dobromila...*, s. 243–244.

³³ Ibidem, s. 63.

³⁴ Ibidem, s. 128–130.

³⁵ Ibidem, s. 143–145; M. Lenderová, *Kuchařské knihy a národní identita v 19. století*, „*Studia Historica Nitriensia*” 2, 2015, s. 203; Późniejsze wydania *Domáci kuchařky* z pierwowzorem miały już niewiele wspólnego.

³⁶ M. Kouba, „*Böhmisches Kochbuch auch in deutscher Sprache herauszugeben...*” *Obrozenecké kuchařské knihy v kontextu česko-německé kulturní výměny*, [in:] *Interkulturalität in Sprache*,

Rettigová tłumaczy, że tworzy tę wersję na prośbę przyjaciółek, które nie władają czeszczyzną. Tu również przedstawia czeskie receptury, pisze o czeskim jako o swoim języku ojczystym i o Czechach jako o swojej ojczyźnie³⁷.

Domáci kuchařka Rettigovej nie powinna być postrzegana jedynie jako zbiór przepisów. Ponieważ spisywała ona prawdziwe, wypróbowane receptury, zgodnie z którymi gotowała jej „matka i babka”, praca ta stanowi świadectwo pamięci zbiorowej. W jasny sposób wyjaśniała po czesku przygotowanie czeskich potraw, a jeśli nie była pewna, czy zostanie dobrze zrozumiana, zapisywała w nawiasie terminy w języku niemieckim. Słownik Jungmanna, który skodyfikował i ustabilizował literacki język czeski, został wydany parę lat później, więc nie mogła się do niego w razie wątpliwości odwołać³⁸. Jej praca została wielokrotnie splagiatowana, a niekiedy pozwalano sobie nawet na zuchwałe oskarżanie autorki o kradzież³⁹.

Nie tylko literatura mieściła się w kręgu zainteresowań i aktywności Rettigovej. Podczas pobytu w Přelouči organizowała kursy gotowania dla młodych dziewcząt oraz domowego rzemiosła. Po przeprowadzce nie zaprzestała prowadzenia warsztatów. Dwa razy w tygodniu oprócz zajęć przygotowujących młode dziewczyny do roli matki i żony prowadziła zajęcia z czeskiej literatury. Przez lata z kursów skorzystało przeszło dwieście dziewcząt⁴⁰.

W Ujściu nad Orlicą razem z rodziną Korábów otworzyła czeską bibliotekę, która mieściła się w mieszkaniu Rettigów. Udostępniała ona literaturę bezpłatnie każdemu chętnemu. Pieniądze na powiększanie zbiorów pozyskiwano od innych działaczy patriotycznych oraz zabawy wymyślonej przez Korába, polegającej na

Literatur und Bildung. Interculturality in language, literature and education. Interkulturalita v jazyce, literature a vzdělání, ed. P. Knápek, Pardubice 2016, s. 80; P. Jokeš, *Czeši. Przewodnik...*, s. 211.

³⁷ L. Šedivá, *Význam národní kuchyně pro utváření českého národního vědomí v 19. století*, Pilzno 2016 [niepublikowana praca dyplomowa], s. 47.

³⁸ M. Lenderová, *Kuchařské knihy...*, s. 198–199; M. Kouba, „*Böhmisches Kochbuch...*”, s. 71; Josef Jungmann stworzył pięciotomowy słownik czesko-niemiecki (*Slovník česko-německý 1834–1839*). Wykorzystał on w swojej pracy starsze czeskie słownictwo, neologizmy, dialektyzmy oraz zapożyczenia z innych języków słowiańskich, głównie z język polskiego, następnie z rosyjskiego i języków południowosłowiańskich. Vide: H. Pietrak, *Wpływy polskie w czeskim odrodzeniu narodowym*, „Roczniki Humanistyczne” 20.4, 1972, s. 98–99.

³⁹ J. Johanides, *Magdalena Dobromila...*, s. 150–152; M. Lenderová, *Kuchařské knihy...*, s. 202–203.

⁴⁰ J. Johanides, *Magdalena Dobromila...*, s. 72, 120, 233.

wpłacaniu niewielkiej kwoty jednego grosza za każde niemieckie słowo wplecione w czeską mowę⁴¹.

Pisarka zmarła rok po mężu 5 sierpnia 1845 r., na niewydolność wątroby. Pogrzeb zorganizował jej młodszy syn Josef Ondřej. Opinia publiczna o śmierci Rettigovej została poinformowana artykułem w *Květach*. Nie był on podpisany, lecz przypuszcza się, że napisał go jej wieloletni wydawca książek⁴².

W czasach, w których nie przykładano większej wagi do wykształcenia dziewcząt, połączenie przez Rettigovą zajęć praktycznych z edukacją w duchu patriotycznym było rozwiązaniem idealnym. Sama przecież jako nastolatka czytała jedynie w nocy, w tajemnicy, gdyż było to postrzegane przez jej krewną jako strata czasu. Zapewne nie był to odosobniony przypadek. Rettigovą łącząc, być może, zdaniem niektórych – bezsensowne, zajęcia z czeskiej literatury z tymi przygotowującymi młode dziewczyny do roli gospodyń domowych, żon, matek, z pewnością zachęcała ich rodziców do posłania je na kurs. Również w przypadku bezpłatnego udostępniania czeskiej literatury umożliwiała poznawanie jej osobom, które często nie mogłyby pozwolić sobie finansowo na taki wydatek. Intencją było również przyzwyczajanie młodzieży do regularnego czytania czeskich książek, jako potrzeby kulturowej. Magdalena Dobromila Rettigová została zapamiętana głównie jako twórczyni czeskiej nomenklatury kulinarnej, lecz za sprawą swojej działalności edukacyjno-wychowawczej i literackiej z pewnością miała również duży udział w procesie czeskiego odrodzenia narodowego.

Bibliografia

- Heck R., Orzechowski M., *Historia Czechosłowacji*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.
Iggers W.A., *Women of Prague. Ethnic Diversity and Social Change from the Eighteenth Century to the Present*, Providence–Oxford, 1995.
Johanides J., *Magdalena Dobromila Rettigová*, Rychnov nad Kněžnou 1995.
Jokeš P., *Czeši. Przewodnik po historii narodu i państwa*, Kraków 2020.
Kouba M., „*Böhmisches Kochbuch auch in deutscher Sprache herauszugeben...*” *Obrozenecké kuchařské knihy v kontextu česko-německé kulturní výměny*, [in:] *Interkulturalität in Sprache, Literatur und Bildung. Interculturality in language, literature and education. Interkulturalita v jazyce, literaturě a vzdělání*, ed. P. Knápek, Pardubice 2016, s. 67–85.

⁴¹ Ibidem, s. 95, 98–99, 101.

⁴² Ibidem, s. 250–251.

- Lenderová M., *Kuchařské knihy a národní identita v 19. století*, „Studia Historica Nitriensia” 2, 2015, s. 195–205.
- Macura V., *Květomluva a literatura v českém národním obrození*, „Česká literatura” 27.2, 1979, s. 111–120.
- Magdalena Dobromila Rettigová, <https://rml.cz/cs/regionalni-historie/popularizacni-clanky/rettigova.html> [18.08.2023].
- Moldanová D., *Czech Women Writers from the National Revival to the Fin de Siècle*, [in:] *A History of Central European Women's Writings*, ed. C. Hawkesworth, London 2001, s. 47–62.
- Pietrak H., *Wpływy polskie w czeskim odrodzeniu narodowym*, „Roczniki Humanistyczne” 20.4, 1972, s. 95–104.
- Rychlík J., Penczew W., *Historia Czech*, Wrocław 2020.
- Šedivá L., *Význam národní kuchyně pro utváření českého národního vědomí v 19. století*, Pilzno 2016 [niepublikowana praca dyplomowa].
- Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T., *Historia Słowian Południowych i Zachodnich*, Warszawa 1977.
- Tarajło-Lipowska Z., *Historia literatury czeskiej: zarys*, Wrocław 2010.

Zofia Bizan

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

zofiabizan@gmail.com

**WIZJE PAŃSTWA I SPOŁECZEŃSTWA
W DOKUMENTACH PROGRAMOWYCH
DEKABRYSTÓW – ANALIZA PORÓWNAWCZA
„ROSYJSKIEJ PRAWDY” PAWŁA PESTELA
I „PROJEKTU KONSTYTUCYJNEGO” NIKITY
MURAWJOWA**

**Visions of the state and society in the program
documents of the Decabrists – a comparative
analysis of Pavel Pestel’s “Russian Truth” and Nikita
Muravyov’s “Constitutional Project”**

Summary

The purpose of the article is a comparative analysis of program documents in two decabrist organizations - Nikita Muravyov’s “Constitutional Project” and Pavel Pestel’s “Russian Truth”. The texts are placed in historical, philosophical and biographical contexts. Comparative analysis consists of: contents of introductions, visions of the political system, the administrative division, organization of society, the approaches to the national question, and references to history and philosophy. The analysis was based on source texts and scientific studies.

Keywords: decabrists, Russia, Pavel Pestel, Nikita Muravyov, state, society.

Wstęp

Lata dwudzieste XIX wieku były dla Rosji czasem przełomowych przeobrażeń. Po ostatecznym pokonaniu Napoleona w czerwcu 1815 roku, w Europie wykształcił się nowy porządek, który opierał się na dorobku kongresu wiedeńskiego. Imperium Rosyjskie, jako jedno z autorów tego systemu, stało się w tamtym czasie odpowiedzialne za ustabilizowanie sytuacji i utrzymanie porządku na Starym Kontynencie. Było też inicjatorem Świętego Przymierza - specjalnego porozumienia z Prusami oraz Austrią, mającego na celu dbanie o realizację założeń systemu wiedeńskiego, a także promocję wartości chrześcijańskich. Z tego powodu w latach dwudziestych i trzydziestych XIX wieku Rosja coraz częściej musiała interweniować przeciwko ruchom rewolucyjnym i narodowowyzwoleńczym na kontynencie. Po 1815 roku pod panowaniem Imperium Rosyjskiego znalazły się nowe terytoria – Królestwo Polskie oraz Wielkie Księstwo Finlandii.

Ponadto bardzo wiele zmieniło się wówczas w sytuacji wewnętrznej państwa. Po zakończeniu walk w ramach VII koalicji antyfrancuskiej do Rosji powrócili młodzi oficerowie, którzy w ciągu ostatnich kilku lat brali udział w wojnach napoleońskich. Na własne oczy widzieli, jak wyglądają ustroje i kultura polityczna w państwach Europy Zachodniej. Dorobek Wielkiej Rewolucji Francuskiej, upowszechniony na kontynencie za sprawą Napoleona, czy też prawodawstwo angielskie lub brak pańszczyzny, wywarły na rosyjskich oficerach bardzo duże wrażenie. Po skonfrontowaniu tych idei z sytuacją polityczną, społeczną i ekonomiczną carskiej Rosji poczuli oni silną potrzebę wprowadzenia w swojej ojczyźnie poważnych systemowych zmian.

Początkowo duże nadzieje wiązano z postacią cara Aleksandra I, który w pierwszych latach panowania zasłynął z umiarkowanie liberalnych reform. Szybko okazało się jednak, że po kongresie wiedeńskim władca zaczął stopniowo zmieniać kurs polityki wewnętrznej. W jego działaniach dało się zauważyć skłonności do reakcji i mistycyzmu, a jego najbliższym współpracownikiem został apodyktyczny służbista Aleksiej Arakczjew¹. Młodzi weterani wojen napoleońskich poczuli wówczas, że, aby odmienić Rosję, muszą zacząć działać samodzielnie. Z tego powodu w latach dwudziestych XIX wieku w Imperium Rosyjskim zaczęły pojawiać się organizacje spiskowe, które później ewoluowały w ruch dekabrystów. Warto dodać, że jego nazwa pochodzi od rosyjskiej wersji słowa grudzień, ponieważ to wtedy część spiskowców przygotowała powstanie w Sankt Petersburgu.

¹ A. Andrusiewicz, *Trzeci Rzym. Z dziejów rosyjskiego nacjonalizmu*, Kraków 2019, s. 341–346.

Choć działalność dekabrystów zakończyła się klęską dwóch wystąpień zbrojnych, a także serią śledztw, zsyłek i represji, to działacze ruchu pozostawili po sobie istotne dokumenty programowe. Zawarli w nich wizję przejęcia władzy i mających po tym nastąpić reform. Najważniejszymi dokumentami dekabrystów są „Rosyjska Prawda” autorstwa Pawła Pestela oraz „Projekt Konstytucyjny” Nikity Murawjowa. Choć oba manifesty należą do przedstawicieli tego samego ruchu, prezentują inny pogląd na przyszłość Imperium Rosyjskiego. Wynika to z faktu, iż dekabryści w pewnym momencie swojej ewolucji rozpadli się na dwa zasadnicze nurty: Towarzystwo Południowe pod wodzą Pestela oraz Towarzystwo Północne z Murawjowem na czele.

Każdy z nurtów inaczej zinterpretował lekcję płynącą dla Rosji z rewolucji francuskiej oraz wojen napoleońskich. Każdy w inny sposób chciał zmieniać ojczyznę. Podobne inspiracje ewoluowały w dwie odmienne koncepcje polityczne, z których każda stała się świadectwem myśli politycznej rosyjskich organizacji spiskowych na początku XIX wieku.

Dlatego celem tego artykułu jest zestawienie ze sobą „Rosyjskiej Prawdy” Pawła Pestela oraz „Projektu Konstytucyjnego” Nikity Murawjowa, a także określenie różnic oraz podobieństw między tekstami i umieszczenie ich w kontekście historycznym. Oba dokumenty zostały porównane pod względem treści wstępu, wizji ustroju politycznego, podziału administracyjnego, organizacji społeczeństwa, a także podejścia do kwestii narodowej oraz odwołań do historii i myśli filozoficznej.

W pracy zastosowana została metoda analizy treści – zarówno źródeł historycznych, jakimi są oba dokumenty programowe dekabrystów, jak i naukowych komentarzy do tych tekstów. Do zestawienia ze sobą postulatów politycznych, kontekstów biograficznych, tła historycznego oraz genezy powstania omawianych dokumentów, wykorzystana została metoda komparatywna. Natomiast do interpretacji ich treści w kontekście historycznym posłużyła metoda narracyjna.

Źródła wykorzystanie przy tworzeniu artykułu to przede wszystkim wspomniane już dwa dokumenty programowe czołowych przedstawicieli ruchu dekabrystów. Wykorzystane zostały również monografie dotyczące historii Rosji, a także artykuły naukowe na temat historii, działaczy czy też myśli politycznej dekabrystów.

Geneza ruchu dekabrystów

Pierwszą organizacją spiskową, w której możemy doszukiwać się genezy ruchu dekabrystów, był Zakon Rycerzy Rosyjskich. Istniał w latach 1815–1817, a jego głównym inicjatorem był hrabia Michaił Orłow, weteran wojen napoleońskich

w stopniu generała dywizji. Domagał się przeprowadzenia liberalnych przemian w państwie, w tym wprowadzenia konstytucji, zniesienia pańszczyzny czy gwarancji wolności prasy. Co ciekawe, podczas gdy hrabia zajmował się konstruowaniem programu reform, jego brat, Aleksiej Orłow, budował lojalistyczną karierę najpierw u boku Wielkiego Księcia Konstantego, a następnie cara Mikołaja I. W 1825 roku podczas powstania dekabrystów w Sankt Petersburgu był jednym z dowódców sił rządowych². Warto również dodać, że w początkowym okresie działalności, do Zakonu dołączył Aleksander Benckendorff – późniejszy hrabia i szef żandarmerii Mikołaja I. Jego członkostwo w organizacji było jednak bardziej formalne, niż praktyczne³.

W tamtym okresie równolegle formowała się również Unia Zbawienia. Organizacja powstała w 1816 roku, a jej pełna nazwa brzmiała „Towarzystwo Prawdziwych i Wiernych Synów Ojczyzny”. W skład Unii Zbawienia weszli przyszli przywódcy właściwego ruchu dekabrystów – Nikita Murawjow, Paweł Pestel, Siergiej Trubecki. Dwaj ostatni byli autorami statutu organizacji, który postulował między innymi wprowadzenie konstytucji i zniesienie pańszczyzny⁴.

Postulaty polityczne obu wspomnianych organizacji były bardzo podobne. Nic zatem dziwnego, że w 1818 roku połączyły się one w jeden organizm – Unię Opieki Społecznej. Dzięki współpracy dwóch środowisk i dość dużemu rozgłosowi w społeczeństwie, udało się zgromadzić około dwustu członków w różnych regionach państwa – między innymi Petersburgu, Moskwie, Połtawie czy Tulczyńie⁵. Powstał także nowy statut. Tym razem była to „Zielona Księga”. Jej pierwsza część zawierała prawa i obowiązki członków, natomiast druga opisywała program polityczny. Oryginał drugiej części nie został jednak nigdy odnaleziony, a niektórzy dekabryści podważali nawet fakt jej istnienia w swoich wspomnieniach⁶.

Unia Opieki Społecznej była przełomem w historii rozwoju rosyjskich organizacji spiskowych na początku XIX wieku. W pewnym momencie stała się nawet przedmiotem śledztwa władz carskich. W 1821 roku car Aleksander I otrzymał dwa raporty na temat organizacji spiskowych w państwie⁷. Autorem pierwszego z nich był dowódca Korpusu Gwardii Ilarion Wasiliczkow. Natomiast autorem

² *Словар' русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812–1815*, [in:] „Rossijskij Archiv: Istoriija Otečestva v svidetel'stvach i dokumentach XVIII–XX”. t. 7, Moskwa 1996, s. 499–500.

³ Ibidem, s. 315–316.

⁴ L. Bazyłow, P. Wieczorkiewicz, *Historia Rosji*, Wrocław 2005, s. 205–206.

⁵ L. Trzebska, *Z dziejów Rosji do roku 1917*, Warszawa 1995, s. 117.

⁶ V. Parasmov, *Ustav sojuza blagodenstwija i literaturnyj kanon*, Tartu 2011, s. 311.

⁷ A. Ščerbakov, *Dekabristy. Bespredel po-russki*, Moskwa 2010, s. 81.

drugiego dokumentu był wspomniany już Benckendorff – zaledwie pięć lat po epizodzie udziału w Zakonie Rycerzy Rosyjskich zmienił front i od tamtej pory do końca życia pozostał wierny władzy.

Jednak ku zdziwieniu Benckendorffa, car zignorował raporty i zdecydował, że nie wyciągnie żadnych konsekwencji wobec osób tam opisanych. Reakcja Aleksandra I ograniczyła się jedynie do wydania zakazu organizacji masońskich i utworzenia jednostki tajnej policji, która miała działać przy Korpusie Gwardii⁸.

Zupełnie inaczej do prowadzonych śledztw podeszli członkowie Unii Opieki Społecznej. W 1821 roku przywódcy organizacji zebrali się na zjeździe w Moskwie. W rezultacie doszło do rozwiązania Unii, a jej członkowie zdecydowali się na jakiś czas zawiesić aktywność, aby przeczekać dochodzenia i ponownie się zrzeszyć, gdy sytuacja na to pozwoli. Zamierzenia te nigdy nie weszły w życie. W roku, w którym odbył się ostatni zjazd Unii Opieki Społecznej, wykształciły się nowe organizacje – Towarzystwo Północne oraz Towarzystwo Południowe. Wraz z ich powstaniem, możemy mówić o właściwym ruchu dekabrystów⁹.

Historia powstania dokumentów programowych

Towarzystwo Północne, mające swoją siedzibę w Petersburgu, zostało założone przez Nikitę Murawjowa, młodego weterana wojen napoleońskich, który pełnił wówczas służbę w Sztapie Generalnym. Do jego najbliższych współpracowników w nowej formacji należeli książę Siergiej Trubecki, poeta Konstanty Rylejew i Aleksander Bestużew¹⁰. Organizacja funkcjonowała w drodze tajnych spotkań w prywatnych domach. Na jej czele stała Najwyższa Duma – rada dbająca o sprawne funkcjonowanie i klasyfikację członków. W pewnym momencie wprowadziła ona specjalny podział na dwie kategorie - osoby z pełnymi prawami w organizacji, które cieszyły się zaufaniem przywódców, a także te o niepełnym statusie, które niedawno dołączyły, a ich wiarygodność nie została zweryfikowana¹¹.

Dokumentem programowym Towarzystwa Północnego był wspomniany już „Projekt Konstytucyjny” autorstwa Nikity Murawjowa. Powstawał w latach 1822–1825 i choć nigdy nie został oficjalnie przegłosowany, był powszechnie znany i uznawany przez wszystkich członków. Pierwsza wersja tego dokumentu

⁸ M. Abassy, *Dekabryzm w świetle słów-kluczy w dokumentach programowych i poezji członków tajnych stowarzyszeń*, „Slavia Orientalis” t. 42, Kraków 2013, s. 373.

⁹ Ibidem, s. 374.

¹⁰ L. Bazyłow, P. Wiczorkiewicz, *Historia...*, s. 205–206.

¹¹ V. Klučevskij, *Russkaja istorija*, Moskwa 2008, s. 874.

powstała w Mińsku na przełomie 1821 i 1822 roku, gdy Murawjow pełnił służbę wojskową na tamtym obszarze¹². Po powstaniu odnaleziono ją w rzeczach osobistych Trubeckiego. Pierwsza wersja składała się ze wstępu oraz trzynastu rozdziałów. Została jednak skrytykowana przez środowiska spiskowe. Zarzucano jej pomijanie istotnych kwestii, takich jak wymiar sprawiedliwości czy władza wykonawcza, a także zauważano wiele niejasności, zwłaszcza w odniesieniu do praw i obowiązków obywateli¹³.

W odpowiedzi na falę krytyki i dyskusji w Towarzystwie Północnym, Murawjow opracował w latach 1823-1824 drugą wersję „Projektu Konstytucyjnego”. Jej oryginał nie zachował się do naszych czasów – dysponujemy jedynie kopią wykonaną przez Iwana Puszczyzna¹⁴. Tym razem autor usunął wstęp i zmienił nieco treść dotyczącą podziału administracyjnego przyszłego państwa. Cały czas brakowało jednak odniesień do reformy sądownictwa, a członkowie Towarzystwa Północnego ponownie zaczęli głosić krytyczne komentarze i nawoływać do edycji poszczególnych rozdziałów¹⁵.

Ostatecznie powstała także trzecia wersja dokumentu. Została jednak opracowana w 1826 roku, a zatem tuż po klęsce powstania dekabrystów, w czasie gdy Murawjow był osadzony w Twierdzy Piotra i Pawła w Petersburgu. Ostatnie wydanie „Projektu Konstytucyjnego” znajduje się dziś w Archiwum Państwowym Federacji Rosyjskiej. W omawianej wersji pojawił się dość obszerny opis reform sądownictwa, który dopełnił dorobek myśli politycznej autora¹⁶.

Nikita Murawjow tworząc dokument programowy dla Towarzystwa Północnego, czerpał przede wszystkim z ideologii oświecenia. We współczesnej historiografii do najważniejszych inspiracji autora zalicza się konstytucję Stanów Zjednoczonych z 1787 roku i konstytucję Francji z 1791 roku. Duże znaczenie miały również teksty polityczne Monteskiusza i Katarzyny II, opracowania ekonomiczne Davida Ricardo, czy też analiza dziejów Imperium Rosyjskiego

¹² B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979, s. 68.

¹³ S. Trubeckoj, *Materialy o žizni i revoljucionnoj dejatel'nosti*, ed. P. Pavlova, Irkuck 1983, s. 71–80.

¹⁴ *Konstitucija N.M. Murav'eva, khranivšajasja v bumagach I.I. Puščina*, https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5400/#sub_para_N_30001 [02.01.2025].

¹⁵ N. Družinin, *Izbrannye trudy. Revoljucionnoe dviżenie v Rossii v XIX v.*, Moskwa 1985, s. 268–275.

¹⁶ *Konstitucija... napisannaja ego rukoju v kazemate kreposti i predstavlennaja pri otvetach*, cz. 5, 8, 9.

autorstwa Nikołaja Karamzina¹⁷. Tekst Murawjowa można zatem uznać za syntezę europejskiego oświecenia z myślą i naukowym dorobkiem Rosji tamtego okresu. Biorąc pod uwagę długotrwałe dyskusje, jakie toczyły się wokół dokumentu w Towarzystwie Północnym, nie można go jednak w pełni uznać za wyraz poglądów całej organizacji.

Zupełnie inaczej potoczyła się historia drugiego odłamu, powstałego po rozpadzie Unii Ocalenia Publicznego. Towarzystwo Południowe oficjalnie powstało w 1821 roku, a jego siedziba znajdowała się w Tulczynie, jednej z dawnych siedzib Unii¹⁸. Natomiast generalny zakres aktywności obejmował tereny dzisiejszej Ukrainy, określanej w tamtym okresie mianem Małorosji¹⁹. Na czele organizacji stanął Paweł Pestel, weteran wojen napoleońskich w stopniu podpułkownika, członek loży masonskich, a także kierownik rosyjskiego wywiadu w czasie powstania greckiego, dokładniej z jego początkowej fazy w 1821 roku. Warto dodać, że za swoją działalność wywiadowczą w Grecji otrzymał stopień pułkownika²⁰. Według relacji najbliższego otoczenia, Pestel był bardzo inteligentny, umiał przemawiać i zjednywać sobie ludzi, a także posiadał wpływy i kontakty, które pozwoliły mu zbudować całą ideologię polityczną²¹.

Towarzystwo Południowe było zorganizowane w porządku corocznych zjazdów, na których podejmowano decyzje i wyznaczano zadania. W 1822 roku na jednym z takich spotkań doszło do oficjalnego zatwierdzenia powstania organizacji. Rok później wykształcił się podział na trzy oddziały – Pestel został wówczas przywódcą najważniejszej sekcji tulczyńskiej. Poza nią funkcjonowała także sekcja kamieńska z księciem Siergiejem Wołkońskim na czele, a także sekcja wasilkowska pod wodzą Siergieja Murawjowa-Apostoła²². Taki sposób funkcjonowania Towarzystwa Południowego różnił się od Towarzystwa Północnego, opartego na konspiracyjnych spotkaniach oraz na rządzie kilkuosobowej rady. Wynikało to ze specyfiki regionu Małorosji. Obszar działalności był dość duży i słabo zaludniony, więc pewna autonomia poszczególnych sekcji i rzadsze spotkania generalne były w pełni uzasadnione.

¹⁷ S. Rubanik, *Gosudarstvenno-pravovye vozzrenija P.I. Pestelja i N.M. Murav'jova*, Moskwa 2009, s. 154–160.

¹⁸ N. Riasanovsky, M. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków 2009, s. 330.

¹⁹ *Mala Rus', Mala Rosija* [in:] *Encyklopedija ukraïnoznawstva* Lwów 2000, t. 4, s. 1447.

²⁰ A. Makarowa, M. Nieljubina, *Sud'by dekabristow: Pavel Pestel, Slegiej Murawjow-Apostol*, „Vestnik Magistratury”, nr 12–6, Moskwa 2022. s.73.

²¹ Ibidem, s. 73.

²² G. Kazmirchuk, M. Duka, *Rewolucja Dekabrystów na Ukrainie*, [in:] *Encyklopedia historii Ukrainy*, Kijów 2004, s. 311.

Należy dodać, że w czasie jednego ze zjazdów członkowie Towarzystwa Południowego zatwierdzili swój oficjalny program polityczny. Stała się nim „Rosyjska prawda”, a zatem manifest Pestela, którego pełen tytuł brzmiał „Zastrzeżona karta państwowa wielkiego narodu rosyjskiego, służąca jako testament ulepszenia Rosji i zawierająca właściwy porządek, zarówno dla ludu, jak i dla tymczasowego najwyższego rządu z władzą dyktatorską”²³. W przypadku historii powstania tego dokumentu istnieją wątpliwości. Przede wszystkim historykom trudno określić, w którym roku został napisany. Niektórzy twierdzą, że był to sam początek istnienia Towarzystwa Południowego, a zatem lata 1821–22²⁴. Istnieją też głosy, że „Rosyjska Prawda” powstała dopiero w 1823 roku, a rok później nadano jej nazwę.²⁵

Wiele niejasności wiąże się także z wydaniem i ostatecznym kształtem tekstu. Pierwsza wersja pochodzi z okresu przesłuchań Nikity Murawjowa w 1825 roku²⁶. Natomiast dwie pozostałe opracowano na podstawie zachowanych rękopisów Pestela. Na ich bazie, a także na podstawie zeznań dekabrystów, historycy stworzyli opracowania. Jedno z nich pochodzi z roku 1906 i jest dostępne w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Państwowego w Petersburgu. Jego autorami są historycy Iwan Szczegolew oraz Paweł Eliseevich²⁷.

Tytuł manifestu stanowi odwołanie do najstarszego rosyjskiego kodeksu prawnego z XI wieku, który nawiązywał do okresu panowania Jarosława Mądrego na Rusi Kijowskiej. Średniowieczny kodeks został odkryty w 1737 roku przez rosyjskiego historyka Witalija Tatiszczewa, więc jest to okres stosunkowo bliski działalności Pestela. Natomiast treść dokumentu Towarzystwa Południowego opiera się na filozofii oświecenia. Warto w tym kontekście wyróżnić traktaty Rousseau oraz Monteskiusza, zwłaszcza w odniesieniu do idei prawa naturalnego. Ponadto niektórzy historycy są zdania, że treść „Rosyjskiej Prawdy” była w dużym stopniu wzorowana na manifestach kordelierów²⁸, czyli francuskiej partii politycznej z okresu Wielkiej Rewolucji, na której czele stał Georges Danton.

Jak się zatem okazuje, już w kontekście historii powstawania obu dokumentów programowych można wyróżnić serię podobieństw i różnic. Przede wszystkim obie organizacje powstałe po rozpadzie Unii Ocalenia Publicznego rozwijały się w zupełnie innych warunkach, co wpłynęło na ich strukturę wewnętrzną.

²³ P. Pestel', *Russkaja pravda*, ed. I. Ščegolev, P. Eliseevič, Petersburg 1906.

²⁴ M. Nečkina, *Vosstanie dekabristov*, Moskwa 1950, s. 150–152.

²⁵ B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979, s. 73.

²⁶ M. Nečkina, *Vosstanie...*, s. 226.

²⁷ P. Pestel', *Russkaja...*

²⁸ N. Lebedev, *Pestel – ideolog i przywódca dekabrystów*, Moskwa 1972, s. 343.

Z jednej strony Towarzystwo Północne, oparte na radzie przywódców i konspiracyjnych spotkaniach, a z drugiej Towarzystwo Południowe, podzielone na sekcje z corocznymi zjazdami przywódców. Istotnym aspektem jest również kwestia pozycji dokumentu programowego w organizacji – na Północny był to raczej nieoficjalny dokument, podczas gdy na Południu poddano go pod głosowanie i oficjalnie uznano za manifest polityczny. Warto wspomnieć, że „Rosyjska Prawda” w swojej nazwie i treści o wiele bardziej nawiązywała do rosyjskiej tradycji i historii, niż „Projekt Konstytucyjny”, w którym dominowały odwołania oświeceniowe.

Tym, co łączy genezę obu dokumentów, jest z pewnością wojskowa przeszłość autorów, którzy brali udział w wojnach napoleońskich i właśnie na tamtych doświadczeniach oparli znaczną część swoich poglądów politycznych.

Analiza porównawcza postulatów politycznych w obu dokumentach

Zarówno „Rosyjska Prawda” jak i „Projekt Konstytucyjny” zawierają w sobie kompleksową wizję porządku politycznego, społecznego i ekonomicznego państwa, a autorzy obu dokumentów przyjęli ten sam schemat przedstawiania swoich postulatów. Na początku umieścili wstęp, w którym opisują teoretyczne podstawy dalszych rozważań, odwołując się do teorii filozoficznych, uzasadniając konieczność reform sytuacją geopolityczną, a także nawiązując do rosyjskiej religii i historii. Natomiast właściwą część manifestu podzielili na rozdziały, z których każdy porusza określone zagadnienie.

Analizę porównawczą tekstów warto zatem zacząć od przyjrzenia się fragmentom, pełniącym rolę wstępu. W przypadku „Projektu Konstytucyjnego” treść wprowadzenia pozostała taka sama we wszystkich wersjach dokumentu. Nikita Murawjow oparł swój manifest na koncepcji prawa naturalnego, sygnalizując tym samym, że w wizji reform Towarzystwa Północnego znaczącą rolę odgrywać będą kwestie związane z obiektywną naturą człowieka i społeczeństwa, niezależną od uznania przez władzę²⁹. Tego rodzaju odwołania, zawarte już we wstępie, stanowią także wyraz chęci zbliżenia Rosji do Zachodu. Dobrze obrazuje to zdanie: „Wszystkie narody europejskie osiągają prawa i wolność. Naród

²⁹ *Prawo naturalne*, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/prawo-natury;4009640.html> [01.01.2025].

rosyjski zasługuje na jedno i drugie bardziej niż oni wszyscy³⁰. Co więcej, Murawjow rozpoczął swój „Projekt Konstytucyjny” od krytyki autorytaryzmu, pisząc, że ten rodzaj sprawowania władzy „nie zgadza się z zasadami naszej świętej wiary ani z zasadami zdrowego rozsądku”³¹. Jednocześnie zaproponował rozwiązanie w postaci oparcia ustroju na federalizmie i szerokich kompetencjach władz lokalnych, pozostawiając władzy centralnej tylko te kompetencje, które dotyczyłyby całego państwa. Założenie to jest później konsekwentnie rozwijane w dalszych rozdziałach.

We wstępie „Rosyjskiej Prawdy” również możemy znaleźć wyjaśnienie podstaw teoretycznych. Paweł Pestel uzasadnił swoje postulaty teorią umowy społecznej Rousseau i w oparciu o nią zdefiniował społeczeństwo jako stowarzyszenie osób skoncentrowanych na osiągnięciu określonych celów³². Ponadto we wprowadzeniu opisano także pogląd na prawidłowe działanie państwa. Zdaniem Pestela rząd powinien skupić się na zapewnieniu dobrobytu społeczeństwa, a także na ochronie życia obywateli. W „Rosyjskiej Prawdzie” nie zabrakło także nawiązań do prawa naturalnego. Zaraz po opisie działania władz autor zastrzega, że powinny one działać zgodnie z „prawami duchowymi i prawami naturalnymi”³³. Aby zbudować państwo oparte na tych zasadach, Pestel już we wstępie postuluje stworzenie Tymczasowego Rządu Naczelnego, który na czas obalania „jarzma autorytaryzmu i bezprawia”³⁴ posiadłby władzę dyktatorską z jednoczesnym zastrzeżeniem, że nie odstąpiłby od postulatów zawartych w „Rosyjskiej Prawdzie”.

Wprowadzenia do obu manifestów są zatem do siebie względnie podobne. W obu występują szerokie odwołania do filozofii oświecenia, a także pojawiają się wstępne wzmianki o tym, jak powinny wyglądać reformy państwa. Jednocześnie już na pierwszych stronach można znaleźć zdania, świadczące o tym, jak różne okazały się poglądy obu ugrupowań. „Projekt Konstytucyjny” jawi się jako bardziej umiarkowany, ponieważ swoją krytykę obecnego ustroju carskiej Rosji opiera na wzorach europejskich czy też na odwołaniach do religii i uczuć patriotycznych. „Rosyjska Prawda” natomiast zawiera w sobie bardziej radykalne sformułowania o autorytarnym jarzmie i potrzebie powołania dyktatorskiej władzy, aby zwalczyć bezprawie.

³⁰ *Konstitucija...*, *Tekst, najdenyj v bumagach S. P. Trubeckogo*, wstęp.

³¹ *Ibidem*, wstęp.

³² P. Pestel', *Russkaja...*, wstęp, cz. 1.

³³ *Ibidem*, wstęp, cz. 6.

³⁴ *Ibidem*, wstęp, cz. 11.

Różnice między oboma tekstami pogłębiają się jeszcze bardziej, gdy przyjrzymy się koncepcjom ustroju politycznego państwa. Z „Projektu Konstytucyjnego” wyłania się organizacja władz oparta na zasadzie trójpodziału Monteskiusza, przy jednoczesnym zachowaniu monarchii. Rosja miałaby stać się monarchią konstytucyjną, gdzie car pełniłby władzę wykonawczą jako „najwyższy urzędnik”³⁵, a tron byłby dziedziczony tylko w linii męskiej. Ponadto posiadałby stałą pensję. Początkowo Murawjow postulował, że status władcy nie różniłby się niczym od reszty obywateli, jednak w trzeciej wersji manifestu pojawiła się wzmianka o sakralnym charakterze władzy carskiej. Władca pełniłby głównie funkcje reprezentacyjne i te związane z polityką zagraniczną, a inne kompetencje dzieliłby z pozostałymi filarami władzy. Warto tutaj zaznaczyć, że ostateczna koncepcja władzy wykonawczej wykształciła się dopiero w drugiej wersji dokumentu pod wpływem dyskusji w Towarzystwie Północnym – wcześniej autor postulował, że Rosja byłaby monarchią elekcyjną³⁶. Władza ustawodawcza natomiast należałaby do dwuizbowego Zgromadzenia Ustawodawczego, które obradowałoby w porządku rocznych sesji w sposób jawny. Murawjow zakładał, że wybory będą opatrzone cenzusem wieku i majątku. Warto dodać, że wysoki cenzus majątkowy był charakterystyczną cechą ideologii Towarzystwa Północnego³⁷. Trzeci filar władzy, a zatem sądownictwo, byłoby w pełni oddzielone od administracji i opierałoby się na jawności, kontradiktoryjności i nieusuwalności. Same sądy zostałyby podzielone na sądy sumienia, sądy okręgowe i Sąd Najwyższy³⁸.

Towarzystwo Południowe wykluczało utrzymanie monarchii. W „Rosyjskiej Prawdzie” zawarto wizję Rosji jako republiki. Władza wykonawcza należałaby do pięćoosobowej Dumy Państwowej z coroczną wymianą jednego członka. Do jej kompetencji należałoby kontrolowanie ministerstw, prowadzenie negocjacji i wojny z jednoczesnym ograniczeniem prawa do jej wypowiedzania. Władzę ustawodawczą miałyby jednoizbowe Zgromadzenie Ludowe wybierane w wyborach powszechnych. Pestel nie zakładał wprowadzenia cenzusu majątkowego – prawo wyborcze mieliby wszyscy mężczyźni po ukończeniu 20 roku życia³⁹. Zgromadzenie, oprócz kompetencji ustawodawczych, miałoby prawo wypowiedzania wojny, a także wybierałoby skład Dumy Państwowej. Ponadto

³⁵ *Konstitucija... khranivšajasja v bumagach I. I. Puščina*, rozdział X, cz. 1.

³⁶ N. Drużynin, *Izbrannye...*, s. 130.

³⁷ B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979, s. 68.

³⁸ *Konstitucija... , napisannaja ego rukoju v kazemate kreposti i predstavlenaja pri otvetach* cz. 8, 9.

³⁹ B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979, s. 74.

Pestel wyróżnił dodatkowy organ określany mianem władzy nadzorczej. W tym kontekście można doszukiwać się zastosowania koncepcji wielopodziału władzy, postulowanego m.in. przez Johna Locke'a⁴⁰. Organem nadzorczym byłaby Rada Najwyższa z członkami dożywotnio wybranymi przez Zgromadzenie. W „Rosyjskiej Prawdzie” brakuje jednak opisu przyszłego systemu sądownictwa. Pestel wspomina jedynie, że prawo powinno być takie samo na obszarze całego państwa, a także pisze o tym, że Rada Najwyższa miałaby розміścić w każdym z ministerstw prokuratorów generalnych. Do ich kompetencji należałoby stawianie urzędników łamiących prawo przed sądem⁴¹.

Jak się zatem okazuje, koncepcja ustrojowa Murawjowa stała w całkowitej sprzeczności do wizji Pestela. Przywódca Towarzystwa Północnego dążył do wprowadzenia monarchii konstytucyjnej, gdzie władza cara byłaby ograniczona przez parlament, na którego skład wpływały cenzusy. Ideolog Towarzystwa Południowego natomiast chciał republikańskiej organizacji władzy, całkowitej likwidacji monarchii i odejścia od cenzusu majątkowego. Różnice te były nie do pogodzenia, co uzasadnia fakt rozpadu Unii.

Porównując dokumenty, warto też zwrócić uwagę na koncepcje podziału administracyjnego. W pierwszym rozdziale „Projektu Konstytucyjnego” możemy przeczytać, że „rząd Rosji jest ustawowy i związkowy”⁴², co oznacza, że Murawjow postulował utworzenie państwa federacyjnego. Ponadto w czwartym i szóstym rozdziale zawarto szczegółowy opis części składowych federacji. Rosja byłaby podzielona na czternaście państw i dwa regiony, a te z kolei na powiaty, miasta i gminy. Murawjow nie określił, czym dokładnie różniłyby się państwa od regionów. Co więcej, w drugiej wersji manifestu dokonał zmiany i ograniczył liczbę państw do trzynastu. Jednocześnie zastrzegł, że w każdym z nich rządy lokalne będą opierać się na zasadzie trójpodziału władzy. Warto dodać, że według „Projektu Konstytucyjnego” nową stolicą państwa miał być Nowogród.

W przeciwieństwie do federalnej koncepcji Murawjowa, Pestel zakładał, że Rosja byłaby państwem unitarnym o scentralizowanym systemie zarządzania, a władza byłaby sprawowana tak samo, bez względu na narodowość poddanych. Państwo miało być podzielone na dziesięć obwodów, z których wyróżniono województwa, powiaty i gminy⁴³. Analogicznie do „Projektu Konstytucyjnego”, „Rosyjska Prawda” mówi o Nowogrodzie jako przyszłej stolicy. Autor uzasadnił

⁴⁰ L. Dubel, *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa 2007, s. 235–241.

⁴¹ M. Nečkina, *Vosstanie...*, s. 214–215.

⁴² *Konstitucija...*, *Tekst, najdenennyj v bumagach S.P. Trubeckogo*, rozdział 1.

⁴³ P. Pestel', *Russkaja...*, rozdział 2, cz. 5.

ten wybór centralnym położeniem miasta, a także jego historyczną rolę⁴⁴. Zdaniem Pestela granice powinny być ukształtowane zgodnie z dwoma zasadami: pomyślności dla Rosji oraz zasadą narodowości. Znaczenie tej pierwszej dobrze wyjaśnił prof. Bolesław Mucha, pisząc, że autor omawianego manifestu „wychodził z założenia, że plemiona, które nigdy nie posiadały suwerenności politycznej i należały do Rosji nie są w stanie utworzyć własnych państw”⁴⁵. Zasada narodowości natomiast mówiła o tym, że narody, posiadające tradycję państwową mogą liczyć na niepodległość. Pestel zakładał zastosowanie tej reguły na przykład wobec Polaków, ale bez naruszania żadnego z rosyjskich interesów.⁴⁶

Wizja federalnej monarchii konstytucyjnej Murawjowa była więc nie do pogodzenia z założeniem unitarnej republiki Pestela. Jedynymi punktami wspólnymi między obiema koncepcjami podziału administracyjnego Rosji są rozwijane struktury samorządowe oraz założenie przeniesienia stolicy państwa do Nowogrodu.

Kolejnym aspektem, który warto porównać, jest podejście obu autorów do rosyjskiej struktury społecznej. W „Projekcie Konstytucyjnym” zawarto definicje obywatelstwa, które określono jako „prawo do udziału w administracji publicznej w sposób pośredni lub bezpośredni”⁴⁷. Warunkami uzyskania obywatelstwa miałyby być ukończenie dwudziestego pierwszego roku życia, stałe zamieszkanie w Rosji, pełnia praw publicznych, umiejętność pisanie i czytania, zdrowie psychiczne oraz, co warto podkreślić, posiadanie określonego majątku⁴⁸. W myśli politycznej Murawjowa społeczeństwo można było zatem podzielić pod względem obywatelstwa pojmowanego jako możliwość partycypacji w życiu publicznym. Pozostałe podziały klasowe Murawjow wykluczył. Warto dodać, że „Projekt Konstytucyjny” zakładał zlikwidowanie cechów i Tabeli rang z czasów Piotra Wielkiego. Murawjow postulował także uwłaszczenie chłopów, uzasadniając to wiarą chrześcijańską i równością ludzi przed Bogiem. Chciał jednak, aby uwolnieni chłopci płacili odszkodowania swoim dawnym panom⁴⁹.

Zupełnie inną koncepcję prezentuje „Rosyjska Prawda”. Pestel postulował równość obywateli wobec prawa. Krytykował również sztuczne tworzenie podziałów, pisząc, że „różnice naruszają dobre relacje pomiędzy obywatelami,

⁴⁴ Ibidem, rozdział 1, cz. 6.

⁴⁵ B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979, s. 74.

⁴⁶ P. Pestel', *Russkaja...*, rozdział 1, cz. 3.

⁴⁷ *Konstitucija...*, *Tekst, najdenennyj v bumagach S. P. Trubeckogo*, rozdział 2.

⁴⁸ Ibidem, rozdział 2.

⁴⁹ Ibidem, rozdział 3.

dzieląc ich na kilka działów mających zupełnie inne typy i korzyści⁵⁰. Jednocześnie wyróżnił dwanaście klas społecznych już istniejących w państwie i w drugim rozdziale swojego manifestu szczegółowo omówił każdą z nich. Postulował na przykład zlikwidowanie zwolnień podatkowych wobec szlachty i duchowieństwa oraz pełne podporządkowanie tych grup samorządom⁵¹. W kwestii uwłaszczenia chłopów w „Rosyjskiej Prawdzie” zawarto pewnego rodzaju syntezę teorii własności prywatnej i społecznej. Przy analizie tej koncepcji ponownie warto powołać się na słowa prof. Muchy, którego zdaniem Pestel chciał, aby „każdy człowiek miał prawo do działki ziemi zapewniającej mu minimum egzystencji, natomiast do nadmiaru bogactw miał prawo tylko ten, kto je wytworzył”⁵². Jednak mimo założenia, że każdy chłop powinien posiadać wolność i zdolność utrzymania się, Pestel nie chciał pozbawiać obszarników zysków z ich majątków. Zakładał zatem przyznanie jakiejś formy odszkodowania, ale nie sprecyzował, jak miałyby ona wyglądać⁵³.

Obie organizacje dekabrystów zakładały zatem uwłaszczenie chłopów, jednak mieli w tym kontekście różne motywacje. Murawjow wywodził ten postulat z wiary chrześcijańskiej, a Pestel z idei równości wszystkich wobec prawa. Różna była też ich ogólna wizja społeczeństwa. „Projekt Konstytucyjny” wprowadzał wyraźny podział pod względem obywatelstwa, a „Rosyjska Prawda” dążyła do likwidacji jakichkolwiek podziałów.

Warto także przyjrzeć się podejściu autorów do kwestii narodowości. Murawjow zakładał, że naród rosyjski powinien być źródłem władzy. Za Rosjan uważał rdzennych mieszkańców Rosji oraz pełnoletnie dzieci cudzoziemców, które urodziły się w Rosji i zadeklarowały chęć pozostania. Oprócz wolności słowa, handlu czy przemieszczania się, Rosjanie mieliby także obowiązki wobec państwa, w tym obowiązek przestrzegania prawa i obrony⁵⁴. Plemiona koczownicze nie zaliczały się do tej kategorii i były pozbawione praw obywatelskich. Podobnie traktowano cudzoziemców, jednak „Projekt Konstytucyjny” zakładał możliwość uzyskania przez nich obywatelstwa, ale tylko po współpracy z wymiarem sprawiedliwości i spełnieniu postawionych tam wymagań⁵⁵.

W „Rosyjskiej Prawdzie” również zawarto postulat umieszczenia narodu rosyjskiego w centrum życia politycznego. Pestel chciał jednak doprowadzić

⁵⁰ P. Pestel', *Russkaja...*, rozdział 3, cz. 2.

⁵¹ Ibidem, rozdział 3, cz. 6.

⁵² B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979, s. 73.

⁵³ P. Pestel', *Russkaja...*, rozdział 3, cz. 12.

⁵⁴ *Konstitucija...*, *Tekst, najdenennyj v bumagach S.P. Trubeckogo*, rozdział 3.

⁵⁵ Ibidem, rozdział 2.

do intensywnej integracji wszystkich społeczności etnicznych zamieszkujących Rosję. Planował przeprowadzić ten proces w oparciu o „plemię słowiańskie”, jego kod kulturowy i tradycję. Oprócz promocji tych wartości, autor manifestu postulował także likwidację nazw innych plemion, wyrównanie poziomu ekonomicznego, a także nakazanie koczownikom osiedlenia się w określonym czasie⁵⁶. Co więcej, Pestel przywiązywał dużą wagę do zagadnienia ludności żydowskiej na terenie Rosji – postulował wykluczenie jej ze społeczeństwa albo wysiedlenie do Palestyny. W kwestii cudzoziemców zaproponował podział na dwie kategorie – tych, którzy osiedlili się na stałe i przysięgli wierność władzy, oraz tych, którzy tego nie zrobili. Obie grupy miały być objęte zasadą gościnności i ochroną z możliwością uzyskania obywatelstwa przez tych pierwszych⁵⁷.

Zatem, mimo że Murawjow postulował utworzenie federacji z szerokimi kompetencjami lokalnymi, to traktował rosyjskie społeczeństwo jak jeden, zróżnicowany naród. Zupełnie inaczej do tego tematu podszedł Pestel, który, w celu dopełnienia swojej unitarnej koncepcji państwa, zakładał całkowitą integrację społeczeństwa w jeden naród zorganizowany na wzór słowiański.

Podsumowanie

Po przeanalizowaniu historii powstania oraz treści manifestów programowych Towarzystwa Północnego i Towarzystwa Południowego, można stwierdzić, że choć obie organizacje wywodziły się z tych samych ruchów spiskowych, a Murawjow i Pestel inspirowali się tymi samymi ideami czy wydarzeniami, ich założenia bardzo się od siebie różnią. Wspólny dla obu autorów udział w wojnach napoleońskich oraz zafascynowanie filozofią oświecenia i organizacją ustroju państw Europy Zachodniej nie doprowadziły do powstania jednego zestawu postulatów, który zjednoczyłby ruch dekabrystów.

Jednym z czynników, który na to wpłynął, były inne uwarunkowania, w jakich działały oba Towarzystwa. Północne funkcjonowało w stolicy Imperium, co uzasadnia umiarkowaną krytykę monarchii oraz wprowadzenie cenzusu majątkowego, umacniającego pozycję arystokracji w życiu publicznym⁵⁸. Natomiast Towarzystwo Południowe, stacjonujące w Małorosji z dala od stolicy, jawi się jako bardziej radykalne i skupione na całkowitej przebudowie państwa w oparciu o równość społeczną.

⁵⁶ P. Pestel', *Russkaja...*, rozdział 2, cz. 9.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ B. Mucha, *Dekabryści*, Warszawa 1979, s. 74.

Kolejnym kontekstem, który uzasadnia tak duże różnice między omawianymi programami, są osobiste uwarunkowania przywódców. Podczas gdy Murawjow nie mógł przeformować swoich poglądów w organizacji i pod wpływem dyskusji z innymi członkami dwukrotnie wprowadzał poprawki, Pestel wykorzystał swoją charyzmę i zdolności przywódcze do przegłosowania swojej „Rosyjskiej Prawdy”. Taki charakter autora miał także wpływ na ogólny radykalizm poglądów Towarzystwa Południowego.

Natomiast zależności między tekstami, które warto szczególnie podkreślić, to przede wszystkim koncepcja ustroju politycznego państwa. Monarchia konstytucyjna i trójpodział władzy Murawjowa z jednej strony a republika i postulat wielopodziału władzy Pestela z drugiej. Na uwagę zasługują również różnice w wizjach ustroju terytorialnego. Podczas gdy „Projekt Konstytucyjny” zakładał federację, „Rosyjska Prawda” postulowała państwo unitarne.

Wspólny dla obu dokumentów jest natomiast pomysł stworzenia samorządów o szerokich kompetencjach. Za kolejne podobieństwo można uznać koncepcję uwłaszczenia chłopów z zachowaniem jakiejś formy odszkodowań dla właścicieli ziemskich. Jednocześnie na płaszczyźnie porządku społecznego istnieją także fundamentalne różnice związane między innymi z systemem przyznawania praw politycznych. Podobnie wygląda kontekst podejścia do narodowości. Co prawda, oba manifesty podobnie odnoszą się do cudzoziemców i możliwości nadania im obywatelstwa, ale ich ogólny stosunek do poziomu integracji narodu rosyjskiego jest całkowicie odmienny.

Jak się zatem okazuje, podobieństwa niektórych postulatów tracą znaczenie, gdy weźmiemy pod uwagę serię fundamentalnych różnic między oboma dokumentami. Manifesty programowe Towarzystw Północnego i Południowego są więc zupełnie odmiennymi koncepcjami, które łączą jedynie wspólne źródła oraz inspiracje.

Bibliografia

- Abassy M., *Dekabryzm w świetle słów-kluczy w dokumentach programowych i poezji członków tajnych stowarzyszeń*, „Slavia Orientalis” t. 42, Kraków 2013.
- Andrusiewicz A., *Trzeci Rzym. Z dziejów rosyjskiego nacjonalizmu*, Kraków 2019.
- Andrusiewicz A., *Złoty sen: Rosja XIX–XX wieku. Sprawy i ludzie*, Kraków 2016.
- Bazyłow L., Wieczorkiewicz P., *Historia Rosji*, Wrocław 2005.
- Dubel L., *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa 2007.
- Drużinin N., *Izbrannye trudy. Revoljucionnoe dviżenie v Rossii v XIX v.*, Moskwa 1985.

- Klučevskij V., *Russkaja istorija*, Moskwa 2008.
- Lebedev N., *Pestel – ideolog i przywódca dekabrystów*, „Myśli”, 1972.
- Makarowa A., Nieljubina M., *Sud’by dekabristow: Pavel Pestel, Sergej Murawjow-Apostoł*, Mucha B., *Dekabryści*, Warszawa 1979.
- Nečkina M., *Vosstanie dekabristov*, Moskwa 1950.
- Parasmov V., *Ustav sojuza blagodenstwija i literaturnyj kanon*, Tartu 2011.
- Riasanovsky N., Steinberg M., *Historia Rosji*, Kraków 2009.
- Rubanik S., *Gosudarstvenno-pravovye vozzrenija P.I. Pestelja i N.M. Murav’jova*, Moskva 2009.
- Ščerbakov A., *Dekabristy. Bespredel po-russki*, Moskwa 2010.
- Trzebska L., *Z dziejów Rosji do roku 1917*, Warszawa 1995.
- „Vestnik Magistratury”, nr 12–6, Moskwa 2022.

Teksty źródłowe

- Konstitucija N. M. Murav’eva*, https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5400/#sub_para_N_30001 [02.01.2025].
- Pestel’ P., *Russkaja pravda*, ed. I. Ščegolev, P. Eliseevič, Petersburg 1906.
- Trubeckoj S., *Materialy o žizni i revoljucionnoj dejatel’nosti*, ed. P. Pavlova, Irkuck 1983.

Maciej Adam Baczyński

badacz niezależny

maciej.baczynski@edu.uni.lodz.pl

ORCID: 0000-0001-5500-0364

POGRANICZA W NARRACJACH MUZEALNYCH W FEDERACJI BOŚNI I HERCEGOWINY

Borderlands in Museum Narratives in the Federation of Bosnia and Herzegovina

Summary

The category of borderlands is growing in importance. In the following text, it is used to examine museum narratives in the Federation of Bosnia and Herzegovina. Museums use it to present the history of territories, but also the lives and experiences of individuals. Although many museums strive to objectify the content they provide, they often emphasize the Bosniak perspective. The article is based on field research (content analysis of museum exhibitions, participant observation, and semi-structured interviews with employees) conducted in museums in Bosnia and Herzegovina since the beginning of 2022.

Keywords: borderland, museum, memory narratives, collective memory, Bosnia and Herzegovina

Wprowadzenie

Jednym z kluczowych pojęć w dziejach cywilizacji jest granica. Wieloznaczność tego słowa napędza(ła) działania wódzów, polityków, naukowców, a także aktywistów i mas społecznych. W dyskursie publicznym wciąż toczą się dyskusje o granicach – ich istnieniu, przesuwaniu, przekraczaniu czy znoszeniu. Nieco mniej uwagi przyciąga pogranicze. Zainteresowanie badaczy tą kategorią rośnie

– korzystając z jego wielowątkowego charakteru – używają go do opisywania i wyjaśniania różnorodnych zjawisk społecznych i politycznych. Celem opracowania jest wskazanie sposobów rozumienia i przedstawiania pograniczy w narracjach prezentowanych w muzeach działających na obszarze Federacji Bośni i Hercegowiny (FBiH). Jest to drugi, obok Republiki Serbskiej (RS), entitet tworzący Bośnię i Hercegowinę (Bośnię, BiH). Należy przy tym podkreślić, że Federacja dzieli się na 10 kantonów, z których każdy posiada rozbudowaną administrację. Wybór obszaru badawczego opiera się na wiodącej roli muzealnictwa z tej części państwa – na terytorium Federacji BiH znajduje się bowiem stolica Bośni, Sarajewo, w której działają najważniejsze instytucje, w tym muzea o szczególnym znaczeniu dla państwa.

To enigmatyczne określenie wynika z braku podstaw prawnych regulujących ich status na poziomie ogólnokrajowym (centralnym). Wyróżnienie 7 instytucji kultury (w tym 3 muzeów¹) działających w Sarajewie wnoszone jest z faktu, że ich założycielem była Bośnia i Hercegowina. Choć układ pokojowy z Dayton² tymczasowo uregulował podstawowe zasady funkcjonowania państwa, jego twórcy błędnie założyli, że zostaną one zastąpione trwałymi przepisami uzgodnionymi przez właściwe organy ustawodawcze szczebla centralnego. Brak takich rozwiązań już od 30 lat utrudnia działalność muzeów, które zmagają się np. z brakiem płynności finansowej. Mowa o sytuacjach takich, jak wielomiesięczne opóźnienia w wypłacaniu pracownikom wynagrodzeń. Na problem ten wskazywały w wywiadach, m.in. dyrektorki Muzeum Historycznego³ i Muzeum Literatury⁴. Z drugiej strony, jest on znany publicznie, wspomina się o nim także w muzealnych publikacjach⁵.

26.04.2024 r. Skupština Kantonu Sarajewo przyjęła ustawę, na podstawie której podjął się on tymczasowego finansowania wspomnianych 7 kluczowych

¹ Muzeum Narodowego Bośni i Hercegowiny (boś. *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine*), Muzeum Historycznego Bośni i Hercegowiny (boś. *Historijski muzej Bosne i Hercegovine*) oraz Muzeum Literatury i Sztuk Teatralnych Bośni i Hercegowiny (boś. *Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine*).

² Porozumienie pomiędzy Jugosławią a Bośnią i Hercegowiną oraz Chorwacją negocjowano przy udziale Amerykanów w bazie sił powietrznych w Dayton w listopadzie 1995 r., podpisano je jednak dopiero 14 grudnia w Paryżu.

³ Wywiad z Elmą Hašimbegović, Sarajewo, 08.04.2022 r.

⁴ Wywiad z Šejlą Šehabović, Sarajewo, 18.05.2023 r.

⁵ Š. Šehabović, *Knjiga žalbi. Analiza diskursa uskraćenosti u kulturi Bosne i Hercegovine, na primjerima originalnih eksponata Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2021, s. 3–4.

instytucji⁶. Nie zmienia to faktu, że wsparcie to nie wystarcza na ich prawidłowe funkcjonowanie. Dowodzi tego sytuacja Narodowej i Uniwersyteckiej Biblioteki Bośni i Hercegowiny (boś. *Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine*), która ogłosiła wstrzymanie działalności⁷. Pracownicy zyskali poparcie części społeczeństwa, co potwierdzono zorganizowaniem licznych demonstracji i innych form wyrażania solidarności⁸.

Podział Bośni i Hercegowiny na dwa enitety⁹ jest skutkiem wojen stoczonych w latach 90. XX w. Były one częścią procesu rozpadu Jugosławii, której władze nie godziły się z ogłoszoną 3 marca 1992 r. niepodległością Bośni i Hercegowiny. W rezultacie układu z Dayton wprowadzono etniczny podział terytorialny na zdominowaną przez (bośniackich) Serbów Republikę Serbską oraz Federację BiH, którą najliczniej zamieszkują Boszniacy (bośniaccy Muzułmanie) i (bośniaccy) Chorwaci. Jak zauważyła Magdalena Rekść:

[...] każda z nacji posiada własny agregat mitów wymierzonych przeciwko sąsiadom. Nadto schizofreniczny podział administracyjny kraju sprawia wiele trudności w wyznaczeniu granicy pomiędzy tym, co krajowe, a tym, co lokalne, zwłaszcza jeśli Serbowie z Republiki Serbskiej żywią przekonanie, iż nie mieszkają w Bośni i Hercegowinie, ale w Serbii, przy czym taka wizja świata jest ustawicznie rytualizowana przez miejscowych władców symboli¹⁰.

Decydenci prowadzą bowiem licytację na etniczne zasoby pamięci zbiorowej, w ramach której przestrzeń publiczną oznakowywana jest toponimami, pomnikami, tablicami pamiątkowymi i obiektami kultu religijnego, a programy nauczania i treści przekazywane w instytucjach kultury wypełniane etnicznymi wizjami przeszłości. Sprawia to, że dyskurs publiczny, w tym prezentowane w muzeach narracje, nierzadko mają nacjonalistyczny wydźwięk, upowszechniają wybiórczą i stronniczą interpretację historii, przez co przyczyniają się do pogłębiania różnic i podsycania tłących się konfliktów pamięci.

⁶ *Zakon o privremenom preuzimanju sufinansiranja institucija kulture i obrazovanja čiji je osnivač Bosna i Hercegovina*, Službene novine Kantona Sarajevo br. 17/2024.

⁷ A. L., *Nacionalna biblioteka BiH najavljuje zatvaranje, šta bi to značilo za društvo?*, https://tiny.pl/7n3t0b_n [30.01.2025].

⁸ *Čitanje kao simbol otpora: Građani Sarajeva još jednom pružili podršku Nacionalnoj biblioteci*, https://tiny.pl/nn5yf_fg [30.01.2025].

⁹ W skład państwa wchodzi jeszcze utworzony 5 marca 1999 r. Dystrykt Brčko (DB).

¹⁰ M. Rekść, *Wyobrażenia zbiorowe społeczeństw byłej Jugosławii w XXI wieku. Perspektywa politologiczna*, Łódź 2019, s. 187.

W tym kontekście w opracowaniu pogranicze zostanie omówione zarówno jako geograficzna strefa styku pewnych obszarów lub czynników, jak i stan, w którym próbie poddawane są ludzkie możliwości fizyczne i psychiczne. Tekst stanowi rezultat badań terenowych – przede wszystkim analizy zawartości i treści wystaw muzealnych, obserwacji uczestniczącej (np. w warsztatach) oraz wywiadów półustrukturyzowanych z pracownikami – przeprowadzanych w bośniacko-hercegowińskich muzeach z przerwami od początku 2022 r.

Do polskich pionierów badań pogranicza należała socjolożka Antonina Kłoskowska. Uznała ona, że jest to „[...] terytorium położone pomiędzy dwoma obszarami państwowymi lub regionalnymi, charakteryzujące się przemieszaniem etnicznym lub narodowościowym wynikającym z bliskości przestrzennej”¹¹. Aspekt terytorialny podkreślił również Jerzy Nikitorowicz, wskazując, że na pograniczu nakłada się na siebie oddziaływanie sąsiadujących ośrodków¹². Z tego powodu jest to przestrzeń „[...] zróżnicowań, inności i odmienności, gdzie możemy porównywać, odkrywać, wykazywać zdziwienie, negocjować itp.”¹³. Pogranicze stanowi więc atrakcyjne pole badań naukowych – dostarcza materiału, którego nie sposób zebrać w ujednoliconym centrum. Nie można jednak wycinać go ani z kontekstu lokalnego, ani globalnego, gdyż pozostaje zależne „[...] od zjawisk i procesów odbywających się w całym społeczeństwie skupionym w jednym państwie, a także w stosunkach międzynarodowych”¹⁴. Wynika to z roli, jaką odgrywa w funkcjonowaniu każdego podmiotu politycznego. Panująca na pograniczu sytuacja społeczna niejednokrotnie decydowała bowiem o losach regionów, imperiów i potęg kolonialnych.

Zdaniem Andrzeja Sadowskiego pogranicze jest jednak nie tylko terytorium, punktem zetknięcia się bytów politycznych i społecznych, ale również ogółem zachodzących tam oddziaływań. Szczególnie warte uwagi jest przywiązanie miejscowych mieszkańców do przestrzeni, którą – bez względu na przynależność etniczną i wyznaniową – uznają za swoją. Pozwala to na ukształtowanie relacji między grupami w taki sposób, by mogły one ze sobą współwystępować. Wymaga to demokratycznego charakteru rządów – dominujące centrum musi akceptować

¹¹ A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996, s. 125.

¹² J. Nikitorowicz, *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Białystok 1995, s. 11.

¹³ Ibidem.

¹⁴ A. Sadowski, *Pogranicze a państwo narodowe*, [in:] *Granice, pogranicza i dalej – niekończąca się przygoda. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Kurczowi*, ed. M. Dębicki, K. Dolińska, J. Kajta et al., Warszawa 2021, s. 59.

odrębność peryferii¹⁵. Podobną koncepcję zaprezentowano w publikacji *Podręcznik dialogu. Zaufanie i tożsamość*. Stwierdzono w niej, że pogranicze to:

[...] nie miejsce stykania się fizycznych granic, ale przestrzeń różnic tożsamości w obrębie społeczności. Może zaistnieć w centrum miasta albo między członkami rodziny. Gdzie pojawiają się różnice, tam rosną granice. Jednak wbrew powszechnemu wyobrażeniu pogranicza są w gruncie rzeczy dobre, ponieważ życie w takim miejscu uczy spotykania i rozumienia innego¹⁶.

Oczywiste dla mieszkańców zalety życia na pograniczu nie zawsze zyskują akceptację ogółu społeczeństwa czy poparcie rządzących. Jego specyfikę łatwo bowiem zaprezentować w negatywny sposób np. jako zagrożenie.

Dezaktualizację klasycznych definicji pogranicza potwierdził Robert Geisler, proponując tezę, że znajduje się ono wszędzie tam, gdzie – za sprawą czynników takich jak migracje – nakładają się na siebie różne warstwy treści kulturowych. Pogranicze nie jest więc już ograniczone do terytorium przylegającego do jakiejś linii granicznej¹⁷. Dobrze ilustruje to przykład Bośni i Hercegowiny, której pograniczny charakter bierze się nie tylko z położenia na granicy stref oddziaływania różnych podmiotów politycznych i kręgów kulturowych, ale i z niejednorodnej struktury ludności. Pomimo dokonanych w czasie wojny czystek i przesiedleń, wciąż istnieją w niej obszary o mieszanym składzie etnicznym i religijnym. Od zakończenia konfliktu BiH mierzy się jednak z pogodzeniem interesów zamieszkujących je grup. Problemy z funkcjonowaniem państwa można wiązać z historią regionu, który przez stulecia stanowił pogranicze pomiędzy chrześcijańską Europą a muzułmańskim Wschodem. Tego typu uogólnienia spotykają się z krytyką, trudno jednak zaprzeczyć faktowi, iż terytorium dzisiejszej Bośni i Hercegowiny traktowano jako strefę buforową pomiędzy wielkimi kręgami cywilizacyjnymi.

W średniowieczu na obszarze Bośni i Hercegowiny ścierały się wpływy dwóch odłamów chrześcijaństwa: katolicyzmu i prawosławia. To drugie było wyraźnie związane z żywiołem serbskim, co dziś wysuwane jest jako argument przemawiający za serbskością średniowiecznej państwowości bośniackiej. Jej upadek i napływ Osmanów skutkowały islamizacją części mieszkańców, odgrywając niebagatelną rolę w kształtowaniu stosunków wewnątrz coraz bardziej

¹⁵ Ibidem, s. 64.

¹⁶ *Leksykon Pogranicza*, [in:] *Podręcznik dialogu. Zaufanie i tożsamość*, ed. K. Czyżewski, J. Kulas, M. Golubiewski, Sejny 2012, s. 532.

¹⁷ R. Geisler, *Pogranicze w socjologii XXI wieku*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies” 2(1), 2014, s. 50.

różnorodnego społeczeństwa. Andrzej Krawczyk zwrócił uwagę, że władze osmańskie prowadziły akcje kolonizowania Bośni. „Pomimo granicznego charakteru i ciągłej obawy przed atakiem katolików akceptowano osiedlanie się prawosławnych Słowian, późniejszych Serbów. [...] W ten sposób kształtowała się kulturowa mozaika kraju, która trwa do dzisiaj”¹⁸. W późniejszym czasie różnice i konflikty interesów nie tylko akceptowano, ale wręcz podsycano. Służyły bowiem realizacji celów gospodarczych i ekspansji poszczególnych aktorów politycznych.

Z racji słabych więzów ze stołecznym Stambułem, region był silnie penetrowany przez Austro-Węgry. Przenikały do niego idee oświeceniowe, które częściowo zrealizowano podczas rozpoczętych w 1878 r. rządów habsburskich. Wiedeń narzucił modernizacyjne przemiany, w praktyce BiH była jednak formą kolonii, w której poza eksploatacją zasobów, tworzono wspólnotę boszniacką – przeciwwagę dla lepiej zorganizowanych społeczności serbskiej i chorwackiej. Administratorzy dążyli także do europeizacji prowincji, zwłaszcza stołecznego Sarajewa. Przejawiało się to, m.in.: uładzeniem zabudowy miasta, uregulowaniem rzeki Miljackiej i budową gmachów użyteczności publicznej. Rządy Habsburgów trwały zbyt krótko, by doprowadzić do poważnych zmian gospodarczych i społecznych, a realizowane inwestycje obnażały kolonialne podejście Wiednia. Obrazuje to np. tworzenie architektury w stylu neomauretańskim. Zamiast na tradycyjnym budownictwie bośniackim, wzorowano go na sztuce Imperium Osmańskiego.

Po 1918 r. Bośnia i Hercegowina stała się drugorzędną częścią Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (SHS). Jej pograniczny charakter uwydatniło zawieszenie pomiędzy Lublaną, Zagrzebiem i Belgradem, a także objęcie centralizacją i serbizacją¹⁹. Zdaniem A. Krawczyka aktualne podziały i decentralizacja władzy są jednak dziedzictwem Austro-Węgier. Pochodzą one ze *Statutu Krajowego* (bośn. *Zemaljski ustav*) z 1910 r., powołującego parlament złożony z przedstawicieli: prawosławnych, muzułmanów, katolików i żydów²⁰. Podobne ograniczenia występują również we współczesnym Prezydium BiH – jego członkami mogą zostać wyłącznie etniczni: Boszniak, Serb i Chorwat. Ponadto Bośnia:

[...] stanowi protektorat międzynarodowy, w którym decydujący wpływ na rządy posiada Biuro Wysokiego Przedstawiciela w Bośni i Hercegowinie (OHR), będące unikalną w świecie instytucją nieformalnego protektoratu społeczności

¹⁸ A. Krawczyk, *Czyja jest Bośnia? Krótka historia kraju trzech narodów*, Kraków 2021, s. 27.

¹⁹ Ibidem, s. 86–87.

²⁰ Ibidem, s. 63–64.

międzynarodowej w suwerennym państwie, którego głównym celem jest nadzorowanie i kontrola implementacji cywilnych ustaleń z Dayton²¹.

Biuro ingeruje jednak w procesy legislacyjne i działanie administracji publicznej, co spotyka się z niezadowoleniem części społeczeństwa. Z drugiej strony, to właśnie Wysoki Przedstawiciel naciska na Bośniaków, by ustalili warunki finansowania najważniejszych instytucji kulturalnych BiH²². Niestety, pomimo wyznaczenia terminu 2 miesięcy na podjęcie działań, inicjatywa OHR pozostała bez odpowiedzi²³. Choć intencje Wysokiego Przedstawiciela należy ocenić pozytywnie, Bośniacy rzadko się z nim zgadzają. Biuro jest bowiem odbierane jako podmiot obcy, wręcz kolonialny.

Olbrzymi wpływ na kreowanie i upowszechnianie narracji historycznych, w tym tych podejmujących tematykę pogranicza, mają muzea. Zmiany społeczne sprawiły, że od lat 60. XX w. mierzą się one ze wzrostem wieloaspektowej krytyki. Rozwiązaniem wielu ze wskazywanych wyzwań jest koncepcja „muzeum krytycznego”. Zdaniem Piotra Piotrowskiego powinno być to:

[...] zaangażowane w debatę publiczną muzeum forum, podejmujące ważne, a często także kontrowersyjne problemy, jakimi żyje dana społeczność, dotyczące zarówno jego historii, jak i współczesności. Muzeum krytyczne to instytucja pracująca na rzecz demokracji opartej na sporze, ale także instytucja autokrytyczna, rewidująca własną tradycję, mierząca się z własnym autorytetem oraz ukształtowanym przez siebie kanonem historycznoartystycznym²⁴.

Rewolucja, zachęcająca muzealników do porzucenia tradycyjnego podejścia do muzeów i jego funkcji rozprzestrzeniła się przede wszystkim w kręgu kultury zachodniej, dotarła także do Bośni i Hercegowiny. Potwierdzają to przykłady instytucji takich jak Muzeum Historyczne BiH w Sarajewie, które nie tylko zgłębia problematykę konfliktów z lat 90. XX w., ale również krytycznie przedstawia

²¹ D. Gibas-Krzak, *Bośnia i Hercegowina – upadek idei państwa multietnicznego na przełomie XX i XXI w. Zarys problemu*, [in:] *Bośnia i Hercegowina. 15 lat po Dayton. Przeszłość – teraźniejszość – perspektywy. Studia i szkice, Balkany na przełomie XX/XXI w.*, vol. 1., ed. P. Chmielewski, S.L. Szczesio, Łódź 2011, s. 293–294.

²² Schmidt naložio vlastima BiH da moraju finansirati ustanove kulture, <https://tiny.pl/fydmv7k> [30.01.2025].

²³ Schmidt upozorio, vlast šuti: Zatvaraju li se vrata kulture u BiH?, <https://tiny.pl/zs2g9j4q> [30.01.2025].

²⁴ P. Piotrowski, *Muzeum krytyczne*, Poznań 2011, s. 9.

dzieje swojego protoplasty²⁵ oraz podejmuje aktualną tematykę społeczną np. dotyczącą kryzysu migracyjnego. Z drugiej strony Muzeum otwiera się na wszystkie grupy odbiorców, czego dowodzi wprowadzenie elementów sensorycznych, multimedialnych, a także renowacja patio i umieszczenie w nim nowych wystaw.

Przemiany w funkcjonowaniu i postrzeganiu muzeów potwierdza definicja opracowana przez Dorotę Folgę-Januszewską. Jak wskazała badaczka:

[...] z pewnym wahaniem i niedowierzaniem trzeba powiedzieć: „Muzeum współczesne bywa stale jeszcze instytucją trwałą, musi przynosić dochody, aby przetrwać, służy społeczeństwu i ich polityce określania tożsamości i wartości, jest dostępne publicznie także przez Internet, prowadzi badania nad świadectwem ludzkiej działalności i otoczenia człowieka, gromadzi zbiory i symulakry, konserwuje i zabezpiecza zbiory lub nośniki na których są one zapisane, udostępnia je i prezentuje, tworzy nowe rzeczywistości i wartości edukacyjne i fikcyjne, służy rozrywce”²⁶.

Niektóre z nowych trendów mają negatywne skutki, przyczyniając się do komercjalizacji i teatralizacji muzeów. Grzegorz Dziamski, omawiając antologię *Muzea sztuki* pod redakcją Marii Popczyk, zauważył, że „Problemem dzisiejszych muzeów jest też przejmowanie przez największe z nich korporacyjnej logiki działania i neoliberalnych wartości – zamiana misji kulturalnej na efektywność, mierzoną liczbą widzów i ekonomicznymi wskaźnikami”²⁷. Wciąż mają one do odegrania ważne role społeczne. Badacz zastanawiał się więc, czy narracje muzealne ciążą ku tym powszechnie już akceptowanym, czy przyczyniają się do demokratyzowania dyskursu społecznego i poruszania tematów kontrowersyjnych, dotyczących różnic, wywołujących dyskusje i napięcia²⁸.

Pomimo dysponowania ograniczonymi środkami organizacyjnymi i finansowymi, bośniacko-hercegowińscy muzealnicy starają się powielać dobre praktyki z zagranicy. Według Wojciecha Gluzińskiego zrozumienie narracji danego muzeum wymaga jednak skupienia się na analizie połączenia gromadzenia artefaktów z unaocznianiem ich znaczenia – kluczowych funkcji, które – choć są od siebie niezależne – wspólnie nadają sens istnienia muzeum²⁹. Decyduje to o pełnionych przez nie funkcjach edukacyjnych – narracje kształtują odbiorców.

²⁵ Muzeum Wyzwolenia Narodowego (boś. *Muzej narodnog oslobođenja*) założone 28.11.1945 r.

²⁶ D. Folga-Januszewska, *Muzeum: definicja i pojęcie. Czym jest muzeum dzisiaj?*, „Muzealnictwo” 49, 2008, s. 202.

²⁷ G. Dziamski, *Sztuka i jej instytucje – muzea sztuki*, „Kultura Współczesna” 3, 2006, s. 203.

²⁸ Ibidem.

²⁹ W. Gluziński, *U podstaw muzeologii*, Warszawa 1980, s. 332.

Dochodzi do tego jednak „[...] podczas nadawania przez zwiedzających znaczeń – a te znaczenia nie wynikają tylko z obiektów i sposobów ich prezentowania (eksponowania), ale również (i to w dużym stopniu) z kultury zwiedzających, ich wcześniejszych osobistych doświadczeń czy warunków wizyty”³⁰. W procesie edukacyjnym muzeum dostarcza jedynie część informacji, resztę zapewnia sam odbiorca. George E. Hein wskazał, że muzeum jako instytucja powinno zadbać o wplecenie w narrację elementów rzeczywistości pozamuzealnej i odwoływać się do życia codziennego zwiedzających³¹. Dzięki temu łatwiej zrozumieją oni przekaz i zidentyfikują się z nim, a więc i osiągną założone przez muzealników cele poznawcze.

Niektóre z nich wiążą się z wykorzystywaniem kategorii pogranicza. Jest ona bowiem obecna w toczących się w Bośni i Hercegowinie sporach politycznych i społecznych pod różnymi postaciami. Sprzeczne interesy podgrzewają napięcia, które w kontekście pogranicza mogą „[...] odbijać się w konfliktach wokół pamięci, a nawet rykoszetem uderzać w historyków”³². Z tego powodu łatwo przyjąć, że w istniejących w BiH muzeach dominują perspektywy etniczne, podkreślające historyczne, a także współczesne granice i pogranicza, interpretujące ich oddziaływanie zgodnie z przyjętą perspektywą zbiorową. Choć ogólnikowe, założenie to jest w dużej mierze poprawne. Występujące w narracjach muzealnych granice i pogranicza wykraczają jednak poza utarte definicje i obejmują różne aspekty życia społecznego, w tym doświadczenia jednostek.

Znamienne jest, że mieszkańcy BiH pod wieloma względami zróżnicowani, pod innymi są do siebie podobni. Sprawia to, że wiele środowisk, w tym nacjonalistycznych, dąży do uwydatnienia swojej zbiorowej wyjątkowości³³. Pogranicze uważane za „obszar w pobliżu granicy dzielącej pewne przestrzenie”³⁴ bywa więc ukazywane jako „okres, stan lub obszar, w którym graniczą ze sobą dwie kultury, epoki”³⁵. Narracje bośniacko-hercegowińskich muzeów często skupiają się bowiem na wygodnym dla danej grupy etnicznej momencie dziejowym, którego interpretacja uwiarygadnia przyjętą wizję przeszłości. W takich opowieściach

³⁰ G. E. Hein, *Edukacja muzealna*, [in:] *Edukacja muzealna. Antologia tłumaczeń*, ed. M. Szeląg, J. Skutnik, Poznań 2010, s. 74.

³¹ M. Szeląg, J. Skutnik (ed.), *Edukacja muzealna. Antologia tłumaczeń*, Poznań 2010, s. 14.

³² M. Kula, *Pogranicze. Esej historyczno-socjologiczny*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 1, 2018, s. 19.

³³ I. Čolović, *Balkany – terror kultury. Wybór esejów*, Wołowiec 2014, s. 71–73.

³⁴ Słownik języka polskiego, *Pogranicze*, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/pogranicze.html> [06.01.2025].

³⁵ Ibidem, [06.01.2025].

pogranicze podkreśla dominację danego etnosu (np. Serbów jako historycznych władców średniowiecznej Bośni) lub jego dyskryminowanie i prześladowanie (np. Boszniaków w enklawach Srebrenicy i Žepy). Należy podkreślić, że w muzealnictwie na obszarze Federacji BiH przewagę mają dominujący liczebnie Boszniacy. Administrują oni najważniejszymi muzeami w kraju. Tomasz Rawski wskazał, że paraliż działania instytucji publicznych „[...] powoduje, iż bezsprzecznie najważniejszym dla boszniackiego nacjonalizmu obszarem oddziaływania politycznego stała się polityka pamięci jako sfera w dużej mierze niepodlegająca regulacjom nakładanym przez porozumienie z Dayton”³⁶.

Część muzeów dąży do obiektywizacji zawartości i treści ekspozycji, pozbawiając je etnicznego charakteru i ukazując pozytywne oblicze Bośni i Hercegowiny jako wielokulturowego pogranicza. Taki motyw jest obecny w narracji dotyczącej okresu, w którym jej terytorium znajdowało się w strefie oddziaływania Cesarstwa Rzymskiego. Świadczą o tym m.in. artefakty zgromadzone w Muzeum Narodowym BiH w Sarajewie. Powstało ono w okresie habsburskim i stanowiło narzędzie europeizacji prowincji. Od chwili założenia Muzeum koordynowało badania naukowe, w tym wykopaliska archeologiczne. Gromadzone zabytki dowodziły, że pomimo niewielkiego znaczenia dla Cesarstwa, na ziemiach Bośni i Hercegowiny powstały wartościowe dzieła sztuki rzymskiej. Pomimo bliskości granicy (łac. *limes*), odnaleziono, m.in.: monety, figurki, nagrobki i mozaiki. Niektóre z nich są prezentowane na stałej wystawie archeologicznej³⁷. Stanowią one ważny składnik wymowy Muzeum, które stara się ukazać różnorodność kulturową państwa. Oczywiście, bogactwo zabytków antycznych może być również argumentem na wczesny rozwój Bośni, podważającym teorie wiążące jej ucywilizowanie z późniejszą kulturą serbską.

Zróżnicowania kulturowego Bośni jako nowożytnego pogranicza dowodzi *Hagada*. Jej wyjątkowość bierze się nie tylko z artystycznego wykonania, ale i historii. Jest to XIV-wieczny manuskrypt żydowski z obszaru dzisiejszej Hiszpanii. Stamtąd księga dotarła na Półwysep Apeniński, by trafić do rodziny sarajewskich Sefardyjczyków, którzy w 1894 r. sprzedali kodeks Muzeum³⁸. Manuskrypt dwukrotnie ukrywano – II wojnę światową przetrwał w podmiejskim meczecie, oblężenie Sarajewa zaś w skarbcu Banku Narodowego. Zawile losy *Hagady* dokumentują nie tylko różnorodność, ale i proces jej zanikania. Po prężnej niegdyś

³⁶ T. Rawski, *Boszniacki nacjonalizm. Strategie budowania narodu po 1995 roku*, Warszawa 2019, s. 11.

³⁷ L. Fekeža (ed.), *Vodič. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine Sarajevo*, Sarajevo 2008, s. 5, 7, 27–40.

³⁸ *Ibidem*, s. 54–56.

społeczności sefardyjskiej zachowały się nieliczne ślady, w tym cmentarz. Na części nagrobków wciąż widnieją inskrypcje w lokalnej odmianie ladino – używanego przez Sefardyjczyków języka żydowskiego. Co istotne, przez nekropolię przebiegała granica oblężenia – to z niej ostrzeliwano m.in. zabytkowy kompleks Muzeum Narodowego i sąsiadujący z nim gmach Muzeum Historycznego.

Pomimo dominacji Sarajewa, ważnym ośrodkiem kulturalnym Federacji BiH są Jajce. Stolica średniowiecznego państwa bośniackiego zapisała się w historii również jako miejsce obrad Antyfaszystowskiej Rady Wyzwolenia Narodowego Jugosławii (serb.-chorw. *Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije*, AVNOJ). W budynku, w którym odbył się zjazd delegatów mieści się Muzeum II Posiedzenia AVNOJ (boś. *Muzej II zasjedanja AVNOJ-a*). Jest ono swoistym pograniczem, reliktem socjalizmu, który przenosi zwiedzających w początek lat 40. XX w. Według plansz informacyjnych instytucja powstała w 1953 r. w celu upamiętnienia roli AVNOJ w walce z faszyzmem i odbudowie Jugosławii. Obecną ekspozycję otwarto 29.11.2008 r. – w 65. rocznicę Posiedzenia. Jej autentyzm wynika z drobiazgowej rekonstrukcji i świadomej aranżacji wnętrza – projektu, w który poza władzami centralnymi i entitetami, włączyły się także podmioty ze Słowenii i Czarnogóry. Muzeum snuje bowiem narrację o wszystkich republikach składowych Jugosławii i ich udziale w walce z faszyzmem. Uwagę przykuwa podwyższenie, nad którym dominuje podium z popiersiem Marszałka Tity. Realia epoki przywracają jugosłowiańskie flagi i umieszczone powyżej hasło partyzantki: *Śmierć faszyzmowi – wolność ludowi!* (serb.-chorw. *Smrt fašizmu, sloboda narodu!*). Muzeum wpisuje się w zjawisko jugonostalgii – tęsknoty za (idealizowaną) federacją narodów południowosłowiańskich. Fenomen ten „[...] rozpatrywać należy jako rezultat porażki państw narodowych, gdyż nie potrafiły one zaproponować znacznej części społeczeństwa lepszej alternatywy. [...] żal obejmuje także sferę społeczno-kulturową, a więc wszystko to, co moglibyśmy nazwać wspólną, jugosłowiańską przestrzenią”³⁹.

Życie w Jugosławii bywało jednak trudne, wielu jej obywateli wyjeżdżało w celach zarobkowych za granicę. Emigrację zwiększył wybuch wojny, a głównym kierunkiem ucieczek stała się Europa Zachodnia. Mozolne budowanie powojennej państwowości BiH sprzyja utrzymaniu trendów migracyjnych – młodzi Bośniacy nie wiążą przyszłości z ojczyzną. W nowym środowisku często okazują się być ludźmi pogranicza. Bez względu na pochodzenie stają się „obcymi”, w lepszym przypadku – „innymi”. Konfrontację z tym tematem podjęto w Muzeum

³⁹ M. Rekść, *Jugonostalgia jako zjawisko społeczno-kulturowe*, [in:] *Balkany Zachodnie – między przeszłością a przyszłością, Balkany XX/XXI w.*, vol. 3., ed. P. Chmielewski, S.L. Szczesio, Łódź 2013, s. 351.

Historycznym BiH w Sarajewie. Poświęcono mu wystawę stałą *My, uchodźcy* (boś. *Mi, izbjeglice*). Dyrektorka instytucji, Elma Hašimbegović, wskazała, że powstała ona w reakcji na nasilony od 2018 r. napływ imigrantów z Bliskiego Wschodu, Afryki i Azji⁴⁰. Była to odpowiedź m.in. na ich negatywny odbiór społeczny – mieszkańców „[...] trzeba było uwrażliwić, przypomnieć o naszym własnym losie i doświadczeniach uchodźczych, dlatego uznaliśmy, że w takiej sytuacji muzeum nie mogło pozostać neutralne i wysłaliśmy jasny komunikat: Uchodźcy, witajcie”⁴¹. Wystawa przedstawia historie 20 uchodźców z Bośni. W ich przypadku pograniczem były nie tylko miejsca pobytu, ale oni sami. Rozdarcie pomiędzy opuszczonym domem i nieznanym gospodarzem, miejsce dla siebie starali się znaleźć w Niemczech. Większość Bośniaków je opuściła. Przypisywano to ich tęsknocie za ojczyzną i niemieckiemu wsparciu finansowemu. Część z nich zdecydowała się jednak powrócić do Niemiec⁴². Wielu z uchodźców utknęło na własnym pograniczu. Ich rodzinne strony zamieniły się nie do poznania. Ekspozycja służy więc refleksji nad sensem powrotu, „[...] jeśli struktury dawnej społeczności uległy zniszczeniu, jeśli człowiek ma do czynienia z państwem, które poprzez swoją politykę symboliczną daje mu do zrozumienia, że w najlepszy przypadku go toleruje, ale nie jest mile widziany”⁴³.

W Muzeum Historycznym pogranicze jest obecne głównie w wojennym kontekście terytorialnym. Świadczy o tym kolejna, niewielka wystawa stała *Ay, Carmela*. Łączy ona w sobie opowieści o hiszpańskiej wojnie domowej (którą z racji zaangażowania innych państw i organizacji proponuje się określać mianem wojny w Hiszpanii⁴⁴) oraz wojnach w Bośni i Hercegowinie. Ekspozycja ukazuje historię wystawianej przez Sarajewski Teatr Wojenny (boś. *Sarajevski ratni teatar*, SARTR) sztuki *Ay, Carmela!*. Oryginalnie opowiada ona o parze wędrownych artystów, którzy omyłkowo przekroczyli linię oddzielającą republikańców od frankistów. Ci zmuszają ich do sparodiowania Republiki i wspierających ją Brygad Międzynarodowych. Protest Carmeli prowadzi do jej rozstrzelania. *Ay, Carmela* stała się największym hitem repertuaru SARTR-u. Wystawa składa się z kostiumów, rekwizytów i elementów scenografii, a także materiałów i fotografii poświęconych przedstawieniom i Brygadam Międzynarodowym.

⁴⁰ E. Hašimbegović, *Predgovor*, [in:] *Mi izbjeglice*, ed. M. Brenner, U. Brunnbauer, J. Nießer et al., Sarajevo 2020, s. 7.

⁴¹ Ibidem, s. 7 [tłum. własne].

⁴² M. Brenner, U. Brunnbauer, J. Nießer et al. (ed.), *Mi izbjeglice*, Sarajevo 2020, s. 55–56.

⁴³ Ibidem, s. 66 [tłum. własne].

⁴⁴ D. Jorge, *Inseguridad colectiva. La Sociedad de Naciones, la Guerra de España y el fin de la paz mundial*, Valencia 2016.

W czasie oblężenia Sarajewa rozkwitało w nim życie kulturalne. Tymczasem pod lotniskiem wydrążono tunel prowadzący na wolne terytorium bośniackie. Umożliwiał on sprowadzanie pomocy humanitarnej, towarów i broni. Około 800-metrowa konstrukcja uległa dewastacji, przy wylocie od strony Butmiru powstało jednak prywatne muzeum przybliżające jej historię. Instytucję przejęły władze Kantonu Sarajewo. Prezentuje ono plansze, mapy, fotografie, dioramę tunelu i artefakty z wojny np. uzbrojenie i fragmenty pocisków. Największą atrakcją jest jednak rekonstrukcja krótkiego odcinka korytarza. Ekspozycja ukazuje pograniczny charakter okolicy i strategiczne znaczenie przecinającego ją tunelu. W narracji można dostrzec uniwersalny obraz człowieka pogranicza – akceptuje on trudne warunki, walczy z przeciwnościami i szuka rozwiązania problemów. Świadomość społeczna znaczenia przedsięwzięcia wciąż rośnie, co potwierdza popularność rekonstruującej tunel instalacji artystycznej w Muzeum Iluzji Optycznych (boś. *Muzej optičkih iluzija*) w Sarajewie⁴⁵. Stanowi ono przykład połączenia nauki z rozrywką. W przeciwieństwie do podobnych atrakcji w innych miastach, w Sarajewie poruszane są także wątki historii i kultury lokalnej – jedna z iluzji przedstawia Vučka – maskotkę XIV Zimowych Igrzysk Olimpijskich 1984 r.

Rozegrane w Sarajewie zawody zajmują szczególne miejsce w zasobach lokalnej pamięci zbiorowej. Już w dniu ich inauguracji otwarto Muzeum Olimpijskie (boś. *Olimpijski muzej*). W opowieści o przebiegu Igrzysk można odnaleźć narracje zawierające kilka warstw motywu pogranicza. Ówczesna Jugosławia balansowała pomiędzy wrogimi sobie obozami socjalistycznym i kapitalistycznym. Krzysztof Krysieneł wskazał, że przyznanie jej organizacji ZIO interpretowano jako dowód przewagi jugosłowiańskiego modelu państwa socjalistycznego nad jego sowieckim pierwowzorem⁴⁶. Organizacja zawodów wymagała od gospodarzy pójścia na ustępstwa ideologiczne. W rezultacie były one wyjątkowo medialnym wydarzeniem. Przyczynił się do tego marketing, w tym asortyment gadżetów i pamiątek. Największą imprezę sportową w dziejach Jugosławii, pierwsze zimowe igrzyska olimpijskie zorganizowane w państwie socjalistycznym naznaczyło więc nastawienie na konsumpcjonizm. Wieściło to zachodzące w Jugosławii przemiany polityczno-społeczne, których rezultatem był rozpad federacji.

Plansze ukazują ZIO jako „złoty okres” Sarajewa. Część ekspozycji porusza jednak temat wojny w BiH. Od kwietnia 1992 r. areny sportowego święta stały się bowiem celem ataku, „miejscami cierpienia i zniszczenia”. Ofiarą prawie

⁴⁵ Wywiady z pracownikami P1 i P2, Sarajewo, 24.07.2024 r.

⁴⁶ K. Krysieneł, *Sports Rivalry as an Element of Political Conflict: the Case of Post-Yugoslav States*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” 32, 2023, s. 140.

4-letniego oblężenia Sarajewa padła m.in. siedziba Muzeum – świadkiem jej zniszczenia był eksponowany medal olimpijski. Pomimo dużego zaangażowania mediów, świat zachowywał dystans – solidarność okazali m.in. organizatorzy igrzysk w Barcelonie i Lillehammer. Rozczarowanie sarajewian postawą społeczności międzynarodowej ilustruje rozdźwięk pomiędzy plakatami reklamującymi Igrzyska i ich artystycznymi interpretacjami. Zwiedzający ujrzy m.in. ociekające krwią kręgi olimpijskie. Inne plakaty równie dosadnie ukazują przepaść, jaka oddzielała święto sportowe i doświadczenia wojenne. Muzeum porusza także tematykę czysto sportową. Zgodnie z olimpijskim motto *szybciej, wyżej, silniej* (łac. *Citius-Altius-Fortius*) uczestnicy Zimowych Igrzysk Olimpijskich w Sarajewie dążyli do osiągnięcia jak najlepszych wyników i pokonania konkurentów. Największą przeszkodą na drodze do celu byli jednak oni sami – ich kondycja, lęki i ambicje. Pozytywny scenariusz tych zmagañ przedstawia przykład zdobywców złotego medalu w łyżwiarstwie figurowym, Jayne Torvill i Christophera Dean’a. Maksymalne noty zapewniła im nie tylko perfekcja tańca, ale i wykroczenie poza przyjęte ramy występu i nadanie mu wybitnych walorów artystycznych.

Interesującym przypadkiem, w którym wystąpił wątek pogranicza była retrospektywa twórczości architekta, urbanisty i rzeźbiarza Bogdana Bogdanowicia (1922–2010). Przygotowana w Serbii ekspozycja *Večito* odwiedziła również muzea w Bośni i Hercegowinie⁴⁷. Wszechstronnie utalentowany Serb zasłynął monumentalnymi pomnikami poświęconymi ofiarom i bohaterom wydarzeń II wojny światowej. Najważniejszym elementem wystawy były plansze prezentujące przedsięwzięcia i ogólne dane na temat artysty i jego twórczości. Jedną z nich była mapa lokalizacji 20 omawianych pomników. Pomimo że Bośnia i Hercegowina była areną walk wpisanych w etos powstańców Tity, znany rzeźbiarz i działacz komunistyczny wykonał w BiH jedynie trzy obiekty: pomnik-cmentarz partyzantów w Mostarze (1959–65), park pamięci w Bihaciu (1969–81) i nekropolię ofiar faszyzmu w Nowym Trawniku (1971–75)⁴⁸. Mapa pokazała, że Bogdanović pracował głównie w Serbii (11), pozostałe republiki otrzymały mniejszą liczbę dzieł (9). Wiele z nich umieszczono na obszarach pogranicza – w pobliżu granic administracyjnych i linii frontów II wojny. Można to wytłumaczyć potrzebą utrwalenia pamięci o przebiegu wydarzeń, jak i wykorzystaniem potencjału związanych z nimi miejsc do jednoznacznego wskazania wrogów (faszystów) i (od)budowy „braterstwa i jedności” mieszkańców Jugosławii.

⁴⁷ Autor artykułu zapoznał się z nią w lipcu 2024 r. podczas prowadzenia badań terenowych w muzeum w Trawniku (boś. *Zavičajni muzej u Tavniku*).

⁴⁸ Galerija „Atrijum” Biblioteke grada Beograda, *„VEČITO” Sto godina od rođenja arh. Bogdana Bogdanovića (1922–2010)*, Beograd 2022.

Podsumowanie

Bośnia i Hercegowina przez stulecia stanowiła kulturowe pogranicze. Wpłynęło to na ukształtowanie jej jako specyficznego środowiska opartego na sieci podobieństw i różnic pomiędzy jej mieszkańcami. Tematem tego opracowania był sposób ukazania różnych interpretacji pogranicza w narracjach działających na obszarze Bośni i Hercegowiny muzeów, a dokładniej jednego z tworzących ją entitetów – Federacji Bośni i Hercegowiny. Instytucje te przedstawiają różne aspekty pogranicza – jedne uznają je za kategorię geograficzną, terytorialną, inne zaś – skupiają się na przekazach dotyczących człowieka, jego kondycji fizycznej i psychicznej. Mowa więc o przedstawieniach granic, linii frontu i dziejących się tam wydarzeniach, ale także o strategiach opowiadania o mierzeniu się z wyzwaniem: przetrwaniem trwających Bośnię konfliktów zbrojnych (granica pomiędzy życiem i śmiercią, granica człowieczeństwa), organizowaniem życia społecznego BiH ponad podziałami politycznymi czy wyczerpującym uprawianiem sportu, oznaczającym pokonywanie słabości i ograniczeń ludzkiego organizmu. Przy tworzeniu narracji o pograniczach muzea korzystają z różnorodnych narzędzi. Jedne bazują na artefaktach – materialnych pamiątkach z przeszłości, które dodają opowieściom autentyczności. Inne zaś skupiają się na świadectwach niematerialnych – wywiadach, refleksjach i zwierzeniach, dzięki którym pogranicze przestaje być linią dzielącą przestrzeń, staje się zaś sposobem opisywania złożoności ludzkich doświadczeń. Choć wszystkie muzea opierają się na przywoływaniu bliższej lub dalszej przeszłości, niektóre z nich angażują się w szczególnie aktywny udział w debacie społecznej. Motywu pogranicza używają więc jako pretekstu do poruszenia kwestii takich jak migracja czy wykluczenie społeczne. Powyższy tekst nie wyczerpuje problematyki obrazu pogranicza w bośniacko-hercegowińskich muzeach – wręcz przeciwnie, stanowi przyczynek do bliższego przyjrzenia się ich działalności, udziałowi w dyskursie publicznym na temat przeszłości oraz sposobom i skutkom ich oddziaływania na mieszkańców Bośni i Hercegowiny.

Bibliografia

- A.L., *Nacionalna biblioteka BiH najavljuje zatvaranje, šta bi to značilo za društvo?*, https://tiny.pl/7n3t0b_n [30.01.2025].
- Brenner M., Brunnbauer U., Nießer J. et al. (ed.), *Mi izbjeglice*, Sarajevo 2020.
- Čitanje kao simbol otpora: Građani Sarajeva još jednom pružili podršku Nacionalnoj biblioteci, https://tiny.pl/nn5yf_fg [30.01.2025].
- Čolović I., *Balkany – terror kultury. Wybór esejów*, Wołowiec 2014.
- Dziamski G., *Sztuka i jej instytucje – muzea sztuki*, „Kultura Współczesna” 3, 2006, s. 200–205.
- Fekeža L. (ed.), *Vodič. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine Sarajevo*, Sarajevo 2008.
- Folga-Januszewska D., *Muzeum: definicja i pojęcie. Czym jest muzeum dzisiaj?*, „Muzealnictwo” 49, 2008, s. 200–203.
- Galerija „Atrijum” Biblioteke grada Beograda, *„VEČITO” Sto godina od rođenja arh. Bogdana Bogdanovića (1922–2010)*, Beograd 2022.
- Geisler R., *Pogranicze w socjologii XXI wieku*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies” 2(1), 2014, s. 50.
- Gibas-Krzak D., *Bośnia i Hercegowina – upadek idei państwa multietnicznego na przełomie XX i XXI w. Zarys problemu*, [in:] *Bośnia i Hercegowina. 15 lat po Dayton. Przeszość – teraźniejszość – perspektywy. Studia i szkice, Balkany na przełomie XX/XXI w.*, vol. 1., ed. P. Chmielewski, S.L. Szczesio, Łódź 2011, s. 283–303.
- Gluziński W., *U podstaw muzeologii*, Warszawa 1980.
- Hašimbegović E., *Predgovor*, [in:] *Mi izbjeglice*, ed. M. Brenner, U. Brunnbauer, J. Nießer et al., Sarajevo 2020, s. 7–8.
- Hein G.E., *Edukacja muzealna*, [in:] *Edukacja muzealna. Antologia tłumaczeń*, ed. M. Szełąg, J. Skutnik, Poznań 2010, s. 59–81.
- Jorge D., *Inseguridad colectiva. La Sociedad de Naciones, la Guerra de España y el fin de la paz mundial*, Valencia 2016.
- Kłoskowska A., *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996.
- Krawczyk A., *Czyja jest Bośnia? Krótka historia kraju trzech narodów*, Kraków 2021.
- Krysieniel K., *Sports Rivalry as an Element of Political Conflict: the Case of Post-Yugoslav States*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” 32, 2023, s. 137–150.
- Kula M., *Pogranicze. Esej historyczno-socjologiczny*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 1, 2018, s. 9–21.
- Leksykon Pogranicza*, [in:] *Podręcznik dialogu. Zaufanie i tożsamość*, ed. K. Czyżewski, J. Kulas, M. Golubiewski, Sejny 2012, s. 526–534.
- Nikitorowicz J., *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Białystok 1995.
- Piotrowski P., *Muzeum krytyczne*, Poznań 2011.

- Rawski T., *Boszniacki nacjonalizm. Strategie budowania narodu po 1995 roku*, Warszawa 2019.
- Rekść M., *Jugonostalgia jako zjawisko społeczno-kulturowe*, [in:] *Balkany Zachodnie – między przeszłością a przyszłością, Balkany XX/XXI w.*, vol. 3., ed. P. Chmielewski, S.L. Szczesio, Łódź 2013, s. 347–366.
- Rekść M., *Wyobrażenia zbiorowe społeczeństw byłej Jugosławii w XXI wieku. Perspektywa politologiczna*, Łódź 2019.
- Sadowski A., *Pogranicze a państwo narodowe*, [in:] *Granice, pogranicza i dalej – niekończąca się przygoda. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Kurczowi*, ed. M. Dębicki, K. Dolińska, J. Kajta et al., Warszawa 2021, s. 59–72.
- Schmidt naložio vlastima BiH da moraju finansirati ustanove kulture, <https://tiny.pl/fydm7k> [30.01.2025].
- Schmidt upozorio, vlast štiti: Zatvaraju li se vrata kulture u BiH?, <https://tiny.pl/zs2g9j4q> [30.01.2025].
- Słownik języka polskiego, <https://sjp.pwn.pl/> [06.01.2025].
- Szeląg M., Skutnik J. (red.), *Edukacja muzealna. Antologia tłumaczeń*, Poznań 2010.
- Šehabović Š., *Knjiga žalbi. Analiza diskursa uskraćenosti u kulturi Bosne i Hercegovine, na primjerima originalnih eksponata Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2021.
- Zakon o privremenom preuzimanju sufinansiranja institucija kulture i obrazovanja čiji je osnivač Bosna i Hercegovina*, Službene novine Kantona Sarajevo br. 17/2024.

Krzysztof Jarczyński

Uniwersytet Łódzki

jarczyński.k@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4638-1166

PRAWA CZŁOWIEKA DRUGIEJ GENERACJI W KONSTYTUCJACH WYBRANYCH PAŃSTW BAŁKAŃSKICH

Second-generation human rights in the constitutions of selected Balkan countries

Summary

The article presents research on the constitutions of selected Balkan countries. Its aim is to check whether they include economic, social, and cultural rights, which are classified as second-generation human rights. The study shows that each constitution contains these rights, but the way in which they are formulated is different. The work is based on comparing constitutional legal norms. It also briefly discusses the idea of second-generation human rights.

Keywords: human rights, second-generation human rights, constitution, Balkans

Wstęp

Celem artykułu jest sprawdzenie, czy i w jaki sposób państwa bałkańskie uwzględniły w swoich konstytucjach prawa człowieka zaliczane do drugiej generacji praw człowieka. W celu rozwiązania problemu badawczego dokonano analizy tekstów ustaw zasadniczych wybranych państw regionu bałkańskiego. Badania oparto na wykładniach językowej, systemowej i funkcjonalnej. Uzupełniono je metodami komparatystyczną oraz historyczną. Opracowanie dotyczy konstytucji Słowenii, Serbii, Macedonii Północnej, Bułgarii i Albanii. Wybór ten

nie jest przypadkowy – państwa te należą do różnych kręgów kulturowych, religijnych (rzymskokatolickiego, prawosławnego i muzułmańskiego) i etnicznych (słowiańskiego, albańskiego). Czynnikiem doboru próby badawczej były również uwarunkowania historyczne – położenie na pograniczu habsbursko-osmańskim. W okresie powojennym wybrane państwa prezentowały różne podejścia do idei socjalistycznej (utrzymywanie bliskich relacji ze Związkiem Radzieckim albo szukanie własnej drogi), łączy je jednak fakt, iż upadek systemu i rozpoczęcie demokratyzacji nastąpiły w nich w podobnym czasie.

Prawa człowieka – wyjaśnienie pojęcia

Cechą szczególną praw człowieka jest to, że poświęcone im akty prawne zarówno krajowe, jak i międzynarodowe – o zasięgu globalnym lub regionalnym – nie zawierają definicji tego pojęcia. Warto również odnotować, że prawa człowieka są regulowane przez niepisane normy zachowań międzyludzkich¹. W literaturze przedmiotu można odnaleźć różne próby określenia, czym są prawa człowieka. Wiktor Osiatyński stwierdził, że są to uniwersalne prawa o charakterze fundamentalnym, które przynależą jednostce w relacji, jaka zachodzi między człowiekiem, a państwem lub wszelką inną władzą, która może użyć wobec niego przymusu². Michael Freeman zauważył zaś, że źródłem powstania koncepcji praw człowieka była krytyka władz publicznych oraz aktów prawnych łamiących podstawowe prawa jednostki, a także chęć ograniczenia władzy organów rządowych³. Ponadto badacz zaznaczył, że są to prawa szczególnego rodzajuju przeciwstawiane prawom stanowionym⁴. Co istotne, powszechnie przyjmuje się, że prawa człowieka nie wywodzą się z żadnego aktu normatywnego ani umowy. Ich źródło tkwi w samym człowieku i w jego godności⁵. Taki wywód praw człowieka sprawia, że są one powszechne, niezbywalne i nienaruszalne⁶. Jak zauważyła Zuzanna Kulińska-Kępa prawa człowieka wyznaczają pewien uniwersalny wzorzec postępowania państwa w najważniejszych sferach życia człowieka.

¹ *Zasady ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej*, ed. D. Dudek, Warszawa 2009, s. 39.

² W. Osiatyński, *Prawa człowieka i ich granice*, Kraków 2011, s. 23.

³ M. Freeman, *Prawa człowieka*, Warszawa 2007, s. 17, 89.

⁴ *Ibidem*, s. 76.

⁵ *Ibidem*, s. 76; W. Osiatyński, *Prawa...*, s. 59.

⁶ R. Andrzejczuk, *Prawa człowieka w świetle uwarunkowań kulturowych i prawnych*, Lublin 2011, s. 43.

Zdaniem badaczki ich nieprzestrzeganie prowadzi do zniwelowania jednostki w rozumieniu polityczno-społecznym⁷.

W nauce wyróżnia się tzw. generacje praw człowieka. Do pierwszej z nich zalicza się prawa zwane wolnościowymi, czyli prawa polityczne i obywatelskie⁸. Są to normy o charakterze najbardziej fundamentalnym. Należą do nich, m.in.: prawo do życia, uczciwego procesu sądowego, udziału w wyborach, wolności sumienia i wyznania oraz prawo do prywatności. Druga generacja praw człowieka obejmuje prawa o charakterze społecznym, ekonomicznym i kulturalnym, zwane prawami równościowymi⁹. Gwarantują one jednostce bezpieczeństwo socjalne i związane są z rozwojem gospodarczym państwa. Trzecia generacja praw człowieka to prawa solidarnościowe – uprawnienia przynależące do grup, a nie pojedynczych jednostek. W ich poczet zaliczają się, m.in.: prawo do rozwoju, pokoju oraz ochrony środowiska naturalnego. Pojawiła się również koncepcja czwartej generacji praw człowieka, która obejmuje prawa mniejszości narodowych¹⁰.

Podział na generacje praw człowieka nie oznacza, że jedne prawa są ważniejsze od innych. Ani między generacjami praw, ani między poszczególnymi prawami nie można wyróżnić układu hierarchicznego. Wszystkim prawom powinna przysługiwać tak samo silna ochrona. Założenie to wynika z idei niepodzielności praw człowieka¹¹. Ponadto należy zwrócić uwagę na kwestię wzajemnego przenikania się praw – bez realizacji praw pierwszej generacji nie byłaby możliwa realizacja praw drugiej generacji i na odwrót¹². Ilustruje to przykład prawa do odpowiedniego poziomu życia (drugiej generacji), które jest powiązane z prawem do życia (pierwszej generacji)¹³.

⁷ Z. Kulińska-Kępa, *Prawa obywatelskie i polityczne, a prawa gospodarcze społeczne i kulturalne*, Warszawa 2017, s. 28–29.

⁸ M. Freeman, *Prawa...*, s. 61.

⁹ Ibidem, s. 61.

¹⁰ A. Gadkowski, *Problematyka klasyfikacji praw człowieka na przykładzie dorobku traktatowego Rady Europy*, [in:] *Gospodarka i polityka w badaniach młodych naukowców*, ed. W. Stach, Poznań 2013, s. 58–59.

¹¹ Z. Kulińska-Kępa, *Prawa...*, s. 50.

¹² A. Sobczyk, *Prawo pracy w świetle Konstytucji RP, Tom I. Teoria publicznego i prywatnego indywidualnego prawa pracy*, Warszawa 2013, s. 111.

¹³ Z. Kulińska-Kępa, *Prawa...*, s. 54.

Druga generacja praw człowieka

Idea postrzegania praw ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych jako praw człowieka zaczęła się krystalizować w XIX w. wraz ze wzrostem zainteresowania warunkami życia robotników. Państwa zaczęły gwarantować podstawowe prawa socjalne i pracownicze w swoich ustawodawstwach w celu regulacji działania rynku oraz ochrony pracowników przed nadmierną władzą przemysłowców. Było to nowe podejście do kwestii praw człowieka określane mianem wolności „przez rząd”¹⁴, w odróżnieniu do wywodzącej się z XVIII w. idei wolności od rządu. W nowej koncepcji, ingerując w relacje ludzi z silniejszymi podmiotami, państwo czyniło siebie gwarantem praw i wolności. W XX w. rozbudowywano katalog praw drugiej generacji o kolejne uprawnienia. Było to związane z realizacją idei wolności od nędzy i biedy, której rosnąca popularność zmusiła państwa do działania¹⁵.

Z powyższego – syntetycznego – spojrzenia na historię drugiej generacji praw człowieka wynika jej istota. Do praw społecznych, gospodarczych i kulturalnych zalicza się wartości, które są niezbędne do prawidłowego rozwoju jednostki¹⁶. Ogólną cechą tych praw jest to, że służą one zaspokojeniu podstawowych potrzeb człowieka, których nie może on zaspokoić samodzielnie – potrzebna jest zatem pomoc innego podmiotu¹⁷. Oznacza to, że zobowiązanym do podejmowania działań w celu realizacji tych praw jest nie tylko sam człowiek, ale również państwo oraz inne podmioty, np. pracodawcy i związki zawodowe¹⁸. Z powyższego wniosku wynika zasadnicza cecha praw ekonomicznych, społecznych i kulturalnych – nie mają one charakteru praw bezwzględnie obowiązujących. Człowiek musi podejmować działania w celu zadbania o ich realizację, a władze publiczne i inne podmioty mają za zadanie wspierać jednostkę w tych działaniach¹⁹. Prawa drugiej generacji, a w szczególności prawa ekonomiczne, to

¹⁴ W. Osiatyński, *Prawa...*, s. 32.

¹⁵ R. Andrzejczuk, *Prawa...*, s. 86.

¹⁶ Z. Kulińska-Kępa, *Prawa...*, s. 48–49.

¹⁷ T. Wyka, *Pojęcie i charakter zasady konstytucyjnej wynikającej z art. 66 Konstytucji*, [in:] *Zagadnienia prawa konstytucyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Krzysztofowi Skotnickiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, ed. A. Domańska, vol. I, Łódź 2023, s. 313.

¹⁸ R. Andrzejczuk, *Prawa...*, s. 103.

¹⁹ W. Osiatyński, *Prawa...*, s. 216.

pewne roszczenia jednostki, do których zaspokojenia niezbędne jest zapewnienie dostępu do określonych dóbr i usług²⁰.

W konsekwencji, istoty tych praw w aktach normatywnych są formułowane w postaci zasad, które mogą być zrealizowane w większym lub mniejszym stopniu²¹. Sprawia to, że stają się one pewnym standardem, który należy stopniowo wdrażać²². Trzeba przy tym zwrócić uwagę na cechę tych praw, którą dobitnie wyraził Arkadiusz Sobczyk, pisząc: „Prawa socjalne mają [...] silne podłoże moralne”²³. Badacz rozwinął tę myśl, stwierdzając, że zagwarantowanie jednostce jej bezpieczeństwa ekonomicznego jest obowiązkiem społecznym, który aktywizuje się, gdy człowiek sam nie może zadbać o to bezpieczeństwo²⁴.

Z naturą drugiej generacji praw człowieka związany jest problem sposobu ich ochrony. W przypadku naruszenia praw politycznych lub obywatelskich jednostka dysponuje możliwością sądowej ochrony swoich praw. Wynika to z faktu, że w aktach normatywnych sformułowane są one jako normy w ścisłym znaczeniu²⁵. W nauce wskazuje się, że w przypadku naruszeń praw drugiej generacji niemożliwe jest wszczęcie sądowej procedury ochronnej, co sprawia, że jednostka nie może skutecznie wyegzekwować przestrzegania tych praw²⁶. Ochrona praw socjalnych, ekonomicznych i kulturalnych wymaga sięgnięcia po inne, niesądowe metody ochrony, do jakich zalicza się zabieganie o rozwój gospodarczy państwa, sprawiedliwy podział dochodu narodowego, pomoc rzeczników interesów, działalność związków zawodowych czy przemysłane decyzje wyborcze²⁷. Z ochroną tych praw związana jest zatem dużo większa działalność organizatorska państwa niż ma to miejsce w przypadku praw politycznych i obywatelskich. Władze publiczne zobowiązane są w szczególności do prowadzenia odpowiedniej polityki gospodarczej, zapewnienia efektywnych systemów edukacji oraz zabezpieczenia społecznego, popierania rozwoju kultury i nauki czy stworzenia reguł redystrybucji dóbr. Oznacza to, że z realizacją tych praw

²⁰ M. Dudek, J. Jędruch, *Prawa człowieka i ekonomiczna efektywność*, [in:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Ewolucja i uwarunkowania europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, ed. J. Jaskiernia, Toruń 2012, s. 208.

²¹ Z. Kulińska-Kępa, *Prawa...*, s. 59.

²² W. Osiatyński, *Prawa...*, s. 191.

²³ A. Sobczyk, *Prawo...*, s. 110.

²⁴ *Ibidem*, s. 10.

²⁵ Z. Kulińska-Kępa, *Prawa...*, s. 59.

²⁶ W. Osiatyński, *Prawa...*, s. 184.

²⁷ R. Andrzejczuk, *Prawa...*, s. 89; Z. Góral, *Prawo do pracy. Studium prawa polskiego w świetle porównawczym*, Łódź 1994, s. 120.

związane są dużo wyższe koszty finansowe niż w przypadku praw politycznych. W konsekwencji, o stopniu realizacji praw drugiej generacji w dużym stopniu decyduje ogólny poziom dobrobytu danego państwa²⁸. Z tego powodu akty prawne poświęcone tym prawom są przez niektórych określane jedynie jako wyraz pewnych aspiracji, a nie źródło praw jednostki²⁹. Konieczność ponoszenia znacznych kosztów w celu realizacji praw drugiej generacji skutkuje zjawiskiem wybiórczego ich traktowania przez państwo. O ile prawa polityczne traktowane są jako jeden zbiór, który należy przyjąć w całości, o tyle zasada ta nie znajduje zastosowania w przypadku praw ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych³⁰. Z tego powodu nie można wyróżnić ich zamkniętego katalogu.

Skoro jednoznaczne wskazanie zbioru praw drugiej generacji jest niemożliwe, należy zastanowić się, jakie prawa będą stanowić trzon tych uprawnień. W mojej opinii za punkt wyjścia można przyjąć prawa uwzględnione w uchwalonym w 1966 r. przez Zgromadzenie Ogólne ONZ Międzynarodowym Pakcie Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych. Traktat ten zawiera następujące prawa drugiej generacji: prawo do pracy i wypływające z niego podstawowe uprawnienia pracownicze, takie jak prawo do godziwego wynagrodzenia, wypoczynku, bezpiecznych i higienicznych warunków pracy (bhp); prawo do partycypacji w związkach zawodowych, zabezpieczenia społecznego, ochrony rodziny i macierzyństwa, odpowiedniego poziomu życia, ochrony zdrowia, edukacji, udziału w życiu kulturalnym oraz wolność nauki i twórczości artystycznej³¹.

Słownia

W latach 80. XX w. Jugosławia pogrążyła się w kryzysie gospodarczym. Państwo mierzyło się z ogromnym zadłużeniem oraz bezrobociem, a także wysoką inflacją. Władze w Belgradzie nie tylko nie umiały rozwiązać problemów

²⁸ S. Spurek, *Ekonomiczne aspekty europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, [in:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Ewolucja i uwarunkowania europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, ed. J. Jaskiernia, Toruń 2012, s. 226.

²⁹ Z. Kędzia, *Wprowadzenie do Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych*, [in:] *Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych. Komentarz*, ed. Z. Kędzia, A. Hernandez-Polczyńska, Warszawa 2018, s. 3.

³⁰ Z. Kulińska-Kępa, *Prawa...*, s. 49.

³¹ Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych Społecznych i Kulturalnych z 19 grudnia 1966 r., Dz.U. 1977 nr 38 poz. 169.

ekonomicznych, ale również realizowały nacjonalistyczny, serbski kurs polityczny³². Zachodzące w Europie przemiany związane z Jesienią Narodów oddziaływały na sytuację wewnętrzną Jugosławii. W efekcie rozpoczął się rozpad państwa. 25 czerwca 1991 r., po przeprowadzonym w tej sprawie referendum, władze Słowenii proklamowały niepodległość. Na ten ruch Belgrad odpowiedział następnego dnia wprowadzeniem do kraju oddziałów armii jugosłowiańskiej. W połowie lipca – pod wpływem wydarzeń w innych regionach oraz reakcji Zachodu – armię wycofano³³. 23 grudnia 1991 r. uchwalono konstytucję niepodległej Słowenii.

W akcie tym prawa człowieka zaliczane do różnych generacji umieszczono w jednym rozdziale, Rozdziale II³⁴. Brak wydzielenia odrębnych rozdziałów dla praw poszczególnych generacji może świadczyć o tym, że twórcy konstytucji nie widzieli wówczas potrzeby specjalnego ich wyróżnienia. Taki zabieg redakcyjny niewątpliwie jest przejawem idei niepodzielności praw człowieka. Pierwszym z praw drugiej generacji umieszczonych w ustawie zasadniczej Słowenii jest prawo do pracy (art. 49). Sformułowano je w bardzo ogólnikowy sposób – ograniczono się do zagwarantowania wolności pracy, wyboru zatrudnienia, gwarancji równego dostępu do miejsc pracy oraz zakazu pracy przymusowej. Konstytucja nie gwarantuje ani godziwego wynagrodzenia za pracę, ani okresów odpoczynku od pracy (dni wolnych i urlopów), co jest znacznym zubożeniem treści prawa do pracy oraz odstępstwem od standardów przyjętych w tym zakresie w prawie międzynarodowym o charakterze europejskim i globalnym. Następny artykuł konstytucji poświęcony jest prawu do zabezpieczenia społecznego w postaci publicznych systemów ubezpieczeń zdrowotnych i emerytalnych. Szczególną opieką państwo otacza weteranów i ofiary prześladowań wojennych. Zgodnie z art. 50 prawo do zabezpieczenia społecznego przysługuje jedynie osobom posiadającym słoweńskie obywatelstwo. W praktyce oznacza to, że osoby emigrujące do Słowenii na stałe – bądź osoby mieszkające w państwie, ale nie będące jego obywatelami – nie korzystają z ochrony na równi z obywatelami. Prawo do ochrony zdrowia zostało ujęte w artykule 51, który zobowiązuje państwo do finansowania służby zdrowia ze środków publicznych. Co istotne, w odróżnieniu od prawa do zabezpieczenia społecznego, nie jest ona ograniczana ze względu na obywatelstwo. Ustawa zasadnicza Słowenii dużo uwagi poświęca zagadnieniom związanym z rodziną. Spraw tych dotyczą trzy artykuły (53–55), osobny (56) dedykowano prawom dziecka. Konstytucja przewiduje świecką

³² W. Walkiewicz, *Jugosławia. Państwa sukcesyjne*, Warszawa 2009, s. 249–251.

³³ Ibidem, s. 255–256.

³⁴ Ustava Republike Slovenije, Uradni list RS, št. 33/91-I z dne 28.12.1991.

formę zawierania małżeństwa, nie wskazując przy tym, czy jest ono hetero- czy homoseksualne. Zadaniem państwa jest zapewnienie ochrony rodziny, dzieci i młodzieży, a także macierzyństwa i ojcostwa (art. 53). Takie sformułowanie wskazuje, że władze słoweńskie są zobowiązane dbać, by w równy sposób chronić prawa zarówno matek, jak i ojców. Wprowadzając ustawowe rozwiązania dotyczące rodzicielstwa, państwo musi czuwać, by nie były one dyskryminujące dla jednej z płci. Art. 54 nakłada na rodziców szereg obowiązków związanych z opieką i kształceniem dziecka oraz przewiduje możliwość ograniczenia władzy rodzicielskiej. Artykuł ten gwarantuje także równe traktowanie dzieci urodzonych w i poza związkiem małżeńskim. Bardzo ważne uprawnienie zawiera art. 55 – jest to prawo do swobodnego podjęcia decyzji o urodzeniu dziecka. Państwo jest zobowiązane stworzyć warunki, w których możliwe będzie skorzystanie przez rodziców z tej wolności. Skoro konstytucja przewiduje prawo zadecydowania o urodzeniu dziecka, to znaczy, że przewiduje ona również prawo do podjęcia decyzji o dokonaniu aborcji. Artykuł 56 konstytucji gwarantuje prawa dzieci, zapewniając w szczególności ochronę przed wyzyskiem ekonomicznym oraz opiekę państwa nad małoletnimi i sierotami. Prawo do nauki zostało zabezpieczone w artykule 57, ale obowiązkowe i bezpłatne szkolnictwo zagwarantowano jedynie w stopniu podstawowym. Kolejne dwa artykuły poświęcono wolności nauki i twórczości artystycznej.

Podsumowując, należy stwierdzić, że konstytucja Słowenii zawiera szeroki katalog praw człowieka drugiej generacji. Przepisy ustawy zasadniczej cechuje daleko posunięta powściągliwość, co jest walorem, ponieważ pozwala na ich dostosowywanie do zmieniających się okoliczności przez samą interpretację aktu. Z drugiej strony z uwagi na ogólnikowość przepisów, ten sam zabieg może zostać użyty do ograniczania praw. Negatywnie oceniam fakt, że konstytucja nie zawiera gwarancji dotyczących wynagrodzenia za pracę oraz urlopów. Do zalet konstytucji Słowenii niewątpliwie należy zabezpieczenie równej ochrony praw matek i ojców.

Serbia

Jak wspomniano, w latach 90. XX w. Belgrad usiłował zachować zwierzchnictwo nad jak największą częścią Jugosławii. Starania te w kilku regionach doprowadziły do wybuchu konfliktów zbrojnych. W pierwszych latach XXI w. Serbia podjęła próbę stworzenia nowej federacji z Czarnogórą. Projekt ten zakończył się już w 2006 r. po przeprowadzeniu w Czarnogórze referendum w sprawie

niepodległości³⁵. Aktualna konstytucja Serbii została uchwalona 8 listopada 2006 r. po jej wcześniejszym przyjęciu w referendum.

Prawa człowieka wszystkich generacji zostały ujęte w serbskiej konstytucji w jednym rozdziale, Rozdziale II³⁶. Cechą charakterystyczną tego aktu prawnego jest jego szczegółowość. Przepisy serbskiej ustawy zasadniczej są niezwykle rozbudowane. Również artykuły dotyczące praw człowieka mają taką formę. Pierwszym z ujętych w dokumencie praw drugiej generacji jest prawo do pracy (art. 60). Zgodnie z konstytucją każdy ma możliwość wyboru zatrudnienia na równych prawach. Co istotne, pracownikom gwarantuje się godziwe wynagrodzenie za pracę, urlopy, dni wolne od pracy, warunki bhp oraz ochronę przed bezpodstawnym zwolnieniem. Konstytucja zastrzega ponadto, że praca nie może stać się przyczyną naruszenia godności ludzkiej. Szczególną ochronę państwo ma zapewnić pracującym kobietom i osobom niepełnosprawnym. Kolejny artykuł gwarantuje prawo do strajku. Artykuł 62 daje prawo do zawarcia i rozwiązywania małżeństwa w formie świeckiej. Konstytucja przesądza, że małżeństwo to związek kobiety i mężczyzny, ale przewiduje istnienie związków pozamałżeńskich, które mają być traktowane na równi z małżeństwem. Nie sprecyzowano, o jakie związki może chodzić ani, czy mają to być związki hetero- czy homoseksualne. Najwyższy akt prawa serbskiego gwarantuje prawo podjęcia decyzji o rodzicielstwie, oraz gwarantuje wsparcie państwa dla osób decydujących się na posiadanie dzieci (art. 63). Artykuły 64 i 65 są poświęcone prawom dzieci i obowiązkom rodziców wobec nich. Dziecko ma prawo do wiedzy o swoim pochodzeniu i ochrony przed wyzyskiem. Obowiązkiem rodziców jest utrzymanie i wykształcenie dziecka. W art. 66 zapewniono ochronę kobietom ciężarnym zarówno przed, jak i po porodzie. Niejasny jest cel, jaki przyświecał twórcom konstytucji przy tworzeniu ostatniej części tego artykułu, gdyż zawiera ona ograniczenia dotyczące pracy osób przed ukończeniem 18. roku życia. W mojej opinii właściwszym miejscem dla tej regulacji jest art. 64. Ochrona zdrowia została zapewniona w art. 68, w którym osobną część dedykowano zapewnieniu opieki zdrowotnej kobietom ciężarnym, samotnym matkom, dzieciom i osobom w podeszłym wieku. Kolejny artykuł gwarantuje obywatelom dostęp do systemu zabezpieczenia społecznego. Należy przy tym odnotować, że konstytucja wskazuje, że system ten ma uwzględniać godność ludzką, zasady sprawiedliwości społecznej oraz kierować się humanizmem. Przed systemem zabezpieczenia społecznego postawiono więc wysokie wymagania. Osobny artykuł (70) gwarantuje prawo do emerytury. Artykuł 71 zabezpiecza dostęp do bezpłatnego szkolnictwa

³⁵ W. Walkiewicz, *Jugosławia...*, s. 491.

³⁶ Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, Nr 98 od 10 novembra 2006 g.

podstawowego dla każdego człowieka, a ponadto bezpłatne szkolnictwo wyższe dla osób uzdolnionych. W art. 73 zapewniono wolność badań naukowych i twórczości artystycznej.

Konstytucja Serbii gwarantuje bardzo szeroki katalog praw drugiej generacji. Poświęcone im artykuły uwzględniają również wiele stanów faktycznych, w których prawa te są zapewnione. Jest to kierunek słuszny, ponieważ daje on obywatelowi pewność jego sytuacji prawnej. W pewnych przepisach kazuistyka jest jednak posunięta zbyt daleko, przez co niektóre stany faktyczne mogą umykać normom konstytucyjnym.

Macedonia Północna

Podobnie jak inne narody Jugosławii, Macedończycy postanowili wystąpić z federacji. Decyzję o tym podjęto w referendum, które przeprowadzono 8 września 1991 r.³⁷ Konstytucję niepodległego państwa uchwalono już 17 listopada 1991 r.

W odróżnieniu od omówionych wcześniej ustaw zasadniczych, konstytucja Macedonii Północnej zawiera odrębny dział poświęcony prawom drugiej generacji. Jest to Część II Rozdziału II³⁸. W art. 32 zawarto prawo do pracy, które zdefiniowano jako prawo do wyboru zatrudnienia; równego dostępu do miejsc pracy oraz odpowiedniego wynagrodzenia. Pracownicy mają zagwarantowane okresy odpoczynku dziennego, tygodniowego i rocznego. Ponadto konstytucja przewiduje zasiłki dla osób bezrobotnych. W art. 34, 35 i 36 ujęto prawo do zabezpieczenia społecznego. Szczególne uprawnienia w tym zakresie przysługują osobom niepełnosprawnym oraz kombatanom i ofiarom prześladowań politycznych. Publiczny system zabezpieczenia społecznego ma być oparty na zasadzie sprawiedliwości społecznej. Artykuł 37 zapewnia możliwość tworzenia i przystępowania do związków zawodowych. W kolejnym artykule zabezpieczono prawo do strajku. Prawo do ochrony zdrowia gwarantuje zaś art. 39. Kwestie związane z życiem rodzinnym zostały zebrane w art. 40 i 41. Państwo jest zobowiązane do otoczenia rodziny opieką. Gwarantuje także prawo do zawierania małżeństwa oraz decydowania o posiadaniu dzieci. Art. 40 obarcza rodziców odpowiedzialnością za zapewnianie dziecku utrzymania. Zgodnie z art. 42 państwo jest zobowiązane do ochrony macierzyństwa oraz dzieci. Ponadto zakazana jest praca

³⁷ I. Stawowy-Kawka, *Historia Macedonii*, Wrocław, Warszawa, Kraków 2000, s. 293.

³⁸ Ustav na Republika Severna Makedonija, Služben vesnik na RM, broj 52 od 22.11.1991 godina.

dzieci poniżej 15. roku życia. W art. 44 zapisano równe dla wszystkich prawo do wykształcenia oraz bezpłatne szkolnictwo podstawowe. W kolejnym artykule ujęto zaś prawo do zakładania prywatnych instytucji oświatowych. Wolność twórczości artystycznej została zagwarantowana w art. 47. W tym samym artykule zobowiązano państwo do popierania rozwoju nauki, nie wymieniono jednak wolności badań naukowych. Artykuł 49 zobowiązuje północnomacedońskie państwo do dbania o sytuację ekonomiczną i socjalną obywateli mieszkających za granicą. Nie jest jasne, w jaki sposób władze mają realizować ten obowiązek, a biorąc pod uwagę ograniczenie jurysdykcji Skopje jedynie do granic Republiki, należy rozpatrywać ten zapis jako rodzaj deklaracji o charakterze politycznym, a nie prawnym.

Pozytywnie należy ocenić wyróżnienie odrębnego działu konstytucji poświęconego prawom o charakterze ekonomicznym, socjalnym i kulturalnym – stanowi to formę podkreślenia ich znaczenia. Katalog praw w nich zawartych jest obszerny, ale niektóre przepisy są zbyt ogólnikowe. Krytycznie oceniam ograniczenie jedynie do zagwarantowania rozwoju badań naukowych bez zabezpieczenia ich wolności. Warto odnotować, że poza prawami zaliczanymi do drugiej generacji Część II Rozdziału II konstytucji Macedonii Północnej zawiera również inne prawa, takie jak prawo do ochrony środowiska naturalnego (art. 43) czy prawa mniejszości narodowych (art. 48).

Bułgaria

W Bułgarii przez dziesięciolecia władzę dyktatorską sprawował Todor Živkov. W 1989 r. był już jednak skompromitowany do tego stopnia, że możliwe było odsunięcie go od władzy przez opozycję wewnątrz partii komunistycznej. Upadek Živkova nastąpił w listopadzie. Uruchomił on rozpad systemu socjalistycznego w kraju oraz rozpoczął proces demokratyzacji³⁹. W czerwcu 1990 r. przeprowadzono demokratyczne wybory do Wielkiego Zgromadzenia Narodowego, które zebrało się 9 lipca tradycyjnie w Wielkim Tyrnowie⁴⁰. Rok później, 12 lipca 1991 r., uchwalono nową, pierwszą w bloku wschodnim, demokratyczną konstytucję⁴¹.

³⁹ T. Czekalski, *Bułgaria*, Warszawa 2010, s. 262–263.

⁴⁰ Ibidem, s. 267–268.

⁴¹ Ibidem, s. 270.

Prawa człowieka zawarte zostały w Rozdziale II, w którym znalazły się również obowiązki obywateli⁴². Jako pierwsze z praw drugiej generacji pojawia się prawo do zawarcia małżeństwa w formie świeckiej (art. 46). Ustawa zasadnicza przesądza, że małżeństwem jest związek heteroseksualny. Kolejny artykuł określa, że rodzice mają obowiązek utrzymywać dzieci oraz gwarantuje kobietom ochronę w okresie ciąży i po porodzie. Ponadto artykuł ten zapewnia opiekę państwa nad dziećmi osieroconymi. Ujęte w art. 48 prawo do pracy rozumiane jest jako prawo do wyboru zawodu, otrzymywania wynagrodzenia, zapewnienia warunków bhp oraz okresów odpoczynku od pracy. Artykuł ten przewiduje zakaz pracy przymusowej. Prawo do pracy jest równe dla wszystkich, w tym osób niepełnosprawnych. Należy odnotować, że bułgarska ustawa zasadnicza nakłada na państwo obowiązek podejmowania działań, które umożliwią urzeczywistnienie prawa do pracy. Kolejne dwa artykuły gwarantują prawo zrzeszania się w związkach zawodowych oraz prawo do strajku. W artykule 51 zapewniono obywatelom dostęp do systemu zabezpieczenia społecznego. Szczególne uprawnienia w tym zakresie posiadają osoby w podeszłym wieku, niepełnosprawne oraz bezrobotni. Prawo do ochrony zdrowia zawarte zostało w art. 52, który wskazuje na źródła finansowania tej ochrony. Co istotne, konstytucja zastrzega, że prawo do bezpłatnej służby zdrowia przysługuje tylko obywatelom. Prawo do nauki zostało zawarte w art. 53, który traktuje o bezpłatnym nauczaniu na poziomie średnim. Konstytucja nakłada obowiązek nauki do 16. roku życia. Przewiduje również możliwość prowadzenia prywatnych placówek oświatowych. W art. 54 zapewniono prawo do udziału w życiu kulturalnym oraz wolność twórczości artystycznej i naukowej.

Przepisy bułgarskiej konstytucji gwarantują szeroki katalog praw człowieka drugiej generacji. Niektóre z nich traktują w sposób bardzo szczegółowy. Daleko im jednak do kazuistyki, jaka charakteryzuje serbską ustawę zasadniczą. Na tle wcześniej omówionych konstytucji, bułgarska wyróżnia się przede wszystkim ograniczeniem przepisów dotyczących ochrony rodziny i rodzicielstwa (przewiduje m.in. prawo do podjęcia decyzji o posiadaniu dzieci), gwarancją prawa do bezpłatnej edukacji średniego szczebla oraz brakiem szczegółowych przepisów dotyczących ochrony praw dzieci (zawarty w rozdziale I Konstytucji art. 14 gwarantuje jedynie nie określoną bliżej ochronę dzieci). Krytyce trzeba poddać konstytucyjne zarezerwowanie prawa do ochrony zdrowia jedynie dla obywateli. Pozytywnie należy zaś ocenić nałożenie na władze publiczne obowiązku podejmowania działań zmierzających do urzeczywistnienia prawa do pracy.

⁴² Konstytucja na Republika Bălgaria, Dăržaven Vestnik broj 56 ot 13 juli 1991 g.

Albania

Konstytucja Albanii została uchwalona w szczególnych okolicznościach. Tak jak w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej, w Albanii doszło do załamania się systemu socjalistycznego i stopniowej demokratyzacji. W latach 90. XX w. państwo pogrążyło się w kryzysie gospodarczym. W tym okresie pojawiła się grupa osób, które oferowały inwestowanie pieniędzy w piramidy finansowe. Mechanizm ten oferuje wysoki zyski z ulokowanych w nim środków pod warunkiem stałego napływu nowego kapitału. Piramidy finansowe rozwijały się w Albanii na wielką skalę od 1995 r., by załamać się w listopadzie 1996 r. Na początku następnego roku opinia publiczna dowiedziała się, że część właścicieli piramid uciekła z kraju, zabierając zdeponowane pieniądze. W wielu miastach dochodziło do demonstracji, z których niektóre przybrały brutalny przebieg. W efekcie rząd stracił kontrolę nad częścią terytorium państwa. Ostatecznie kryzys udało się zakończyć przeprowadzonymi w czerwcu 1997 r. wyborami parlamentarnymi, nad którymi czuwały siły międzynarodowe⁴³. Nową konstytucję uchwalono 21 października 1998 r., a 22 listopada 1998 r. została ona przyjęta przez naród w referendum⁴⁴.

Tekst konstytucji Albanii zawiera trzy rozdziały poświęcone prawom człowieka (Rozdział II, III i IV)⁴⁵. Prawa drugiej generacji zostały zawarte w ostatnim z nich. Rozdział ten otwiera art. 49, który gwarantuje prawo do pracy. Jest ono związane z rolą pracy w życiu człowieka – wskazuje, że każdy ma prawo zarabiania na swoje utrzymanie poprzez pracę, przy czym praca ta musi być legalna. Konstytucja gwarantuje swobodę wyboru zawodu oraz miejsca pracy. Ponadto państwo zapewnia ochronę socjalną pracowników, nie wskazano jednak jej zakresu. W kolejnych dwóch artykułach zawarto prawo do zrzeszania się w związkach zawodowych oraz prawo do strajku. Prawo do zabezpieczenia społecznego zostało wpisane do art. 52. Wyróżnia on trzy kategorie osób, którym prawo to należy się w szczególności – są to osoby starsze, niezdolne do pracy i bezrobotni. Artykuł 53 gwarantuje każdemu prawo do zawarcia i rozwiązania małżeństwa oraz założenia rodziny. Państwo ma sprawować szczególną opiekę nad małżeństwem, ale i w tym przypadku nie doprecyzowano zakresu ochrony.

⁴³ T. Czekalski, J. Hauziński, J. Leśny, *Historia Albanii*, Wrocław 2009, s. 287–291.

⁴⁴ Ibidem, s. 298.

⁴⁵ Ligji nr. 8417, datë 21.10.1998 „Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë” Ndryshuar me ligjet: nr. 9675, datë 13.1.2007; nr. 9904, datë 21.4.2008; nr. 88/2012, datë 18.9.2012; nr. 137/2015, datë 17.12.2015; nr. 76/2016, datë 22.7.2016; nr.115/2020, datë 30.7.2020; nr. 16/2022, datë 10.2.2022.

Następny artykuł poświęcony został pieczy nad prawami kobiet w ciąży, młodych matek, osób młodocianych i dzieci. Konstytucja gwarantuje ich ochronę przed wyzyskiem ekonomicznym oraz przemocą. Artykuł 55 gwarantuje prawo do ochrony zdrowia. Ustawa zasadnicza zapewnia to prawo jedynie obywatelom, a nie wszystkim mieszkańcom Albanii. Co istotne, prawo dostępu do publicznej służby zdrowia ma być równe dla wszystkich obywateli. W art. 57 znalazła się gwarancja prawa do nauki, która zapewnia równy dla wszystkich dostęp do bezpłatnego i obowiązkowego szkolnictwa średniego szczebla. Konstytucja określa, że o edukacji zawodowej oraz wyższej decydować mają umiejętności kandydata. Ponadto dozwolone jest tworzenie uczelni i szkół niepublicznych. Artykuł 58 gwarantuje wolność twórczości artystycznej i badań naukowych.

Zawarte w Rozdziale IV konstytucji prawa człowieka należy odczytywać w związku z celami społecznymi, które zawiera Rozdział V. Zgodnie z nim państwo w granicach swoich możliwości ma dbać o, m.in.: możliwie wysoki poziom zatrudnienia, utrzymanie obywateli w zdrowiu fizycznym i psychicznym, możliwości kształcenia obywateli, utrzymanie systemu zabezpieczenia społecznego oraz ochronę dziedzictwa narodowego. Twórcy konstytucji powiązali zatem każde z praw człowieka zawarte w Rozdziale IV z celem społecznym zdefiniowanym w Rozdziale V. Dzięki takiemu zabiegowi każdemu z praw odpowiada zobowiązanie władz publicznych do podejmowania stosownych działań zmierzających do jego urzeczywistnienia.

Podsumowując, należy odnotować, że konstytucja Albanii zawiera szeroki katalog praw człowieka drugiej generacji. W stosunku do innych omawianych ustaw zasadniczych akt ten wyróżnia się osobnym katalogiem celów społecznych, które stanowią ważne dopełnienie norm zawierających prawa człowieka. Sprawia to, że prawa człowieka zyskują wzmocnioną ochronę, ponieważ władze publiczne są związane dyrektywami zawartymi w Rozdziale V. Konstytucję Albanii charakteryzuje ograniczenie norm poruszających kwestie stosunków rodzinnych. Warto odnotować, że w odróżnieniu od innych konstytucji bałkańskich, albańska nie zawiera obowiązku utrzymania dzieci przez rodziców. Krytycznie należy ocenić brak gwarancji konstytucyjnych w zakresie odpoczynku od pracy i norm bhp.

Wnioski

Poddane analizie konstytucje wybranych państw bałkańskich obejmują szerokie katalogi praw człowieka drugiej generacji. Każda z nich charakteryzuje się innym stopniem sprecyzowania praw w nich zawartych. Najbardziej

szczegółowa jest konstytucja Serbii. Może to wynikać z faktu, że została ona przyjęta jako ostatnia. Ponadto opracowywano ją w okresie, gdy zachodnie standardy w dziedzinie praw człowieka były już w Europie Środkowo-Wschodniej bardziej zakorzenione. Najbardziej ogólnikowa jest konstytucja słoweńska. Jest to o tyle zaskakujące, że Słowenię uznaje się za jedno z najlepiej rozwiniętych państw regionu. Analiza ustaw zasadniczych nie wskazuje, by przynależność do określonego kręgu kulturowego (rzymskokatolickiego, prawosławnego czy muzułmańskiego) w radykalny sposób wpływała na sposób zdefiniowania praw człowieka w konstytucjach. Jest to niewątpliwym dowodem na uniwersalność tych praw. Na gruncie konstytucyjnym najwyższy standard ochrony praw człowieka drugiej generacji – z uwagi na szczegółowość jej przepisów – gwarantuje serbska ustawa zasadnicza. Trochę niższy zapewnia konstytucja Albanii. Najślabszą ochroną zapewnia zaś dokument słoweński. Odnotować należy także, iż w niektórych z omawianych konstytucji nie uwzględniono pewnych elementarnych praw, będących standardem międzynarodowym np. prawa do godziwego wynagrodzenia za pracę i prawa do urlopu.

Bibliografia

- Andrzejczuk R., *Prawa człowieka w świetle uwarunkowań kulturowych i prawnych*, Lublin 2011.
- Czekalski T., *Bułgaria*, Warszawa 2010.
- Czekalski T., Hauziński J., Leśny J., *Historia Albanii*, Wrocław 2009.
- Dudek D., Jędruch J., *Prawa człowieka i ekonomiczna efektywność*, [in:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Ewolucja i uwarunkowania europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, ed. J. Jaskiernia, Toruń 2012, s. 207–221.
- Freeman M., *Prawa człowieka*, Warszawa 2007.
- Gadkowski A., *Problematyka klasyfikacji praw człowieka na przykładzie dorobku traktatowego Rady Europy*, [in:] *Gospodarka i polityka w badaniach młodych naukowców*, ed. W. Stach, Poznań 2013, s. 53–67.
- Góral Z., *Prawo do pracy. Studium prawa polskiego w świetle porównawczym*, Łódź 1994.
- Kędzia Z., *Wprowadzenie do Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych*, [in:] *Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych. Komentarz*, ed. Z. Kędzia, A. Hernandez-Polczyńska, Warszawa 2018, s. 1–59.
- Konstitucija na Republika Bălgarija, *Dăržaven Vestnik* broj 56 ot 13 juli 1991 g.

- Kulińska-Kępa Z., *Prawa obywatelskie i polityczne, a prawa gospodarcze społeczne i kulturalne*, Warszawa 2017.
- Ligji nr. 8417, datë 21.10.1998 „Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë” Ndryshuar me ligjet: nr. 9675, datë 13.1.2007; nr. 9904, datë 21.4.2008; nr. 88/2012, datë 18.9.2012; nr. 137/2015, datë 17.12.2015; nr. 76/2016, datë 22.7.2016; nr. 115/2020, datë 30.7.2020; nr. 16/2022, datë 10.2.2022.
- Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych Społecznych i Kulturalnych z 19 grudnia 1966 r., Dz.U. 1977 nr 38 poz. 169.
- Osiatyński W., *Prawa człowieka i ich granice*, Kraków 2011.
- Sobczyk A., *Prawo pracy w świetle Konstytucji RP, Tom I. Teoria publicznego i prywatnego indywidualnego prawa pracy*, Warszawa 2013.
- Spurek S., *Ekonomiczne aspekty europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, [in:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Ewolucja i uwarunkowania europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, ed. J. Jaskiernia, Toruń 2012, s. 222–240.
- Stawowy-Kawka I., *Historia Macedonii*, Wrocław, Warszawa, Kraków 2000.
- Ustav na Republika Severna Makedonija, Služben vesnik na RM, broj 52 od 22.11.1991 godina.
- Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, Nr 98 od 10 novembra 2006 g.
- Ustava Republike Slovenije, Uradni list RS, št. 33/91-I z dne 28.12.1991.
- Walkiewicz W., *Jugosławia. Państwa sukcesyjne*, Warszawa 2009.
- Wyka T., *Pojęcie i charakter zasady konstytucyjnej wynikającej z art. 66 Konstytucji*, [in:] *Zagadnienia prawa konstytucyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Krzysztofowi Skotnickiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, ed. A. Domańska, vol. I, Łódź 2023, s. 309–316.
- Zasady ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej*, ed. D. Dudek, Warszawa 2009.

Zhonghui Shen

University of California, Berkeley

olivia.vs127@gmail.com

CHARTING A PATH TO PEACE: FUTURE PERSPECTIVE FOR HUMAN RIGHTS FROM THE RISE AND FALL OF YUGOSLAVIA

Summary

This article centers on the breakdown of Yugoslavia and how it can have implications for human rights implementation in multi-ethnic states. By analyzing case studies and historical contexts and making further references to the international intervention through the Dayton accord, the study elaborates upon the complexity of correlations with nationalism and universalism. It suggests that inclusive governance, thoughtful reconciliation, and education on human rights will avert another conflict while guaranteeing some semblance of peace.

Keywords: Yugoslavia, human rights, nationalism, Srebrenica massacre, ethnic conflict, Bosnia and Herzegovina, international intervention, peacebuilding, reconciliation, Dayton Accords

Introduction: Context, Goals, and Theoretical Framework

In the contemporary world, human rights conflicts arise in the interactions among communities of diverse ethnic populations, sparking off debates about the underlying causes. The ultimate differentiation of right and wrong, the pursuit of justice, and effective intervention practices trigger intense discussions. These complex issues highlight the importance of studying historical lessons to help people gain a more comprehensive understanding of the corresponding problems of multi-ethnic countries. Yugoslavia was once a significant political entity in the Balkans, experienced highs and lows and finally disintegrated. The study

aims to find lessons for managing human rights issues and preventing conflicts in the same ethnic, historical and religiously diverse environment.

Initially founded under Ottoman and Austro-Hungarian influence, the establishment unraveled throughout the 1990s with the gradual separation into its constituent states. This prolonged and intricate process substantially revealed extreme tensions between nationalism and universalism, a harsh struggle between ethnic identity and commitment to universal human rights standards. Similar to this was the tension between civic nationalism¹ which has been based around common institutions and citizenship in law, value and spirit; and ethnic nationalism which has been traced onto common ancestry and cultural heritage. Ignatieff described the severe tension by analyzing different regions across the world in his work in which a lot of different case studies were utilized. These models embody the difficult questions of diverse societies; how to balance unity and diversity or central authority and local autonomy, so as to respect human rights.

Aside from this, the other theme focuses on the politics of state intervention using the dichotomy of realism versus cosmopolitanism. Whereas realism raises the question of whether an intervening foreign power should base its action on its pragmatic interests, the cosmopolitan view considers the moral obligation and realizes the act of intervening based on the idea of global solidarity. The experience of Yugoslavia establishes the difficulty of these models, particularly referencing the Srebrenica massacre in which the international community's inadequate and untimely involvement produced grave repercussions.

The model in different types of nationalism and the pursuit of these debates in international relations work as a microscope in different regions². This research undertakes a case study in Bosnia and Herzegovina by integrating historical analysis and policy evaluation to draw comparative lessons from other post-conflict regions. The new hybrid of the historical and policy perspectives offers a way to understand how to improve human rights frameworks. Moreover, it stresses the creation of an education that cultivates compassion and prevents future conflict, asserting the need for governance that embraces a model of vindication and inclusion. The lessons from Yugoslavia resonate well beyond its borders with useful insights into navigating justice, inclusion, and diversity in today's world; this research aims at contributing to further discussions over how human rights

¹ M. Ignatieff, *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*, London 1993.

² B. Buzan, D. Held, *Realism vs Cosmopolitanism: A Debate Conducted by Anthony McGrew*, "Review of International Studies" 24, 1998, pp. 387–398. This discussion was recorded in December 1996 by the BBC for the Open University course, D316, Democracy: From Classical Times to the Present.

remedies distance themselves from the problems that are posed by the polarized societies of today.

Historical Context of Yugoslavia

The State of Yugoslavia was instituted in 1918 as the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes in accordance with the Corfu Declaration and evolved into the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. It consisted of six republics: Slovenia, Croatia, Serbia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, and North Macedonia; and two autonomous provinces: Kosovo and Vojvodina, and thus represented a diverse cultural and historical amalgamation. While enriching the federation, this diversity also created fertile ground for great internal tensions with each other.

The two Northern republics, Slovenia and Croatia, were greatly affected by their historical ties with the Habsburg Empire. Slovenia, one of the more developed economically and more aligned culturally with Central Europe, oriented itself strongly towards the West in terms of markets and politics. Croatia, also under Habsburg influence, shared both these economic attractions and was beset internally with several groupings along greater or lesser nationalist thinking, the one that attained most political power since 1940 being the Ustaže regime, which spent WWII engaged in a campaign of violence for an independent Croatian state. It was in these territories that Catholicism flourished where a Latin script was used, and they stood in contrast to the other members of the south.

In contrast, Serbia and Montenegro bore the heavy influences of the Ottoman Empire, retaining pronounced Eastern Orthodox traditions along with the use of Cyrillic script. Serbia, the largest and most politically influential republic, was to be center stage for the formation and character of Yugoslavia, though it often imposed its influence over the other republics. Montenegro, after uniting with Serbia in 1918, nonetheless held a distinct identity, that of a national identity formed through its long history of fighting against Ottoman domination.

Bosnia and Herzegovina represented the multi-ethnic and multi-religious composition of the federation, with its population composed of Bosniaks (predominantly Muslim), Croats (Catholic), and Serbs (Orthodox). Shaped by Ottoman and Austro-Hungarian rule, historically, Bosnia became a microcosm of wider tensions in the area, wherein ethnicity was seen both as Yugoslavia's promise of unity and a potential bane. Simultaneously, North Macedonia was taken in after the Balkan Wars as a territory claimed by the dueling Serbia, Bulgaria and

Greece. North Macedonia was officially recognized as a republic in 1945, which constituted an important nod to the Macedonian identity which had always been hotly contested in the region. Last but not least, Kosovo and Vojvodina brought into sharper relief the complexities of Yugoslavia. The mainly Albanian Muslim inhabitants of Kosovo eventually converged on it as a touchstone of tensions, providing historical and cultural significance to Serbia. Vojvodina, meanwhile, had its own multi-ethnic tapestry of Serbs, Hungarians, Germans, and other ethnicities, reflecting the larger multicultural challenges for the federation, as all described in Allcock's overview of the region as a grand picture³.

Picture 1: national identity of Yugoslavia⁴

This mosaic of regions shaped by centuries of imperial rule and cultural differentiation created opportunities and problems for the Yugoslav federation. The very differences between the republics and provinces came to symbolize

³ J. B. Allcock, *Explaining Yugoslavia*, New York 2000.

⁴ D. Harland, *Never Again: International Intervention in Bosnia and Herzegovina*, s.l. 2017.
Cited Map Source: Central Intelligence Agency.

an attempt to bridge the chasms brought about by the variances among religion, language, and ethnic orientation; ultimately, these differences ground fault lines that led to the disintegration of the federation itself. Complicated conflicts have different aspects or facades⁵. The seeds of disintegration were sown during World War II which witnessed the first major crisis of Yugoslavia. The fascist Ustaša regime in Croatia was protected by the church and supported by Nazi Germany, prosecuted harsh criminal brutality and genocide as it sought to establish an independent Croatian state, particularly against Serbs, Jews, and Roma. In revenge, Serbian factions under Chetniks, varieties of which came up in different areas, perpetrated an even greater cycle of violence. The resistance movements, however, in Sarajevo and Belgrade eventually led to liberation under Josip Broz Tito. The post-war Yugoslavia was born as a federal state, with a novel *modus vivendi* that upheld the idea of centralized power to meet down with regional autonomy.

Under the leadership of Tito, Yugoslavia adopted a decentralized model of socialism quite distinct from the repressive centralism intrinsic to other communist states. This model allowed a higher degree of economic and political freedom, as well as support for the Non-Aligned Movement, enunciating the independence of the federation from both Western and Soviet blocs. However, this constitution – in providing further decentralization by giving the republics and provinces increased autonomy – also led to the weakened ability of the central government to hold the federation together. However, In the wake of Tirtó's death in 1980, Yugoslavia was beset with greater problems. The economic crises of the 1980s eroded public faith and confidence in the ever-cataclysmic government while raising nationalistic prospects in their respective republics. The economically robust and more West-oriented Slovenia and Croatia started pressing for independence. On the other hand, Serbia sought to further centralize power, under the leadership of Slobodan Milosevic, which exacerbated the tensions. Thus, dissolution was attended by wars: the Ten-Day War in Slovenia, the Croatian War of Independence, and the Bosnian War culminating in the Srebrenica Massacre, sharply reminding us of unbounded nationalism's ruinous results⁶.

Through the various nationalist ideologies of Greater Serbia and Greater Croatia within Yugoslavia rested upon historic grievances and competing territorial claims. Serbian nationalists wanted to recreate the medieval Serbian empire inclusive of Bosnia, and Croatian nationalists sang the same song-a state with Bosnia at its core. It is even shown that the conflict in Bosnia was a direct cause of the conflict between the Serbs and the Croats and which intertwined

⁵ J. B. Allcock, M. Milivojević, J. J. Horton, *Conflict in the Former Yugoslavia*, Denver 1998.

⁶ J. R. Lampe, *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, Cambridge 1996.

with more complicity when Tito recognized the Bosniaks as a separate ethnic group⁷. These contradictory aspirations then drew attention to irreconcilable interests within the federation. Also, the geography of Yugoslavia, being located between the two great empires, that of the Habsburg and the Ottoman, promoted further these differentiated differences that distanced unity. However, among the republics, Bosnia and Herzegovina became the focus of the federation's disintegration, presenting, at the same time, both the promise and the threat represented by the multi-national character of Yugoslavia. Bosnia further implicates the tension between three groups: Bosniaks, Croats, and Serbs. As all of them asserted, in their historical grievances and competing national aspirations, they held different expectations for their claimed territory. The Bosnian War from 1992 to 1995 committed atrocities like ethnic cleansing, the siege in Sarajevo and the Srebrenica Massacre for agitated solidarity, and masked by the international community's failure to address the harsh human rights violations and provide peace in effect.

Case Study: The Bosnian Conflict and the Path to Peace

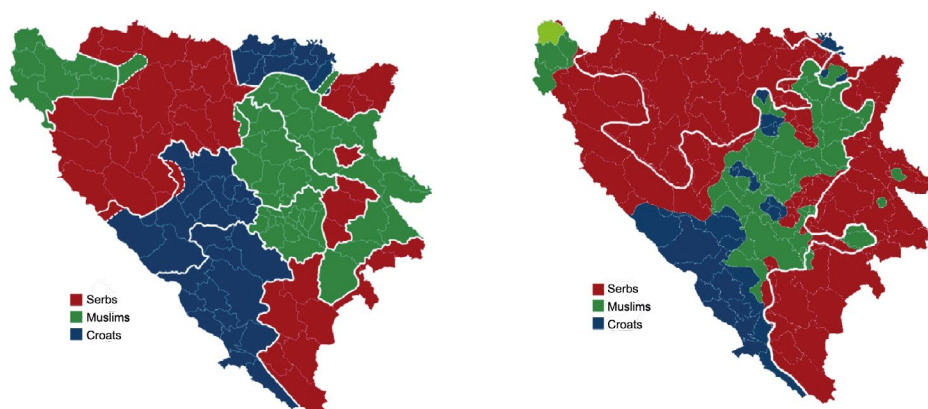
The Bosnian War (1992–1995) delved deeper into its forbidding historical frames of existence that mark one of the worst wars of modern history; this is a direct cause of the bloodily tense ethnic conflicts that arose following the Bosnian Federation's declaration of independence in March 1992. The Bosnian Serb leaders, managed by Radovan Karadžić, rejected the independence referendum and wished to proclaim a Crimson vision for "Greater Serbia," prompted by the support of the Yugoslav People's Army (JNA) and under the command of Ratko Mladić. They pursued this vision by systematic campaigns of ethnic cleansing aimed at Bosniak and Croat populations across Bosnia. The siege of the city of Sarajevo became the War's other early emblem of brutality; it was besieged from April 1992, and continued till February 1996 with the longest siege recorded in modern history. The Serb forces isolated the capital and prevented supplies from entering it, while indiscriminately targeting civilians through artillery and sniper shooting.

Initial attempts at international mediation, such as the Carrington-Cutileiro Plan in early 1992, aimed at dividing Bosnia into three ethnically based cantons. The plan was initially accepted by the leaders of Bosnia's three main ethnic groups – Bosniaks, Croats, and Serbs – but was soon rejected by the Bosniak leader Alija

⁷ A. N. Dragnich, *Serbs and Croats: The Struggle in Yugoslavia*, New York 1992.

Izetbegović, who feared the plan would effectively legitimize ethnic partition and destroy Bosnia's multiethnic character. The failure of this enterprise in combination with the ensuing violence forced the United Nations to intervene with the deployment of a United Nations Protection Force (UNPROFOR) in mid-1992. Its primary mandate was to facilitate humanitarian aid and establish "safe areas" for civilians. The limited resources and restricted nature of its mandate, however, rendered UNPROFOR impotent in halting atrocities or guaranteeing the safety of declared areas⁸.

Continuing with imposing peace during the war, the Vance-Owen Plan was presented in early 1993, providing for the division of Bosnia into ten semi-autonomous provinces. It was also rejected on the same grounds as it was vetoed by Bosnian Serb leaders unwilling to cede territorial ownership captured via military aggression. The wars of ethnic cleansing escalated, with concentration camps and mass executions becoming horrifyingly common. The systematic destruction of Mostar and Banja Luka was imposed to detect the cultural heritage. The war reached a boundary that required immediate effect in 1994. The UN and NATO launched Operation Deny Flight, for the aim of establishing a no-fly zone over Bosnia to prevent Serb airstrikes.

Picture 2: initial Vance-Owen plan is illustrated and the approximate territory holding shown with Dayton lines after November 1993⁹

⁸ J. Paczulla, *The Long, Difficult Road to Dayton: Peace Efforts in Bosnia-Herzegovina*, "International Journal" 60(1), 2004, pp. 255–272.

⁹ D. Harland, *Never Again...* Source: Approximate map by Alexander Witt, based on Owen, David. *Balkan Odyssey. Hardlines*, Charlbury: Oxford, 1995.

On the left, the initial Vance-Owen plan is illustrated. On the right, the approximate territory holding shown with Dayton lines after November 1993 was shown. The evolution of the plans indicates the original ineffectiveness of the settlement.

To be continued, there was a major increase into military involvement, but not sufficient to stem the violence on the ground. While the Serb forces advanced, NATO performed its first bombing raid back in 1994 against Serb positions in retaliation for attacks on UN-designated safe areas. However, these attacks were of modest scale and failed to alter the war's course drastically. 1995 became the tipping point for a series of events. In July, Bosnian Serb forces began an offensive on Srebrenica which had become a refuge for civilians of Bosniak backgrounds and was designated a UN safe area. The town was being kept under the guard of a contingent of Dutch UN peacekeepers, who were poorly equipped and outnumbered. On 11 July Serb forces under Ratko Mladić seized Srebrenica. What followed was one of the darkest chapters in European history. In the coming days, more than 8,000 Bosniak males and boys were gathered and systematically executed, billed into mass graves. The massacre occurred under the watchful eye of the international community, which unmasked the serious limitations of UN peacekeeping operations close at that time and underpinned the collapse of the principle of the responsibility to protect.

Brought on in part by the Srebrenica Massacre and ongoing Serb military offensives, Operation Deliberate Force marked a significant escalation of NATO's military engagement in August 1995¹⁰. This extensive bombing campaign targeted Bosnian Serb military infrastructure and compelled Serb leaders into negotiations. This effort, together with Croatian Military offensives, created a favorable environment for the Dayton Peace Conference, signed in November 1995. United States mediated both fronts to end the war by splitting Bosnia into two entities: the Federation of Bosnia and Herzegovina, shared by Bosniaks and Croats, and the Republika Srpska, dominated by Serbs. The three different ethnic divisions in the political structure of Bosnia held cold peace but on the other hand gave out establishing a weak and unstable governance system, one ethnic group in charge of the country at a time¹¹.

Though the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia raised the awareness to represent another new case of human rights accountability, the

¹⁰ National Intelligence Estimate, *National Intelligence Estimate 1990*, pp. 15–90.

¹¹ C. Bildt, *Bosnia to War, to Dayton, and to Its Slow Peace*, s.l. 2021; R. Sobel, *Trends: United States Intervention in Bosnia*, „The Public Opinion Quarterly” 62(2), 1998, pp. 250–278.

legacy of the Bosnian War and the massacre of Srebrenica are still echoed; created in 1993 by UN Security Council, the ICTY was the first international war crimes tribunal since Nuremberg and Tokyo's trials after World War II; its mandate was to bring to trial persons responsible for genocide, crimes against humanity, and war crimes committed during the conflicts in the Balkans. The tribunal charged 161 convicts, including significant figures like ex-Bosnian Serb political leader Radovan Karadžić¹² and Ratko Mladić¹³, the military commander charged with carrying out the Srebrenica Massacre, who notoriously to be charged guilty of genocide and war crimes; their trials were long and complicated in two decades. The tribunal also outlined the legal and moral responsibilities of military and political leaders for the crimes performed under their command even if they are not the ones that initiated, thus extending the ambit of accountability to those implicated in the commission of the crime and those who failed in their duty to prevent it. The ICTY had mixed success and continues to be the subject of discussion.

On one hand, the tribunal delivered historic judgments that lent new insights to the development of international criminal law, thereby doing a large extent of justice to the survivors and families of victims. On the other hand, its contribution toward reconciliation in the Balkans has been questioned¹⁴. Most Bosnian Serbs view the tribunal as biased against their community, thus reducing its perceived legitimacy. The long extent of trials – often hiking up well over ten years – and the pompous acquittals of some defendants brought further censure on count of inefficiency and inconsistency. Beyond its legal rulings, the ICTY revealed the structural and political challenges to prosecuting crimes against human rights. The tribunal operated at the margins of international law, which from time to time put precedence of state sovereignty over justice to individuals. Its reliance on state cooperation for gathering a puff of evidence and effecting arrests exposed the limits of international mechanisms in enforcing compliance, particularly in cases where national governments were either complicit with the accused or indifferent toward them. For example, it took nearly 16 years to capture Ratko Mladić, until he was arrested in 2011 with tacit support from networks operating out of Serbia and Republika Srpska. This indicates the persistent tension between political considerations and justice.

¹² United Nations, *Case Information Sheet: Radovan Karadžić*, IT-95-5/18. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*, July 25, 1995.

¹³ United Nations, *Case Information Sheet: Ratko Mladić* (IT-09-92). *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. Last modified 22 November 2017.

¹⁴ R. Sobel, *Trends: United States...*

The closure of the ICTY Transferred its remaining case load deal to the Mechanism for International Criminal Tribunals, which raises still further questions concerning the sustainability and long-term impact of such bodies. Though the tribunal's judgments created a foundation for future accountability mechanisms including the International Criminal Court, it nevertheless put a spotlight on the limitations of relying strictly on legal processes to address root causes of ethnic conflict and mass atrocities.

Throughout its work, the ICTY did not have any reconciliation programs that could promote the rebuilding of trust among different ethnic communities in Bosnia. Amidst these gaping wounds stands Srebrenica, an unfortunate memento of the international community failing to act effectively when genocide arose. Though innovative from a legal perspective, the ICTY's rulings on Srebrenica could not elucidate the deep and lasting scars left by the massacre on collective trauma and divisions of national context. This exposes a broader conundrum in human rights enforcement: how does one reconcile the needs/demands of justice and accountability with those of sovereignty, political will, and long-term views of reconciliation? As the following section shall communicate, the legacy of Bosnia and Srebrenica still informs debates on the efficacy, justness, and moralities surrounding imperative humanitarian interventions and the rule of international justice.

The Paradox of Humanitarian Action

The Bosnian War (1992–1995) is a calamity, one of the most distressing conflicts in modern history, where the unresolved nationalism and ethnic divisions amid multi-ethnic governance brought total disaster. The systematic atrocities committed during the war – as elaborated in the case study – including the ethnic cleansing of Bosniaks, the mass killings at Srebrenica, and the use of concentration camps, brought to light the failure of both domestic and international systems in upholding basic human rights. All of these actions fall under the criteria for genocide and war crimes set forth in the Genocide Convention (1948) and the Geneva Conventions, thereby demonstrating how terribly vulnerable civilians are in times when the systems of governance (real or putative, national or international) fail to work. Thus, the international community faced an utmost dilemma: to intervene to stop further atrocities, or what principles and strategies should guide it in doing so? At the center of this dilemma is the relationship with sovereignty on the one hand and the moral need to protect human rights on the other, summed in the principle of Responsibility to Protect (R2P).

It states that sovereignty is conditional on the ability of the state to uphold the well-being of its citizens, and if it fails in this respect, then there exists an obligation for the international community to intervene¹⁵.

In spite of this, the application of the R2P principle in the Bosnian War has also uncovered the contradictions embedded in itself. Though solitary military interventions and peacekeeping efforts positioned by NATO in the one-day UN were put forward as a necessity not to allow further human suffering, the criticism is to undermine the sovereignty of Bosnia, making it long-term dependent on the West. Furthermore, prolonged international presence dilutes local governance, and the decision-making done by external agencies seldom allows Bosnian voices to rise and implores the question of the primacy between external intervention and local agency¹⁶.

Selective intervention complicates the humanitarian dilemma. While Bosnia drew a great deal of attention from the international community, such similar crises as the Rwandan Genocide did not receive nearly the same kind of international action in way of intervention and other relevant efforts. It opens up uncomfortable queries about the motivations behind the endeavors of aid: Are these determined by universal principles, or are they manipulated by geopolitical interests? The strategic position of Bosnia, in Europe and with considerable historical ties to Western powers, is likely to have led to its prioritization in conflict. The absence of intervention in other regions that were regarded less significant was yet another shining example of humanitarian principles being open to accusations of bias and a selective application. This selective approach does serve to undermine the legitimacy of intervention and calls for the need for consistency in other venues of human rights crises. The Croatian and Kosovo cases provide further illustrations relative to the dilemma of intervention, and nationalism. In the case of Croatia, the initial nationalist movements aimed for liberation from the centralized Yugoslav control, but those tended to very quickly become ethno-exclusionary and intolerant policies and witnessed open ethnic violence during 1991 and 1995. Kosovo's case, too, began with the revocation of autonomy and systematic persecution of Albanians escalating into outright conflict in the late 1990s, leading to NATO intervention. These cases thus highlight a double-edged sword on account of nationalism in the European historical context: where it acted as a liberating force against imperial

¹⁵ United Nations, *Responsibility to Protect: Timely and Decisive Response. Report of the Secretary-General. General Assembly, 66th Session, Agenda Items 14 and 117, A/66/874-S/2012/578. New York: United Nations, 25 July 2012.*

¹⁶ M. A. Hoare, *Genocide in Bosnia and the Failure of International Justice*, „Working Paper Series” 8, 2008, pp. 1–23.

rule, its other face has somewhat fueled extremism and exclusionist politics, this finding itself, sometimes, embroiled in protracted conflict and humanitarian crises. The Bosnian case epitomizes this paradox, running as nationalistic designs contest violently for the terrain known as Bosnia collectively claimed by visions of Greater Serbia and Greater Croatia.

Another dimension of the dilemma lies in the many possible unintended consequences an intervention may instigate. NATO airstrikes sometimes pose hatred due to a rise in civilian casualties and destabilize the region under certain propaganda further. Although its contribution to the prosecution of war crimes was critical, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia equally dealt with the problems revolving around the coexistence of justice and reconciliation. There were other incidences of intervention, such as NATO's involvement in Libya, was opposed by some European countries in NATO and the consequence raised the danger of creating power vacuums.

Such outcomes show just how fragile an intervention is that does not dare to face the root causes of a conflict and the subsequent mortar-for-peace policies, alluding to an urgent need for comprehensive strategies favored over immediate military solutions. In relation to the Yugoslav conflict, the Bosnian War and its parallels with Croatia where ethnic dilemmas and conflicting narratives occurred¹⁷, and Kosovo where the problems were magnifying again, raise some critical and pertinent dilemmas regarding humanitarian intervention. At one time, the choices of humanitarian intervention needed to balance the respect of sovereignty with prevention of atrocities or managing the unintended consequences. Moreover, the selective enforcement of humanitarian principles further erodes their credibility. All these pose an earlier need for a more consistent and nuanced approach to intervention, informed by the lessons learnt from Bosnia and other instances in history. By scrutinizing these dilemmas, this paper adds a valuable voice in the conversation regarding the limitations of and possibilities for international responses to human rights crises.

Building a Path Forward: Strategies for Lasting Peace

Yugoslavia's disintegration and its aftermath make a critical lesson that applies to the Balkans and across the globe. Historically branded the "powder keg of Europe," the Balkans have long been troubled by imperial powers, ethnic

¹⁷ C. Hedges, *An Ethnic Morass Is Returned to Croatia*, „The New York Times”, January 16, 1998. Archived from the original on May 18, 2013. Accessed December 18, 2010.

tensions, and clashing nationalisms. The disunion of Yugoslavia on the basis of its negative nonaccommodative relation within the centralized government brings alertness to burning nationalism or ethnic exclusiveness. Yet the very legacy of these conflicts creates the chance for reconciliation and way forward. It badly engages with contemporaneous meditation, not merely for lamentation but as a guiding policy that defines a strategy of overcoming similar violent conflicts and promoting peace in this region so racked with diversities and complexities. Principled governance and the rule of law should be highlighted. Reforms in institutional structures must be made to the Dayton Agreement for its failings that flared ethnic divisions within the political institutions, becoming priorities. Institutional framework strengthening will strengthen inclusiveness and stabilize by fundamentally tackling ethnic divisions within political institutions.

The role of international bodies, especially the office of the High Representative, is extremely important in aiding the process of monitoring any reform and maintaining a level of accountability. The debate over the transition from international oversight to local ownership interjects the delicate balance of promoting sovereignty and ensuring stability. Also, social cohesion and reconciliation must be at the prime. One of the foci of educational reform should be to establish a common national identity that respects diversity and reconciles long-standing grievances. Programs contact and dialogue with the different ethnic communities to work toward sheathing the wounds inflicted by decades of conflicts.

By integrating alternative interpretations of historical events into the curriculum, understanding, and empathy can thus come to lessen tension and forestall the generation of intolerance for generations to come. The other pillar standing for long-lasting stabilization in the region is economic development. The country's priority would lie in investment in infrastructure and providing support for entrepreneurship to narrow the existing gap in prosperity that leads usually to ethnic tensions. Fast-tracked integration into the European Union would render the conduit for trade, job opportunities, and regional cooperation, which cedes good economic resiliency while limiting the potential for conflict resurgence¹⁸. The very strategies to ensure the economy can only work in tandem with building solid judicial systems and Pakistani police against organized crime and extremism which remains an anomaly to peace and security. The legacy of the Yugoslavia debate, however, does raise serious questions on the role of nationalism in modern governance.

¹⁸ Plymouth City Council, *The advantages and disadvantages of EU Membership: Co-operative Scrutiny Board Briefing*, 2016.

Historically in Europe, nationalism has been a double-edged sword-liberating nations from imperial domination but often fueling the rhetoric and sometimes violent action of exclusion. That paradox is still very visible in the Balkans today as these ex-Yugoslav republics – with their pronounced ethnic identities – navigate the choice between ethno-specificity and regional integration. The international framework must narrow its scope to these pragmatic realities and exemplify security of rights for minorities and use of nationalist movements in non-xenophobic and non-oppressive manner.

Looking ahead, the enforcement of human rights in the face of the rising global nationalism calls for a multi-faceted approach. Education that draws upon shared human values must be developed to nurture empathy and cultural appreciation. The strengths of existing laws must be used to protect minority rights, so as to ensure that national identity reinforces rather than undermines human rights. Among the international agencies, the UN and EU must develop proactive monitoring mechanisms to identify early symptoms of ethnic or political tension in order to meet the challenge of preventing potential crises. This needs to be clarified in future research through assessments in post-conflict societies on how international and local stakeholders forge cooperative arrangements to employ strategies based directly on addressing structural inequalities or historical grievances. The integration of human rights education into national policies and the research into reconciliation options from varying cultural experiences provide concrete examples in the area of global governance. Apart from these, comparative studies of Yugoslavia with other multi-ethnic states experiencing similar transitions could deepen our understanding about the state of relations between nationalism, governance, and peacebuilding.

Conclusion

The tale of Yugoslavia is one of incredible ambition and terribly tragic disintegration. Hence, it offers an interesting scope for examining the ambiguities of multiethnic governance, nationalism, and international intervention. While it was theoretically founded as a unifying perspective going for a tapestry of diverse cultures and identities, its collapse tragically foreshadowed how brittle such a federation would be in the presence of deep-seated historical grievances and a multitude of competing nationalist agendas. This research attempted to trace the events leading to the demise of the multiethnic federation – the nationalist movements' role, the subsequent failures in leadership, and the catastrophic repercussions of hateful ethnonationalism which were characterized by

the Bosnian War and the Srebrenica Massacre. It also looked into the quandary of international actors caught amid the obligations of either protecting human rights or respecting the state sovereignty of nations. In its historical ethos, although the Balkans conjure a picture of ceaseless warfare, it is the Yugoslav case that should best be learned from to combat such divides and build reconciliation in other multiethnic societies. Some challenges will live on in the context of Yugoslavia.

Ultimately, the legacy of Yugoslavia confronts scholars and policymakers with the continuing need to scrutinize the model of governance, intuitions of collective memory, and frameworks for international cooperation into the near future. Studies are encouraged focusing on; firstly, the effectiveness of a reconciliation programme in mitigating ethnic divides, secondly, role of education in eliciting shared identity building, and lastly, restoring balance between nationalism and inclusivity through legal and institutional reform. Further comparative studies, with the ones from other regions bent to such agonizing problems as in regions such as post-Soviet states or the Middle East, could certainly act as an eye-opener on how diversity is harmonized in a difficult politico-economic setting. As a point of historical significance, Yugoslavia's story is not merely one of disintegration; it is a potent reminder of the continuing tasks for dialogue, justice, and human rights in the construction of a more peaceful and sustainable world.

Literature

- Allcock J. B., *Explaining Yugoslavia*, New York 2000.
- Allcock J. B., Milivojević M., Horton J. J., *Conflict in the Former Yugoslavia*, Denver 1998.
- Bildt C., *Bosnia to War, to Dayton, and to Its Slow Peace*, s.l. 2021.
- Buzan B., Held D., *Realism vs Cosmopolitanism: A Debate Conducted by Anthony McGrew*, "Review of International Studies" 24, 1998, pp. 387–398.
- Dragnich A. N., *Serbs and Croats: The Struggle in Yugoslavia*, New York 1992.
- Harland D., *Never Again: International Intervention in Bosnia and Herzegovina*, s.l. 2017.
- Hedges C., *An Ethnic Morass Is Returned to Croatia*, „The New York Times”, January 16, 1998. Archived from the original on May 18, 2013. Accessed December 18, 2010.
- Hoare M. A., *Genocide in Bosnia and the Failure of International Justice*, „Working Paper Series” 8, 2008, pp. 1–23.
- Ignatieff M., *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*, London 1993.
- Lampe J. R., *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*, Cambridge 1996.
- Ma X., *A History of Yugoslavia*, Beijing 2021.

Tom zawiera materiały z Międzynarodowej Studencko-Doktoranckiej Konferencji Naukowej, która odbyła się w Łodzi, w dniach 15–16 listopada 2024 roku. Artykuły składające się na publikację, podobnie jak problematyka tego sympozjum, mają interdyscyplinarny charakter. Odzwierciedlają szerokie spektrum zainteresowań badawczych ich autorów i skupiają się na różnych aspektach *Mundus Slavicus*. Oprócz rozważań nad słowiańskimi językami i literaturami Czytelnik znajdzie w tej książce teksty poświęcone kwestiom historycznym, politologicznym, pamięcioznawczym, regionalistycznym, a także przekładoznawczym.

Istotnym atutem publikacji jest skoncentrowanie się na problematyce *stricto* slawistycznej ujętej w sposób interdyscyplinarny. Takie podejście nadaje monografii wyrazistą tożsamość naukową i wyróżnia ją na tle innych tomów pokonferencyjnych, czyniąc ją szczególnie atrakcyjną zarówno dla specjalistów, jak i osób szerzej zainteresowanych badaniami nad kulturą i językami słowiańskimi.

Z recenzji dr hab. Barbary Rodziejewicz, prof. US

Artykuły zawarte w publikacji rzucają światło na różne obszary rzeczywistości językowej, literackiej i społecznej Słowian. Prezentowana książka jest potrzebna slawistyce polskiej i europejskiej.

Z recenzji prof. dr. Dalibora Sokolovicia (Uniwersytet Belgradzki)

 WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

 wydawnictwo.uni.lodz.pl
ksiegarnia@uni.lodz.pl
(42) 665 58 63

Książka dostępna również
jako e-book

ISBN 978-83-8331-928-5

9 788383 319285